

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mevlüt AKDERE

BİZANS DEVLETİ'NİN ANADOLU'DA İZLEDİĞİ NÜFUS POLİTİKALARI
(VII. - X. Yüzyıllar)

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya 2017

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Mevlüt AKDERE

BİZANS DEVLETİ'NİN ANADOLU'DA İZLEDİĞİ NÜFUS POLİTİKALARI
(VII.-X. Yüzyıllar)

Danışman

Yrd. Doç. Dr. S. Haluk KORTEİ

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya 2017

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Mevlüt Akdere'nin bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Muharrem KESİK (İmza)

Üye (Danışmanı) : Yrd. Doç. Dr. S. Haluk KORTEK (İmza)

Üye : Doç. Dr. Mehmet AK (İmza)

Üye : Doç. Dr. Şahin DOĞAN (İmza)

Üye : Doç Dr. Dinçer Savaş Lenger (İmza)

Tez Başlığı: Bizans Devleti'nin Anadolu'da İzlediği Nüfus Politikaları (VII.-X. Yüzyıllar)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 22/09/2017

Mezuniyet Tarihi : 19/10/2017

(İmza)

Prof. Dr. İhsan BULUT

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Bizans Devleti’nin Anadolu’da İzlediği Nüfus Politikaları (VII.-X. Yüzyıllar)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Mevlüt AKDERE

İmzası

XXXXXX

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Mevlüt AKDERE
Öğrenci Numarası	20088603202
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Yrd. Doç. Dr. S. Haluk KORTEİ
Tez Başlığı	Bizans Devleti'nin Anadolu'da İzlediği Nüfus Politikaları (VII.-X. Yüzyıllar)
Turnitin Ödev Numarası	857655402

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 187 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 05/10/2017 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 5

alıntılar dahil % 6'dır.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

05/10/2017

(imzası)

Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
Yrd. Doç. Dr. S. Haluk KORTEİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET.....	v
SUMMARY	vi
ÖNSÖZ.....	vii
KAYNAKLAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VII. ve X. YÜZYILLAR ARASI ANADOLU NÜFUSUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. Doğal Afetler.....	12
1.1.1 Salgın Hastalıklar	12
1.1.2 Depremler	19
1.1.3 Sel-Kıtlık ve Kuraklık.....	24
1.2. Savaşlar İstilalar.....	28
1.2.1 Bizans-Sasani Mücadelelerinin Etkisi	29
1.2.2 Bizans-Avar-Slav Mücadelelerinin Etkisi	31
1.3. Bizans-İslâm Mücadeleleri.....	32
1.3.1 Doğu Sınırlarında Yaşanan Değişim	34
1.3.2 İslâm Ordularının Anadolu Seferleri ve İstanbul Kuşatmaları	41

İKİNCİ BÖLÜM

DIŞARIDAN ANADOLU'YA YAPILAN NÜFUS NAKİLLERİ

2.1. Thema Sistemi ve Askeri Birliklerin Anadolu'ya Nakledilmesi.....	60
2.1.1 Thema Sayısının Arttırılması ve Yeni Kurulan Thema'lara Yapılan Nüfus Nakilleri.	66
2.2. Merdailerin Antalya'ya Nakil ve İskânları.....	68
2.3. Slavların Anadolu'ya Nakil ve İskânları	74
2.4. Kıbrıs Adasından Yapılan Nakil ve İskânlar	81
2.5. Tehcir ve İskan Edilen Topluluklara Tanınan İmtiyazlar	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAN DIŞARIYA YAPILAN NÜFUS NAKİLLERİ

3.1. Mezhep Çatışmaları ve Heretik Tarikat Mensuplarının Tehciri.....	93
3.2. İsyanlar ve Güvenlik Gerekçesiyle Yapılan Tehcirler	104
3.3. Trakya ve Balkan Sınırlarına Yapılan Nakiller	110
3.4. Nüfus Politikaları ve İstanbul'un Durumu	124
 SONUÇ	 131
KAYNAKÇA	139
EK 1- Nüfus Nakilleri Haritası	153
EK 2- Minyatür 1. Slav Thomas'ın Araplara İltica Etmesi	154
EK 3- Minyatür 2. İmparatorluk Kıyafetleri Giyen Thomas'ın Araplarla Görüşüp Destek Alması ve Aldığı Destekle Anadolu Şehirlerini Yağmalaması	155
EK 4- Minyatür 3. Thomas'ın Birliklerinin Anadolu'da Bir Şehre Saldırması ve Şehir Halkını Katletmesi	156
EK 5- Hükümdarlar Listesi	157
EK 6- Tarihsel Depremler Listesi	160
ÖZGEÇMİŞ	164

KISALTMALAR LİSTESİ

Attaliates	: Michael Attaliota, Historia, ed. I. Bekkerus, CSHB, 1853.
a. mlf.	: Aynı Müellif
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
CSHB	: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
çev.	: Çeviren
DOP	: Dumbarton Oaks Papers
DAI	: De Administrando Imperio
ed.	: Editör
H.	: Hicrî
Genesius	: Joseph Genesius, Regum Libri, ed. C.Lachman, CSHB, Bonn, 1834;
HDB	: The Historical Dictionary of Byzantium
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
Kedrenos	: Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, I-II, ed. I.Bekker, Bonn, 1838-39.
Krş.	: Karşılaştırınız
Malalas	: Ioannis Malalae, Chronographia, ed. L.Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1831.
M.	: Miladi
m.ö.	: Milattan Önce
Nikephoros	: Nikephoros Patriarch of Constantinople, Breviarium, ed. C. de Boor, Leipzig, 1880; Short History, ing. Çev: C. Mango, Washington D.C, 1990.
nşr.	: Neşreden
ODB	: The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazhdan, Vol. I-III, Newyork, Oxford University Press, 1991.
Ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
Skylitzes	: Ioannes Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811- 1057, (İng. çev. John Wortley) Cambridge, 2010
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı

Theoph. Cont.	:Theophanes Continuatus, Chronographia, ed. I. Bekkerus, Bonn, CSHB, 1838
Theophanes	:Theophanes, Chronographia I- II, ed. Carl De Boor, Leipzig, 1883-1885.
TIB	:Tabula Imperii Byzantini
trc.	:Tercüme eden
ts.	:Tarihsiz
TTK	:Türk Tarih Kurumu
TT	:Tarih ve Toplum
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
vb.	:Ve benzeri
v.dğr.	:Ve diğerleri
Zonaras	:Ioannis Zonarae, Annales, I-II, ed. Pinderi, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1841-44.

ÖZET

Bu tez, Bizans Devleti'nin VII.-X. yüzyıllar arası Anadolu coğrafyasında izlediği iskân, tehcir ve yer değiştirmeler gibi nüfus politikalarını incelemektedir. Anadolu VII. yüzyıldan sonra ciddi bir değişim ve dönüşüm yaşamış ve devletin en önemli toprak parçası olarak öne çıkmıştır. İlk olarak VII. yüzyılla birlikte devletin içinde bulunduğu siyasi durum ve bu durumun Anadolu nüfusuna etkileri üzerinde durulmuştur. Bizans, bu dönemde hem doğu hem de batı sınırlarından ciddi tehdit altında bulunmaktaydı. Özellikle Sasanilerin Anadolu içlerine uzanan seferleri ve hemen akabinde devam eden İslâm ordularının seferleri, devleti yıkılmanın eşiğine getirmiştir. Doğuda önemli zengin eyaletlerini kaybeden Bizans, son bir hamleyle Anadolu'ya sarılmış ve Anadolu'nun da elinden alınmasına izin vermemiştir. Devlet Anadolu'da giriştiği bu yeniden var olma mücadelesi esnasında çok yoğun bir nüfus politikası izlemiş ve ihtiyaç duyduğu insan gücünü ırk, dil, din, coğrafya ayırt etmeksizin Anadolu'ya nakil ve iskân etmiştir. İlerleyen yüzyıllarda ise Anadolu'da varlığını kuvvetlendiren Bizans, hem iç huzuru korumak hem de batı sınırlarını güvene almak için bu defa da Anadolu'dan önemli sayıda insanı tehcir yoluna gitmiştir. İzlenen nüfus politikaları sayesinde Anadolu'daki durumunu kuvvetlendiren devlet Anadolu'dan aldığı destekle hâkimiyetini diğer bölgelerde de pekiştirmek istemiş ve X. yüzyıla kadar bir denge siyaseti içerisinde bu politikaları sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Slavlar, Müslümanlar, Doğal Afetler, İskân, Tehcir, Nüfus Politikası.

SUMMARY

POPULATION POLITICS OF THE BYZANTINE STATE IN ANATOLIA

(7th- 10th Centuries)

This thesis examines the population policies of the Byzantine Empire, such as settlement, relocation and displacement, in the Anatolian geography between the 7th and 10th centuries. Anatolia has undergone a serious change and transformation since the 7th century and it has emerged as the most important land piece of the state. First, The political situation of the state in the 7th century and its effects on the Anatolian population are emphasized. Byzantine was under serious threat from both the eastern and western borders during this period. Particularly the expeditions of the Sassanids to Anatolia and the ongoing campaigns of the Islamic armies immediately brought them to the brink of destruction of the state. Byzantine, losing important rich provinces in the east, was wrapped up in Anatolia with a final move and did not allow the removal of Anatolia. During this re-emergence struggle, which the state has embarked on in Anatolia, a very intensive population policy has been followed and the human power that it needs has been transferred and settled to Anatolia without discrimination of race, language, religion and geography. In the following centuries, Byzantium strengthened its presence in Anatolia and this time it has moved to a significant number of people from Anatolia to relocate in order to protect inner peace and to secure the western borders. Thanks to the population policies observed, the state which strengthened the situation in Anatolia wanted to consolidate its dominance in other regions with the support it received from Anatolia and continued these politics by following a full equilibrium policy until the Xth century.

Keywords: Byzantine, Slavs, Muslims, Natural Disasters, Settlement, Relocation, Population Policy.

ÖNSÖZ

Bizans tarihine karşı ilk ilgim lisans yıllarında Işın Demirkent'in Dünya Yayınevi'nden çıkan *Haçlı Seferleri* adlı eserini aldıktan sonra başladı. Eserde kullanılan renkli gravürler ve eserin muhteşem anlatımı ortaçağ tarihine ve Bizans'a karşı olan merakımı arttırdı. Sonrasında Bizans'a ait Türkçeye neşredilmiş tüm ana kaynak eserleri temin etmeye ve okumaya başladım. Anna Komnena'nın *Alexiad*'ını okurken dipnotta görüp altını çizdiğim "Pophyra / Porphyrogenetos = Mor Odada Doğan" kelimesiyle yıllar sonra yüksek lisans tezimi belirlemeye çalışırken değerli danışman hocam Prof. Dr. Zerrin Günal'ın: "*Sana VII. Konstantinos Porhyregenetos'un eserlerinden birinin tercüme ve tenkidini vereceğim*" demesiyle tekrardan karşılaşmış oldum. Yüksek lisans tezi olarak VII. Konstantinos'un *İmparatorluğun İdare Usulü* adlı eserinin tercümesini yaparken sık sık Anadolu'da geçen siyasi olaylarla karşılaştıkça konuları daha derinlemesine, diğer kaynak eserlerle karşılaştırarak araştırmaya başladım. Özellikle II. Justinianus zamanında Antakya ve Lübnan civarından bu gün yaşadığım şehir olan Antalya'ya yapılan nüfus nakilleri, Kıbrıs adasından Anadolu'nun farklı yerlerine yapılan nakiller ve yazarın olayları heyecanlı bir üslupla anlatması bu konuya karşı derin bir ilgi duymama neden oldu.

Bu çalışmayla VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya iskân edilmiş ya da Anadolu'dan tehcir edilmiş olan milletlerin durumları ve Anadolu'nun demografik yapısında yaşanan değişimleri irdelemeye çalıştık. Üzerinde yaşadığımız bu toprakların atalarımızın intikalinden önceki durumu hakkında yapılan çalışmaların çok değerli olduğu ve bu bağlamda Anadolu tarihi hakkında her alanda yapılan çalışmanın aynı zamanda kendi tarihimizi anlamlandırma ve kavrama adına büyük katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Öncelikle tez konumun belirlenmesi ve tamamlanmasında büyük destek ve katkılarından dolayı değerli danışman hocam Yrd.Doç.Dr. S. Haluk KORTEK'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezle ilgili görüş ve önerilerini esirgemeyip, değerli vaktini ayıran sayın hocam Prof. Dr. Zerrin Günal'a da minnetlerimi sunarım. Yoğun iş tempom nedeniyle tezi tamamlayabilmek için hafta sonları ve uzun geceler boyunca çalışmak zorunda kalmama rağmen her daim beni destekleyip yanımda duran sevgili eşim Betül ve minik kızım Ecem'e de hoşgörülerini için minnetlerimi sunarım.

Sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaların eksiksiz ve mükemmel olduğunu iddia etmek elbette mümkün ve doğru değildir. Ülkemizde özellikle Bizans Tarihi alanında yapılan çalışmalarda yaşanan kaynak sıkıntısı malum bir konudur. Muhakkak ki bu çalışmada da gözden kaçan, fark edilmeyen noksanlıklar olabilir. Yoğun iş temposu içerisinde elimden

geldiği kadar bilimsel sınırlar çerçevesinde hazırladığım bu çalışmanın Türk bilim dünyasına faydalı olması temennilerimle.

Mevlüt AKDERE

Antalya, 2017

KAYNAKLAR

A. Bizans Kaynakları

Bizans Devleti'nin VII. yüzyıl başlarında içinde bulunduğu siyasi durumla birlikte yaşadığı köklü değişiklikler ve Anadolu'da izlediği iskân, tehcir ve yer değiştirmeler gibi nüfus politikalarını daha iyi irdeleyebilmek için VII. yüzyıl öncesine ait Bizans kaynaklarının verdiği bilgiler önemlidir. Sonuçta VII. Yüzyılda Bizans'ın girdiği kriz ortamının ve Anadolu'da meskûn olan nüfusu etkileyen olayların evveliyatı, bir gelişme süreci vardır. VI. Yüzyıl kaynak eserleri incelendiği zaman görülmektedir ki yaşanmış olan bazı olayların ve devletin bu dönemlerde Anadolu'da izlemiş olduğu iskân-tehcir gibi nüfus politikalarının etki ve sonuçları sonraki yüzyıllara kadar sirayet etmektedir. Bu sebeple araştırmaya VI. yüzyıl kaynak eserleri incelenerek başlanıldığı gibi çalışmayı alakadar eden hususlar ve devletin bu dönemde izlediği nüfus politikalarının sonraki yüzyıllara olan tesirleri çağdaş kaynakların verdiği bilgilerle kıyaslanarak değerlendirme yoluna gidildi.

Anadolu nüfusunun VI. asırdaki durumu için eserlerinden yararlanan ilk Bizans tarihçisi, kaleme aldığı *Anekdotia* isimli eserinde “*Benim doğum yerim Kayseriye..*” diyerek, Filistin'in Kayseriye kentinde doğduğunu belirten *Kayseryalı Prokopius*'dur¹. Yazar, Bizanslı General Belisarius'un doğuda Sasaniler'e, Kuzey Afrika'da Vandallar ve batıda Gotlara karşı yaptığı seferlere bizzat iştirak etmiştir. I. Justinianus döneminde yaşanan önemli olayların ilk elden tanığı olduğu için verdiği bilgiler son derece önemlidir. Çalışmada, Prokopius'un, *Savaşlar* ve *Gizli Tarih* isimli eserlerinden istifade edildi. Yazarın bu eserlerinde, I. Justinianus zamanında yaşanan veba salgınının nüfusa olan tesiri, Anadolu'ya iskân edilen bazı kavimler ve değişik zamanlarda yaşanan doğal afetlerin neden olduğu toplu ölümler gibi tezi ilgilendiren konulardan faydalanıldı. Prokopius'un araştırmamızda kullandığımız her iki eserinin de Bonn² neşirleri esas alınarak, *Savaşlar* adlı eserinin İngilizce çevirisinden³ ve *Gizli Tarih* isimli eserinin ise Türkçe ve İngilizce⁴ çevirilerinden karşılaştırma yapılmak suretiyle istifade edildi.

Anadolu'nun VI. yüzyılına ışık tutan bir diğer kaynak eser ise *Ioannes Malalas*'ın *Khronographia* (*Ιωαννου Μαλαλα - Χρονογραφία*) adlı eseridir. Antakyalı olan yazarın M.

¹ Duru, 2001: 84.

² Procopius, *De Bello*, ed. G. Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1833; Procopius, *Historia Arcana*, ed. G. Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1838.

³ Procopius, *Secret History*, çev. Richard Atwater, Chicago, 1927.

⁴ Anthony Kaldellis, *The Secret History with Related Texts*, Hackett Publishing Company, 2010.

490-570 yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir⁵. Hz. Âdem’den başlayıp I. Justinianus dönemine kadar olan olayları içeren bir dünya tarihi kaleme almıştır. Araştırmamızda yazarın bu geniş kapsamlı eserinin I. Justinianus (527-565) dönemiyle ilgili olan 18. Kitabından [λογοσ ιη χρονων Ιουστινιανου Βασιλεωσ] istifade edildi. Bu kitapta I. Justinianus döneminin siyasi olaylarının yanı sıra, veba ve deprem gibi unsurların özellikle başkent ve Anadolu’da sebep olduğu toplu ölümler hakkında önemli kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca Malalas’ın, Avarların Trakya ve İstanbul’a kadar olan bölgeye akınlarının neden olduğu tahribat, salgın hastalıklar ve doğal afetlerin Anadolu nüfusuna tesiri gibi konularda verdiği bilgiler, Prokopius gibi çağdaş tarihçilerin verdiği bilgilerle de örtüşmesi bakımından önemlidir. Malalas’ın bu eserinin Bonn neşri⁶ esas alınarak, İngilizce⁷ tercümesinden de istifade edildi.

VI. yüzyıl yazarlarından olan *Agathias* 532 yılında Myrina’da⁸ doğmuş ve 580 yılında ölmüştür. Yazarın *Historia*⁹ adlı eseri, VI. yüzyıl ortalarında görülen depremler ve veba salgınlarının neden olduğu ölümler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Aynı dönem için kullanılan bir başka Bizans yazarı ise 431-549 yılları arası olaylarını anlatan bir *Kilise Tarihi* kaleme alan *Evagrios Scholastikos*’dur (536-594). Evagrios’un Kadıköy konsülü, Hristiyanlık ve kiliselerle ilgili bilgiler verdiği eserinin veba salgınları ve depremlerle ilgili bölümlerinden yararlanıldı¹⁰.

VI. yüzyıl için kullanılan bir diğer kaynak ise *Theophylactus Simocatta*’nın, *Historia - Ιστορια-* adlı eseridir. 580 yılında Mısır’da doğduğu tahmin edilen yazar, Herakleios’un tahta çıkmasından kısa bir süre sonra İstanbul’a gelmiş ve farklı devlet kademelerinde görev almıştır. Simocatta’nın *Historia*’sı Mavrikiös dönemi hakkında bilgi veren en önemli eserdir. Simocatta eserinde Trakya bölgesine ve başkent civarına kadar olan Avar saldırıları ve neden oldukları yıkımlar hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Ayrıca yine bu dönemde meydana gelen veba salgını, Tiberius zamanında Kıbrıs Adasına tehcir edilen Ermeniler gibi konularda verdiği bilgiler, sonraki yüzyıllarda Kıbrıs Adasının demografik yapısı ve Ermenilerin Bizans dünyasında ki durumları açısından da önemlidir. Theophylactus Simocatta’nın bu eserinden, Boon neşriyatı içerisinde ki I. Bekkeri¹¹ tarafından hazırlandığı şekli esas alınarak, İngilizce¹² tercümesinden faydalanılmıştır.

⁵ Baldwin, “John Malalas” *ODB*, II, s. 1275.

⁶ Ioannes Malalas, *Chronographia*, ed. L.Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1831.

⁷ Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, çev. Elizabeth Jeffreys vd., Melbourne, 1986.

⁸ Aliğa yakınlarında bulunan antik bir kent.

⁹ Agathias, *The Histoies*, çev. Joseph D. Frendon, New York 1975.

¹⁰ Evagrios Scholasticus, *Ecclesiastical History (AD431-594)*, çev. E. Walford, 1846.

¹¹ Theophylactus Simocatta, *Historia*, ed. I. Bekkeri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1828.

¹² Michael -Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford Üniversitesi yay., 1997.

Dönemin bir başka kaynağı ise anonim *Paskalya Kroniği*'dir. Yaradılışla başlayan eser yazıldığı döneme yani Herakleios'un hükümranlığının 17. yılına kadar süre gelen olaylar hakkında bilgiler içerir¹³. Eserde çalışmayla ilgili Herakleios dönemi Avar saldırıları, Depremler gibi konulardan yararlanıldı.

Bizans Devleti tarihine ışık tutan kaynaklar VII. ve VIII. yüzyıllar için son derece kısıtlıdır. Bizans'ın bu karanlık yıllarına ışık tutan kaynakların başında Rahip Theophanes'in *Khronographia*'sı ile İstanbul Patriği Nikephoros'un *Breviarium* adlı eserleri gelir. VIII. yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan Bizans kaynakları VII. ve VIII. yüzyıl olayları için bu iki önemli eserden istifade etmişler ve hatta hemen hemen onların yazdıklarını tekrarlamışlardır¹⁴.

Rahip Theophanes'in zengin ve yüksek rütbeli bir ailenin çocuğu olarak, 752 -760 tarihleri arasında İstanbul'da dünyaya geldiği düşünülmektedir. V. Leon (813-820) zamanında sürgüne gönderildiği Samastras'da¹⁵ vefat etmiştir¹⁶. Yazar, dünya kroniği mahiyetindeki eserini 810-814 tarihleri arasında kaleme almıştır. Eser, Roma İmparatoru Diokletianus'un (284-305) tahta çıktığı yıldan başlayıp, kendisini sürgüne gönderen V. Leon döneminin 813 yılı arası olaylarını kapsamaktadır. Theophanes'in kaleme aldığı bu eser Georgios Synkellos'un dünya kroniğinin devamı niteliğinde olup, Bizans Devleti'nin VII. ve VIII. yüzyılları için en önemli kaynak eserdir.

Theophanes, eserinde olayları yıllara göre kronolojik bir sıra ile anlatmıştır. Ayrıca her bölümün başına hangi yılın olaylarını anlatıyorsa o yıl; Bizans imparatorunun kim olduğu, Sasani hükümdarının kim olduğu ya da -İslâmiyet'ten sonra- hilafet makamında kim olduğu, dört büyük patriklik makamında kimlerin olduğu ve görev sürelerinin kaçınıcı yılında oldukları gibi konularda başlıklar koymuştur.

Theophanes'in bu eserinde; hem VII. yüzyıl öncesi yaşanan olaylar hem de VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun maruz kaldığı işgaller, savaşlar, salgın hastalıklar, dışarıdan Anadolu'ya getirilerek iskân edilen gruplar, mezhep çatışmaları, Anadolu'dan yapılan tehcirler gibi Anadolu'nun demografik yapısını etkileyen konularda ve Bizans Devleti'nin yürüttüğü nüfus politikaları hakkında önemli kayıtlar vardır. İkona kırılcılığın Bizans'ı kasıp kavurduğu bir dönemde yaşayan Theophanes, ikonaların kutsallığına inanan cephede yer

¹³ *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1832.

¹⁴ Ostrogorsky, 1999:81-82; Mesela VII. Konstantinos Porphyrogenitos kaleme aldığı *De Administrando Imperio*'da VII. yüzyıl olayları için Theophanes'in bu eserinden fazlasıyla yararlanmış, hatta bazı noktalarda kendisi de eklemelerde bulunmuştur. Theophanes'in kroniğinden aktardığı kısımları ise "Rahmetli Theophanes'in Kroniğinden" diye başlıklar altında vermiştir. Bk., Konstantinos Porphyrogenitos, *De Administrando Imperio*, çev. G. Moravcsik, -R.J.H Jenkins, Dumbarton Oaks Papers, Washington 1967, Bölüm 17-25.

¹⁵ Ege denizinin kuzey doğusunda Makedonya yakınlarında bulunan bir şehir. Bk., T.E. Gregory, "Samothrace" *ODB*, c. III, s. 1837.

¹⁶ Kazhdan, "Theophanes the Confessor", *ODB*, c. III, s. 2063.

almış ve bu nedenle ikona kırıcı imparatorlara karşı tavır almıştır. Yazarın ikonoklast imparatorlara karşı düşmanlığı ve ön yargısı eserine de yansımıştır. İlgili dönemde Bizans'ın başına gelen her türlü musibetin sebebi olarak ikona kırıcı imparatorları mesul tutar. Mesela V. Konstantinos zamanında İstanbul ahalisini fazlasıyla etkileyen veba salgını hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra bu musibetin nedeni olarak “*Kutsal ikonalara karşı yürütülen saygısız politikalar*” ve “*dinsiz*” olmakla itham ettiği ikona kırıcı imparatorları mesul tutmuştur. Theophanes'in bu üslubu ile tarafsızlıktan uzak ve olaylara yanlı yaklaşmış olduğu kabul edilse de, eserini kaleme alırken faydalandığı düşünülen çağdaş kaynakların günümüze intikal etmemiş olması verdiği bilgilerin kıymetini azaltmamıştır¹⁷. Araştırmada Theophanes'in bu kroniğinin 1838 yılındaki Bonn tabı esas alınarak¹⁸, İngilizceye yapılan tercümelerinden¹⁹ karşılaştırma yoluyla isfade edildi.

VII. ve VIII. yüzyıl Bizans dünyası için kullandığımız bir diğer Bizans kaynağı ise İstanbul Patriği Nikephoros'un *Breviarium* ya da *Historia Syntomos* (Kısa Tarih) isimli eseridir. Nikephoros, 758 yılında İstanbul'da zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. İlerde tıpkı babası gibi imparatorluk sekreteri olarak sarayda görev yapacak olan Nikephoros, imparator I. Nikephoros zamanında 806 yılında İstanbul patrikliğine getirilmiş ve V. Leon tarafından gönderildiği sürgünde 828 yılında ölmüştür²⁰. Theophanes ile birlikte Nikephoros'un bu eseri Bizans'ın karanlık yıllarına ışık tutan en önemli kaynak eserlerdendir. Eser, Phokas'ın 602 yılında imparator oluşuyla başlayıp 769 yılına kadar süre gelen olaylar hakkında bilgiler vermektedir. Eserde araştırmamızla ilgili olarak; Herakleios'un tahtta geçtiği yıllarda Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi ortam ve Sasanilerin Anadolu'ya yaptıkları seferlerin neden olduğu tahribatlar hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bunun yanı sıra Nikephoros'un bahsi geçen dönemle ilgili verdiği pek çok bilgi Theophanes'in verdiği bilgilerle paralellik göstermesine rağmen bazı noktalarda Theophanes'in bahsetmediği orijinal bilgiler de vermektedir. Mesela Sicilya civarında başlayan ve İstanbul'a kadar yayılan veba salgınının başkent nüfusuna ve sosyal yaşama olan etkisi, V. Konstantinos'un Ege adalarından başkent civarına yaptığı nüfus nakilleri gibi konularda da önemli bilgiler vermiştir. Nikephoros'un eserinde verdiği bilgiler hacim olarak Theophanes'den daha az

¹⁷ Ostrogorsky, 1999: 81-82.

¹⁸ Theophanes, *Chronographia I*, ed. I. Classeni, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1839.

Theophanes, *Chronographia II*, ed. I. Bekkeri, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1841.

¹⁹ Cyril Mango-Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Byzantine and Near Eastern History AD. 284-813, Clarendon Press Oxford, 1997; Harry Turtledove, *The Chronicle of Theophanes*, University of Pennsylvania, 1982; Ayrıca bk., Hatice Aydın, *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

²⁰ Kazhdan, “Nikephoros I” *ODB*, III, s. 1477.

görünse de en az onun eseri kadar önemli olup, olaylar tarafsız bir şekilde ele alınmıştır²¹. Eser, C. Mango tarafından *Short History*²² adıyla İngilizceye tercüme edilmiştir. Araştırmamızda Mango'nun bu tercümesinden ve aynı zamanda orijinal Grekçesinden de karşılaştırma yapılarak yararlanılmıştır.

Joseph Genesios'un *Basileia (Βασιλεία)* ya da *İmparatorlar Tarihi* diye de bilinen eseri de X. yüzyılın önemli Bizans kaynaklarından. Genesios'un hayatıyla ilgili net bir bilgi yoktur. Hatta bu eseri kaleme alan kişinin gerçek adının Genesios olup olmadığı hakkında da kesin bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, Skylitzes'in eserinin önsözünde Genesios'dan bahsetmiş olması vesilesiyle kendisinden haberdar olunmaktadır²³. O, Makedonya hanedanlığı döneminde İmparator VII. Konstantinos'un isteğiyle 945 - 959 yılları arasını kapsayan 4 kitaptan oluşan bir eser kaleme almıştır. Eserde; birinci kitapta Amalek soyundan V. Leon (813-820) dönemi; İkinci kitapta Amorionlu II. Mikhail (820 -829) dönemi; üçüncü kitapta II. Mikhail'in oğlu Theophilos (829-842) dönemi ve son olarak dördüncü kitapta da Theophilos'un oğlu III. Mikhail (842-867) dönemi ve I. Basil (867-886) dönemi olayları anlatılmıştır.

Genesios'un kayıtları ile IX. yüzyıl Anadolu'sunun demografik yapısı hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Eserde II. Mikhail döneminde (820-829) yaşanan Slav Thomas isyanı ve bu isyana iştirak eden Anadolu'da meskûn olan halkların ya da etnik grupların adları tek tek verilmiştir. VI. yüzyıldan itibaren Bizans'ın izlediği nüfus politikaları sonucu pek çok farklı etnik ve kültürden insan topluluğu değişik nedenlerle Anadolu'nun farklı bölgelerine iskân edilmiştir. Farklı etnik ve kültürel yapıda bu kadar insanın üst üste yığılması beraberinde bir takım sıkıntıları getirmiş ve Thomas isyanında olduğu gibi sosyal bir patlamaya neden olmuştur. Bu bilgiler doğrultusunda IX. yüzyılda Anadolu'nun sosyal ikliminin ne kadar renkli ve kültürel çeşitliliğinin de o denli karışık olduğu ortadadır. Yazar ayrıca yurtlarından çıkarılan ve tehciye mecbur bırakılan Pavlikanlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu noktada eserde, Pavlikanların Anadolu içlerine olan akınları, Bizans ordularını zor durumda bırakarak başkent civarına kadar seferler düzenlemeleri, Müslümanlarla iş birliğine girerek Bizans Devleti'ni tehdit etmeleri, Bizans'ın Pavlikanları yurtlarından çıkartma çabaları ve Trakya'ya sürgüne göndermeleri gibi bilgiler yer almaktadır. Araştırmada Genesios'un bu eserinin *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*²⁴

²¹ Ostrogorsky, 1999: 82.

²² Nikephoros, *Patriarch of Constantinople Short History*, çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1990.

²³ Kazhdan, "Genesios" *ODB*, c. II, s.828-29.

²⁴ Joseph Genesios, *Regum Libri*, ed. C. Lachman, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1834; Joseph Genesios, *Historia*, çev. Anthony Kaldellis, Australia 2006.

serisinde C.Lachman tarafından Grekçe metin ve Latince tercüme ile neşredilen baskısından faydalanılmıştır.

Çalışmada kullanılan bir diğer önemli kaynak eser ise *Diyakoz Leon*'un 959-976 yılları arası olaylarını anlattığı *Historia* isimli eseridir²⁵. Leon, kendi ifadesine göre 950 yılında Anadolu'da Tmolos'da ki Kaloe'de (Kiraz) dünyaya gelmiş ve 992 ya da 994 yılında ölmüştür. Gençlik yıllarında İstanbul'a gelmiş ve iyi bir eğitim aldıktan sonra sarayda diyakozluk görevine kadar yükselmiştir. Eserinde bahsettiği çoğu olaya tanıklık etmiş olması, verdiği bilgilerin önemini de arttırmaktadır. Mesela 986 yılında II. Basil'in Bulgarlara karşı başlattığı ve felaketle sonuçlanan askeri sefere bizzat iştirak etmiştir. Yazarın eserini 992 yıllarında İstanbul'da kaleme aldığı düşünülmektedir²⁶. Eser, II. Romanos (959-963), II. Nikephoros Phokas (963-969), ve İonnes Çimiskes (969-976) dönemleri hakkında bilgiler veren en önemli çağdaş eserdir. Leon'un eserinde bahsettiği konulardan özellikle Nikephoros Phokas döneminde Girit'in Araplardan geri alınmasından sonra (961) Kiliya bölgesinden Ermeniler ve yine Anadolu'dan farklı grupların adaya tehcir ve iskan edilmesiyle ilgili önemli kayıtları vardır. Ayrıca Çimiskes zamanında Pavlikanların Anadolu'da takibata uğratılmaları ve Bulgar sınırlarına tehcirleri gibi konulardan da faydalanılmıştır.

X. yüzyıl Bizans dünyasına ışık tutan bir diğer tarihçi ise İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenitus'dur. İmparator VI. Leon'un oğlu olan VII. Konstantinos, 905 yılında dünyaya gelmiş ve 959 yılında da ölmüştür. Annesi, VI. Leon'un önce metresi sonra da karısı olan Zoe'dir²⁷. Hayatı başkalarının vesayeti altında geçen ve daima tahtan uzak kalan VII. Konstantinos, sarayda bulunmanın verdiği avantajı da değerlendirerek ömrünü bilimsel çalışmalara adanmıştır. Pek çok konuda kitap yazan ve yazdıran tarihçi imparatorun araştırmada faydalanılan ilk eseri *İmparatorluğun İdare Usulü = De Administrando Imperio*²⁸ adlı çalışmasıdır. Esasen oğlu II. Romanos'a itafen kaleme aldığı bu eser Bizans'ın komşularıyla olan ilişkileri, değişik zamanlarda meydana gelen olaylar ve sonuçları hakkında yönetsel örnekler ve tavsiyelerle doludur. Bir nevi oğlu için bir başucu kitabı hazırlamıştır. Eserin çoğu bölümü Theophanes'den bire bir kopya edilmiş olmasına rağmen, Theophanes'in değinmediği ya da kısa bilgilerle geçtiirdiği konuları tamamlaması bakımından önemlidir. Araştırmada da faydalanılan, Lübnan civarından Antalya'ya nakledilen Merdailerin sonraki

²⁵ Leo the Deacon, *Historiae*, ed. C.B. Hase, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1828; Alice-Mary Talbot -Denis F. Sullivan, *The History of the Leo The Deacon*, Dumbarton Oaks Papers., 2005.

²⁶ Kazhdan, "Leo The Deakon", *ODB.*, c. II., s.1217.

²⁷ Porphyrogenitus, *DAI*, s.7-8; Kurat, 1937:1-2; Baker, 1995: 113-114; A.Kazhdan-A.Cutler, "Constantine VII Porphyrogenetos", *ODB.*, c. III., s. 502; Mevlüt Akdere, *Konstantinos Porphyrogenitus, De Administrando Imperio (Açıklama ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2008

²⁸ K. Porphyrogenitus, *De Thematibus Et De Administrando Imperio*, ed. Immanuel. Bekker, X, *CSHB*, Bonnae.

yüzyıllarda ki durumları, Kıbrıs adasından Anadolu'ya yapılan tehcirler ve Bizans'ın monofizit Ermeniler ile olan ilişkileri gibi konularda tamamlayıcı önemli kayıtlar vardır.

VII. Konstantinos'un faydalanılan diğer eseri ise *De Cerimoniis aulae Byzantinae*'dir²⁹. Bu önemli eser, saray kutlamaları, taç giyme merasimleri, resmi devlet törenleri ve dini bayramlar gibi konularda teferruatlı bilgiler veren nadide bir eserdir. Bizans saray hayatının yanı sıra, Bizans Devleti tarihi için son derece önemli bir görev üstlenmeye başlayan *Thema* sisteminin işleyişi, hangi *Thema*'nın devlet protokolünde diğerlerine nazaran ön plana çıktığı gibi konularda verilen bilgiler eserin içeriğini derinleştirmektedir.

İstanbul patriği Photius'un eseri de çalışmada kullanılan önemli eserlerin başında gelir. IX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a yapılan Rus saldırısı ve neden olunan yıkım hakkında kayıtları vardır. Ayrıca IX. yüzyılda Bizans'ın Anadolu'da bazı şehirlerin yeniden mamur hale getirilmesi amacıyla girişilen mücadeleler hakkında önemli bilgiler verilmektedir³⁰.

Rahip Theophanes'in çalışmasının devam ettirilmesi gerektiğini düşünen İmparator VII. Konstantinos, Theophanes'in eserinin bittiği yıl olan 813'den itibaren gelişen olayların kayda alınması için çalışmaları başlatmış ve bu görevi ilk olarak Genesios'a vermiştir. Genesios'un bu görevi yerine getirememesi üzerine birden fazla yazarı bu işle görevlendirmiştir. Böylelikle *Theophanes Continuatus*³¹ adlı çalışma ortaya çıkmıştır. Eserin oluşturulmasında birden fazla yazar görev aldığı ve Rahip Theophanes'in bıraktığı yıldan itibaren başlatılması sebebiyle *Theophanes'in Takipçileri* diye de bilinir. Eser, 813 yılı olaylarıyla başlayıp 961 yılına kadar olan olayları kapsar³².

Bizans'ın VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar izlediği nüfus politikalarının sonraki yüzyıllara sirayet eden önemli sonuçları olmuştur. Özellikle X. yüzyıl sonrası kaynaklarda bu politikaların ne gibi sonuçlar doğurduğuna dair kayıtlara rastlamak mümkündür. Belirli bir bölgenin yeniden iskân edilmesi ya da o bölgede yaşayan insanların değişik sebeplerle alınarak başka yerlere göç ettirilmesi beraberinde bir takım sıkıntıları da getirmiştir. Devletin izlediği bu nüfus politikaları bazen istenen başarıyı sağlasa da genellikle devlet ilerleyen zamanlarda bu izlenen nüfus politikalarının neden olduğu sorunlarla da boğuşmak durumunda kalmıştır. İskân siyaseti güdülen bölgeler ve tehcire mecbur bırakılan grupların yerleştirildikleri bölgenin kültürüne uyum sağlamaları ve alışmaları kolay olmamıştır. O an

²⁹ K. Porphyrogenitus, *De Cerimoniis aulae Byzantinae*, ed. J.J.Reiske, Bonn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.

³⁰ Photius, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, ç. Cyril Mango, Harvard Üniversitesi Yayınları, Washington 1958.

³¹ *Theophanes Continuatus*, ed. Immanuel Bekker, Bonn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1838.

³² Kazhdan, "Theophanes the Continuator", *ODB*, c. III., s. 2061-2062.

için sorunsuz gibi görünen bir nüfus nakli ve iskân olayı ilerleyen yıllarda devletin başına daha büyük sıkıntılar açmıştır. Dolayısıyla X. yüzyıl sonrasına ait bazı Bizans kaynaklarında VII. yüzyıldan itibaren izlenmiş olan bu nüfus politikalarının neden olduğu sorunlarla ilgili önemli tespitlere, eleştirilere ve övgülere rastlamak mümkündür.

Bu bağlamda araştırmada kullanılan X. yüzyıl sonrasına ait kaynakların en önemlisi Anna Komnena'nın *Aleksiad* isimli eseridir³³. İmparator I. Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna, 1083 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1153 ya da 1154 tarihinde ölmüştür. Babası Aleksios'un 1118'de ölümünden sonra kardeşi I. Ioannes ile giriştiği taht mücadelesini kaybedince eserini yazacağı manastır hayatına çekilmiştir³⁴. 1069-1118 yılları arasını kapsayan eserde, araştırmada da kullanılan özellikle Anadolu'dan Balkanlara, Bulgar sınırlarına tehcir edilen unsurlarla ilgili verilen bilgiler son derece önemlidir. Pavlikanların Balkanlarda faaliyetleri, başkentle yaşadıkları sorunlar, Pavlikanların bölgeye iskân edilmiş olmasının önemi ve tenkidi gibi konularda faydalı bilgiler mevcuttur.

Bu dönem için yararlandığımız bir başka kaynak ise *Ioannes Zonaras*'ın *Epitome Historion* adlı eseridir³⁵. XI. yüzyıl sonlarında yaşadığı düşünülen Zonaras, I. Aleksios Komnenos döneminde imparatorluk muhafızlarının komutanlığını yapmış ve sonradan da keşiş olarak hayatını tamamlamış ve eserini de inzivaya çekildiği bu dönemde kaleme almıştır³⁶. Dünya tarihi mahiyetinde yazdığı eserinin I. ve XII. kitaplar arası dünyanın yaradılışından başlayıp Büyük Konstantinos zamanına kadar olan olaylar hakkında bilgiler verir. Yazarın kaleme aldığı kroniğinin belirli bölümlerinde çalışmaya ışık tutan önemli bilgiler mevcuttur. Genellikle VII. ve VIII. yüzyıla ait olayları verirken Theophanes başta olmak üzere kendisinden önceki yazarlardan etkilendiği açıktır. Bu nedenle çalışmamızda X. yüzyıl sonrası kaynaklarda olduğu gibi önceki yüzyıllarda izlenmiş olan nüfus politikalarının sonuçları ya da etkileri hususunda verilen bilgilerden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu nedenle Zonaras'ın kapsamlı bir dünya tarihi olan eserinin yaşadığı döneme denk düşen olayları üzerinde durulmuştur. Örneğin Pavlikanlara ve Monotelist Ermenilere yönelik izlenen takibat ve tehcir politikalarının XI. hatta XII. yüzyıla değin uzanan etkilerinin izlerini hem Zonaras hem de Anna Komnena gibi çağdaşlarının eserlerinde bulmak mümkündür.

Anadolu'nun X. yüzyıl sonrası dönemi için kuşkusuz en önemli tarihi kaynakların başında *Mikhail Attaliates*'in *Historia*'sı gelir³⁷. Attaliates'in 1020 ile 1030 yılları arasında Antalya'da doğduğu ve 1085 yılında da öldüğü düşünülmektedir. Yargıçlık yapan yazar

³³ Annae Comnenae, *Alexiadis*, ed. L. Schopenus, CSHB, 1839; *Alexiad*, 1996: 5.

³⁴ Kazhdan, "Komnena Anna", *DOB*, c. II, s. 1142.

³⁵ Ionnis Zonarae, *Annales I-II*, ed. M. Pinderi, CSHB, 1841-44.

³⁶ Kazhdan, "Zonaras, John", *ODB*, c. III, s. 2229.

³⁷ Michaelis Attaliote, *Historia*, ed. I. Bekkerus, CSHB, 1853.

eserinde, 1034 ve 1079 yılları arası olaylar hakkında önemli bilgiler vermiştir³⁸. Yazarın eserinde bahsettiği ve araştırmada kullanılan en önemli kısım ise Doğu Anadolu’da yaşanan Bizans-Selçuklu mücadeleleri esnasında Bizans Devletinin Ermenilerle yaşadığı sorunlardır. Uzun yıllar boyunca dini inançları nedeniyle Bizans tarafından takibata ve çeşitli zulümlere maruz bırakılan Ermenilerin, Selçuklularla beraber Bizans’a karşı aldıkları tavır; İmparator Romanos Diogenes’in doğu seferinde iken ordusunda bulunan askerlerini Ermeni saldırılarından korumak için almak zorunda kaldığı bir takım önlemler hakkında önemli bilgiler verir. Ayrıca o dönemde Bizans’ın başına gelen her türlü musibetin sorumlusu olarak da Ermeniler mesul tutulmuştur. Türk akınlarının çoğalması, Anadolu’nun önemli kentlerinin yağmalanması ve bir türlü durdurulamıyor olmalarının tek nedeni olarak dinden sapan günahkâr Ermeniler yüzünden Bizans’ın tanrı tarafından cezalandırıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla Attaliates’in bu kroniği Bizans’ın V. yüzyıldan beri Ermenilere karşı yürüttüğü nüfus politikalarının XI. yüzyılda Bizans Devletinin karşısına nasıl problemler çıkardığına dair önemli kayıtları içerir.

X.yüzyıla ait önemli diğer kaynak ise *Ioannes Skylitzes’in Synopsis Historion* adlı eseridir³⁹. I. Aleksios Komnenos döneminde avukatlık ve üst düzey yöneticilik yaptığı bilinen yazarın, eseri I. Nikephoros’un 811 yılında ölümüyle başlayıp 1057 yılları arasında meydana gelen olayları kapsamaktadır⁴⁰. Yazarın, Theophanes Continuatus, Diyakoz Leon ve günümüze ulaşmamış pek çok eseri kullanması eserinin değerini arttırmıştır⁴¹. Bu bağlamda Bizans’ın Trakya’da izlediği iskân siyaseti, Anadolu’dan tehcir edilen Pavlikanlar, Slav Thomas isyanı ve IX.-X. yüzyıllarda Anadolu’nun etnik kompozisyonu hakkında aktardığı bilgiler önem arz etmektedir.

Dönemin kaynaklarından olan *George Kedrenos’un Synophis Historion*⁴² adlı eserine gelince; dünyanın yaradılışından 1057 yılına kadar olan olaylar hakkında bilgiler içermektedir. Hayatı hakkında bilgilerin müphem olduğu Kedrenos’un özellikle 811 yılı sonrası olayları hakkında verdiği bilgiler, Skylitzes’in eserine dayanmaktadır⁴³.

³⁸ Kazhdan, “Attaliates Michael” *ODB*, c. I, s.229.

³⁹ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, çev. John Wortley, Cambridge 2010.

⁴⁰ Kazhdan, - A. Cutler, “Skylitzes John”, *ODB*, c. III, s. 1914.

⁴¹ Ostrogorsky, 1999:197-198.

⁴² Kedrenos, *Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, I-II*, ed. I.Bekker, Bonn, CSHB 1838-39.

⁴³ Kazhdan, “George Kedrenos”, *ODB*, c. II, s. 1118.

B. Süryânî Kaynakları

*Pseudo-Joshua Kroniği*⁴⁴ 494-506 yılları arasını kapsamakta olup Edessa, Antakya, Tarsus ve Mezopotamya bölgesi hakkında önemli bilgiler veren bir Süryani kaynağıdır. Eserin yazarı hakkında net bir bilgi sahibi değiliz. Eser, Bizans-Sasani mücadeleleri, depremler, veba salgınları ve kıtlıkların bölgeye etkileri hakkında kayıtlar içerir. Pseudo-Joshua kroniği sayesinde bahsi geçen bölgelerin nüfusunun VI. yüzyıldan itibaren nasıl düşüş eğilimine girdiğine şahit oluruz.

Araştırmada kullanılan ilk Süryânî kaynağı Mısır Kobt Kilisesi Piskoposu *Ioannes*'in eseridir⁴⁵. Eser, Herakleios dönemi olayları hakkında önemli bilgiler verir. Müellif, eserinde özellikle Mısır çevresinde gelişen olaylar hakkında bilgiler vermiş olsa da Sasanilerin Antakya ve civarına olan saldırıları ve önemli sayıda yerli ahalinin esir edilmesi ve bölgede Bizans nüfusunun geriletilmesi, Antakya civarında yaşanan sel baskınları ve depremler gibi doğal afetlerin yerli nüfusa etkisi gibi konularda önemli bilgiler vermiştir. Bu bağlamda yazarın özellikle Antakya ve civarında ki doğal afetlerin nüfus üzerine etkisi hususunda verdiği bilgiler Prokopius ve Malalas gibi Bizans tarihçilerinin verdiği bilgilerle paralellik oluşturması bakımından da dikkat çekicidir.

Antakya Yakubi patriği Tell Mahreli Dionysios'a (Ö. 845) atfedilen Süryani kroniği çalışmada kullanılan önemli Süryani kaynaklarından. Yazar eserinde, Güney Doğu Anadolu'da meydana gelen depremler, Emevîlerin Anadolu içlerine uzanan seferleri ve Bizans'ın Pavlikanlara karşı mücadeleleri gibi konularda 775 yılına kadar yaşanan olaylar hakkında bilgiler vermektedir. Eser, Chabot tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir⁴⁶.

Bir diğer Süryani tarihçisi ise Melki piskoposu Agapios b. Konstantinos el Menbicî'dir (Ö.941). Agapios'un hayatı hakkında çok az şey biliniyor. Arapça kullanan ilk yazarlardandır. Yaradılıştan başlayıp kendi zamanına uzanan bir eser kaleme almış ama sadece 776 yılına kadar olan kısmı günümüze ulaşmıştır. Yazarın *Kitabu'l-Unvan* adlı eseri değişik zamanlarda vukuubulan doğal afetler ve Anadolu'da İslâm-Bizans mücadeleleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eser, Alexandre Vasiliev tarafından 1909 yılında Fransızçaya tercüme edilmiştir⁴⁷. Vasiliev'in bu tercümesinden Roger Pearse tarafından 2009 yılında yapılan İngilizce çevirisinden faydalanılmıştır⁴⁸.

Bar Hebreus olarak da bilinen *Abû'l-Farac Gregorius* (1225-1286) ise çalışmamızda kullandığımız diğer önemli Süryânî tarihçidir. 1225 yılında Malatya'da doğan yazar 1286

⁴⁴ *The Chronicle of Joshua the Stylite*, çev. J. Watt ve F. Trombley, Liverpool 2000.

⁴⁵ *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, çev. Charles, R.H., London 1916.

⁴⁶ Denys de Tell-Mahre, *Chronique*, çev. J. B. Chabot, Paris 1895.

⁴⁷ Agapios de Hierapolis, *Histoire Universelle*, fran.çev. Alexandre Vasiliev, Patrologia Orientalis, Paris 1909.

⁴⁸ http://www.tertullian.org/fathers/agapius_history (erişim tarihi 17.08.17)

yılında ölmüştür⁴⁹. Bu eserin Ö.R. Doğrul⁵⁰ tarafından Türkçeye tercüme edilmiş halinden faydalanılmıştır. Müellifin kaleme aldığı bu eserinde çalışmamızla alakalı olarak; VII. yüzyıla birlikte Herakleios dönemi olayları, Bizans'ın Hazarlar ve Kafkas milletleriyle olan münasebetleri ve Sasanilere karşı yardım çağrısında bulunması ve asker talebi hakkında bilgilere rastlamak mümkündür. Bunun yanında özellikle Müslüman-Bizans mücadeleleri esnasında Suriye-Antakya sınırlarında yaşanan olaylar, Merdailerin iki taraf arasında oynadığı kritik rol, Bizans tarafından Müslümanlara karşı kışkırtılmaları, Anadolu'ya iskân edilmiş olan Slavların Müslüman Arapların safına geçmesi ve Müslümanlar tarafından iskân edildikleri yerler, Anadolu'nun değişik bölgelerinde hem Araplarca hem de Bizanslılar tarafından izlenen nüfus ve iskân politikaları, Ermenilerin iki taraf arasında oynadıkları roller gibi hususlarda Bizans kaynaklarında değinilmeyen farklı ve önemli bilgiler verilmiştir. V. Konstantinos zamanında Maraş ve civarına yapılan seferler, esir alınan ahali, Slav Thomas'ın Anadolu'da başlattığı isyan ve Müslümanların bu isyanın büyümesi için nasıl destek oldukları, hususunda da önemli bilgiler mevcuttur.

Bir diğer önemli Süryani kaynağı ise 1126-1199 tarihlerinde yaşamış olan *Süryani Mihail*'in eseridir⁵¹. Mihail'in dünya tarihi mahiyetindeki bu eseri dünyanın yaradılışından 1195 yılı olaylarına kadar değinmiştir. Aslında eser yazılış tarihi itibarıyla bazı olaylara uzak kalmış ve vermiş olduğu bilgiler zayıf olsa da, özellikle Suriye ve Antakya bölgesinde cereyan eden olaylar hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Özetle Süryani tarihçinin Herakleios dönemindeki Bizans-Sasani mücadeleleri, Lübnan dağlarındaki Merdailer, Anadolu'ya iskân edilen Slavların Müslümanların safına geçmesi, bölgedeki veba salgınları gibi konularda verdiği bilgilerden çalışmamızda istifade edilmiştir.

Araştırmamızda faydalandığımız bir diğer Süryani kaynak ise *The Chronicle of Zuqnin*'dir. Eser dünyanın yaradılışından VIII. yüzyıla kadar olan olaylar hakkında bilgiler verir. Eserin Zuqnin manastırı keşişlerinden Joshua tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Eser erken dönem Abbâsî halifeliğinin ekonomik politikaları ve özellikle Halife Mansur dönemi siyasi olaylarından çokça bahsetmektedir. Araştırmamızda eserin Amir Harrak tarafından İngilizceye çevrilen III. ve IV. bölümlerinden faydalanılmıştır⁵². Eserde 488'den 775 yılına kadar olan olaylar hakkında önemli kayıtlara rastlamak mümkündür. Bu tarihler arasında meydana gelen veba salgınlarının İstanbul'a kadar uzanması ve etkileri, Bizans-Abbâsî savaşlarının sınır bölgelerine ve Anadolu nüfusuna olan tesirleri gibi konularda bilgiler vermiştir.

⁴⁹ Gregory, T. “Gregory Ab'ül-Faraj”, ODB, c. II, s. 878-879.

⁵⁰ Gregory Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, I,II. çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999.

⁵¹ Robert Bedrosian, *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, N.J. 2013.

⁵² *The Chronicle of Zuqnin*, Bölüm III ve IV. M. 488-775, çev. Amir Harrak, Canada 1999.

Araştırmada ayrıca bazı Süryani kroniklerinin VII. yüzyıla ilgili verdikleri bilgiler Andrew Palmer tarafından İngilizceye tercümesi edilerek yayımlanmıştır. Gerekli bölümler için bu eserden de faydalanılmıştır⁵³.

C. Ermeni Kaynakları

VII. ve VIII. yüzyıllar için kullanılan ilk Ermeni kaynağı *Sebeos*'un eseridir. Sebeos'un eseri aslında İmparator Herakleios'un kısa bir tarihi niteliğindedir. Bizans'ın Herakleios nezdinde Kafkaslarda Sasanilere karşı yardım araması, Kafkas milletlerinin kalabalık nüfuslarının Bizans'ın dikkatini çekmesi gibi hususlarda kayıtlar vardır. Eser, ağırlıklı olarak Bizans-Sasani mücadeleleri hakkında bilgiler verse de özellikle Mavrikios döneminde Bizans ve Ermeniler arasında yaşanan mücadeleler ve Mavrikios'un isyankâr Ermenilere karşı Sasani hükümdarına kaleme aldığı mektup hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Sebeos'un, İmparator Mavrikios'un yazdığını belirttiği bu mektubu sayesinde bir yerde Bizans'ın doğu sınırlarındaki Ermenilere bakış açısı hakkında önemli fikirler edinilmektedir. Bizans tarihi boyunca Monofizit inançları nedeniyle takibata ve tehcirle maruz bırakılan Ermeniler, her zaman sorun çıkartan ve istenmeyen millet olarak algılanmışlardır. Sadece Sebeos'un kayıtlarında değil aynı zamanda Bizans kaynaklarında da Ermenilere karşı devletin bakış açısını yansıtan benzer ifadeler rastlamak mümkündür. Bizans imparatorlarından tarihçi K. Porphyrogenitos'un da belirttiği gibi Ermeniler hem Sasanilerle hem de Müslümanlarla iş birliği yaparak Bizans'a karşı ihanet içinde olmakla itham edilmişlerdir. Bu nedenle Bizans'ın bölgede oturan Monofizit Ermenilere karşı bakışı pek de sıcak olmamıştır. Çalışmada Sebeos'un bu eserinin İngilizce⁵⁴ tercümesinden istifade edilmiştir.

Araştırmada faydalanılan bir diğer önemli Ermeni kaynağı ise *Leontios'un (Ghevond) Ermenistan Tarih'i*⁵⁵. 632-788 yılları arası olayların anlatıldığı eserde Bizans-Müslüman mücadeleleri ve Anadolu'nun doğu sınırlarında yaşanan siyasi olaylar anlatılır. Ghewond, o dönemde yaşanan Bizans-islâm mücadeleleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ermeni tarihçinin bu eserinin çalışma için önemi, Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Ermenilerin yaşadıkları topraklarda Arapların ilerleyişi ve bölge nüfusunu olumsuz etkileyen seferleri ile bölgede izledikleri iskân siyaseti hakkında verdiği bilgilerdir. Aynı zamanda V. Konstaninos zamanında Paulusçu Monofizit Ermenilerin kitleler halinde Trakya'ya göç etmeye mecbur bırakılmaları hakkında da önemli bilgiler verir.

⁵³ Andrew Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool 1993.

⁵⁴ Sebeos, *Sebeos's History*, çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.

⁵⁵ Ghewond, *Ghevond's History*, çev. Robert Bedrosian, N.J., 2006.

Movses Dasxurants'i's'in History of the Aghuans (Ablbanya Tarihi) adlı eseri ise üç kitaptan oluşur. Eserin birinci kitabı Ermeni tarihi hakkında kısa bilgiler vererek başlar ve V. yüzyıla kadar gelir. İkinci kitap ise 683 yılına kadar gelen olaylar hakkında bilgiler vermektedir. Üçüncü kitap ise Arap egemenliğinin sürdüğü yıllardan başlayıp X. yüzyıla kadar olaylar hakkında bilgiler vermektedir⁵⁶.

Katholikos Yovhannes Drasxanakertc'i'nin Ermenistan Tarihi adlı eseri ise X. yüzyılın önemli kaynak eserlerindendir. Bagratuniler hanedanlığı tarihi hakkında önemli bir eserdir⁵⁷. Ağırlıklık olarak Ermeni prenslikleri arasındaki siyasi olaylar hakkında bilgiler verse de Bizans'ın bölgedeki faaliyetleriyle ilgili bilgiler de aktarmaktadır⁵⁸.

Bir diğer önemli Ermeni kaynağı ise *Urfalı Mateos'un Vekayi-nâmesi*'dir. Yazarın 952 ile 1136 yılları arası olaylarını anlatan Vekayi-nâme'sinin Türk Tarih Kurumu Yayınlarından çıkan Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır⁵⁹.

XII. yüzyıl Ermeni kaynaklarından olan Simbat'ın Kroniği ise kullandığımız bir diğer eserdir. Eser, 950-1113 yılları arası olayları kapsamaktadır. Kilikya Ermenilerinin tarihi için önemli olan eserin dörtte üçü Urfalı Mateos'un kroniğinin bir özeti niteliğindedir⁶⁰.

D. İslâm Kaynakları

VII. yüzyıla birlikte başlayan İslâm-Bizans mücadeleleri neticesinde Bizans'ın elinden alınan Suriye başta olmak üzere diğer bölgeler ve bölgenin demografik değişimine ışık tutan kaynak eserlerin başında Belâzurî⁶¹'nin *Futûhu'l-Büldân* adlı eseri gelmektedir. Eserde, Suriye'nin fethinden sonra Herakleios'un Suriye-Antakya sınır hattını boşalttırması, yerli nüfusun iç kesimlere çekilmesi ve Bizans'ın bölgede izlediği iskân siyaseti hakkında önemli bilgiler aktarılmıştır. Bizans'ın İslâm ordularına karşı olan savaşı daha iç kesimlere taşımak istemesi ve bölgede insansız bir boş arazi yaratma çabası hakkındaki bilgileri Belâzurî sayesinde öğreniriz. Bu sayededir ki Bizans'ın Balkanlardan tehciye mecbur ettiği Slavların iskân edildiği yerler hakkında da fikir sahibi oluruz. Her ne kadar Bizans kaynaklarında Slavların iskân edildikleri yerler olarak çoğunlukla Bitinya civarı olarak anlatılsa da önemli sayıda Slav'ın doğuya, boşaltılan bu sınırlara gönderilmiş olduğuna şüphe yoktur. Zira eserde, Bizans tarafından Herakleios'un boşalttığı bu doğu sınırlarına iskân

⁵⁶ Movses Dasxurants'i's *History of the Aghuans*, çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2010; Bir diğer çevirisi için bk., Movses Dosxurancı, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. C.J.F.Dowsett, London, 1961.

⁵⁷ Attar, 2007:9.

⁵⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, çev. Krikor H. Maksoudian, Atlanta-Georgia, 1987.

⁵⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekaynamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

⁶⁰ Smbat Sparapet, *Chronicle*, çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.

⁶¹ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

edilmiş olan Slavların zaman zaman taraf değiştirerek Müslümanlar tarafından Bizans'a karşı bir hamle olarak bölgede değişik yerlere iskân edilmiş olmaları hakkında da önemli bilgilere rastlamak mümkündür.

İbn-ül Esir'in⁶² *El-Kâmil-Fit Tarih* adlı eseri ise aynı Belâzurî gibi Suriye'nin fethinden sonra sınırlarda yaşanan olaylar, Herakleios'un Suriye'den çekilmesi, Antakya-Tarsus hattının boşaltılması ve devam eden yüzyıllarda iki taraf arasında yaşanan siyasi olaylar hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Araştırmada istifade edilen bir diğer İslâm kaynağı ise *İbn Havkal*'ın kaleme aldığı *Sûrat el-Arz (Yer'in Haritası)* adlı eserdir⁶³. Nusaybin'de doğan yazar, ticaretle uğraştığı için pek çok yere gitmiş ve bu vesile ile yazacağı eserine bol bol malzeme toplamıştır⁶⁴. Müellifin, X. yüzyıl İslâm dünyası hakkında önemli kayıtları mevcuttur. Araştırmamızda ise yazarın özellikle Bizans hâkimiyetinin sürdüğü Akdeniz adaları ve kıyıları, Antalya-İstanbul güzergâhları arasında bulunan yerleşim yerlerinin demografik yapısı ve yoğunluğu hakkında verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

İbn Hurdazbih'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*⁶⁵ (*Yollar ve Ülkeler Kitabı*) adlı eseri de kullanılan İslâm kaynaklarından. Horasan'da doğan yazar Bağdat'a gelmiş ve iyi bir eğitim almıştır. Yazar, halife el- Mu'temid (869-885) zamanında Cibâl yöresine Berîd sorumlusu olarak gönderilmiş ve sonrasında ise Bağdat'a çağırılmıştır. Yazar eserini Abbâsî sarayından üst düzey bir görevlinin talebi üzerine 846-847 yıllarında kaleme almıştır⁶⁶.

Yine bir diğer İslâm kaynağı *Ya'kubî*'nin *Kitâbu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)*⁶⁷ adlı eseridir. Hindistan, Çin, İran, Endülüs, Suriye ve Magrib gibi ülkelere seyahat etmiş olan yazar, gezdiği bu ülkelerin coğrafyaları, iktisadi ve kültürel hayatlarıyla ilgili önemli bilgiler aktarmıştır. Eserde özellikle Suriye ve Anadolu Themaları hakkında verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

İlk büyük İslâm tarihçilerinden olan *Muhammed el-Vâkîdî* ise 747 yılı başlarında Medine'de dünyaya gelmiştir. Abbâsî halifesi El-Me'mun zamanında 819 yılı başlarında kadılıkla görevlendirildiği Bağdat'ta vefat etmiştir⁶⁸. Yazarın *Fütûhu's-Şâm*⁶⁹ adlı eseri İslâm ordularının Şam bölgesindeki fetih faaliyetlerini gayet coşkun bir dille aktarmaktadır.

⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, redaktör, Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, c. I-XII.

⁶³ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, Tr. çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2014.

⁶⁴ Şeşen, 2001: 14.

⁶⁵ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008.

⁶⁶ C.V. Arendonk, 1987: 755.

⁶⁷ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

⁶⁸ Şeşen, 1986: 150-153; Fayda, 2012: 471-475.

⁶⁹ Al-İmâm Al-waqidî, *Fütûhushâm* (The Islamic Conquest of Syria), İng. Çev. Mawlânâ Sulaymân al-Kindî, Ta-ha Publishers, 2000; Muhammed el-Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, Tr.çev. Hasan Gülşen, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2016.

Bir diğerk İslâm kaynağı ise *İbnü't-Tıktaka*'nın *El-Fahrî*⁷⁰ adlı eseridir. 1262 yılında dünyaya geldiğı düşünölen yazar, eserini Moğolların Musul valiliğı yapan Fahr al-Din İsa'ya itaf ettiğı için eserin adı da El-Fahrî olmuştur⁷¹. Araştırmada eserin Dört Halife dönemi, Emevî ve Abbâsî hanedanlığı dönemleri İslâm-Bizans siyasi ilişkileriyle ilgili verdiği bilgilerden faydalanıldı.

Araştırmada kullanılan bir diğerk İslâm kaynağı ise *Mesudî*'nin *Murûc Ez-Zeheb* adlı eseridir. İslâm coğrafyacılarının önemli bir ismi olan Mesudî 893-894 yıllarında dünyaya gelmiştir. 912-913 yıllarında Bağdat'a gelen yazar burada eğitimini tamamladıktan sonra seyahatlere çıkmış ve eseri için bilgiler toplamıştır. Pek çok el yazma nüshası olan bu eserinin D. Ahsen Batur tarafından Türkçe'ye tercüme edilen halinden istifade edildi⁷².

Taberî'nin (Ö. 923), *Târîhu'l-Ümen ve'l-Mülûk* adlı umumi tarihi ise Anadolu'da vukuulan İslâm-Bizans mücadeleleri için başvuruulan kaynakların başında gelmektedir. Bu eser aynı zamanda *Târîhu't-Taberî* adıyla da bilinir. Eser dünyanın yaradılışından başlayıp H.302 (M.915) yılına kadar gelen olaylar hakkında bilgiler vermektedir⁷³. Bu geniş hacimli eserin tezi ilgilendiren kısımlardan yararlanıldı⁷⁴.

Hüdül'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l Magrib adlı eser ise Kuzey Afganistan'ın Cûzran bölgesinde hüküm süren Ferîğünîler hânedanından Emîr Ebü'l Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Minorsky anonim olan eserin Ferîğünîler'den İbn Ferîgun tarafından yazıldığını ileri sürmektedir⁷⁵ (982-983). Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı olma özelliğı taşıyan eserin Minorsky tarafından yapılan tercümesinden yararlanılmıştır⁷⁶.

Araştırmada kullanılan bir diğerk İslâm kaynağı ise Halife b. Hayyat'ın eseridir. Yazarın bu eserinin Emevîler ile ilgili olan 660-750 yılları arasını kapsayan kayıtlarından yararlanılmıştır⁷⁷.

⁷⁰ İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

⁷¹ Hizmetli, 2000: 232-233; Cl.Huart, 1987: 874-875.

⁷² Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb* (Altın Bozkırlar), çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

⁷³ Tölücü, 1984: 39-40.

⁷⁴ Taberî'nin 40 ciltlik bu devasa eserinin araştırmada kullanılan ciltleri için bk., Bibliyografya.

⁷⁵ Kurtuluş, 1998:304.

⁷⁶ Minorsky, V., *Hud'ud al-Alam "The Regions of the World"*, Cambridge 1982.

⁷⁷ Halife b. Hayyât, *History on the Umayyad Dynasty (660-750)*, çev. Carl Wurtzel, Liverpool Üniversitesi, İngiltere 2015.

GİRİŞ

Bin yıla yakın bir zamandır üzerinde yaşadığımız bu topraklarda var olan kültür ve milletlerin tarihlerinin aydınlatılması pek çok noktada olduğu gibi kendi tarih ve kültürümüzü de anlama açısından çok önemlidir. Asya ve Avrupa gibi iki büyük kıtayı birbirine bağlayan ve üç tarafı denizlerle çevrili olan Anadolu toprakları tarih boyunca, sahip olduğu ticaret yolları, yer altı - yer üstü zenginlikleri ve köklü kalabalık şehirleriyle her zaman için büyük öneme sahip olmuştur. Anadolu sahip olduğu bu zenginlikler ve stratejik öneminden dolayı eski çağlardan beri ilgi çeken ve kendisine sahip olmak isteyen siyasi güçlerin mücadelesine sahne olmuştur. Dolayısıyla geçmişinde Hititler, Firigler, Urartular, Lidyalılar, Persler, İskender İmparatorluğu ve Seleukos Krallığı gibi pek çok devlet ve kültüre ev sahipliği yapmış olup, kültürel açıdan da son derece zengin bir coğrafyadır⁷⁸. M.Ö. 64 yıllarında Roma İmparatorluğu hâkimiyetine giren Anadolu, M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğunun yönetsel bakımdan ikiye ayrılmasıyla da Doğu Roma İmparatorluğu ya da sonradan isimlendirildiği şekliyle Bizans İmparatorluğu idaresi altında kalmıştır⁷⁹.

Anadolu toprakları sahip olduğu bu stratejik önem ve insan yaşamı için uygun tabiat şartları nedeniyle bilinen en eski tarihlerden beri milyonlarca insana ve pek çok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Anadolu, geniş ve büyük platolar, kıyı ovaları ve bunları birbirinden ayıran sıradağlardan oluşur. Batı bölgelerinde 1.000 metre civarında olan platolar, doğuya doğru ilerledikçe 1.800 metre seviyesine kadar yükselir. Anadolu'nun Karadeniz kıyıları sıcak yazlara ve ılıman kışlara sahipken, yıl boyu en fazla yağış alan bölgesidir. Batı ve Akdeniz kıyıları yazları sıcak ve kurak, kışları ise ılıman ve yağışlı bir iklime sahiptir. İç ve doğu bölgeleri ise karasal iklimin hüküm sürdüğü, diğer bölgelere göre yaşamın daha zor olduğu, sert kışlara sahip bölgelerdir⁸⁰. Anadolu'nun coğrafi yapısındaki çeşitlilik ve iklim özellikleri Anadolu'da yürütülen iktisadi faaliyetleri ve tarımsal üretimi yakından etkilemiştir. Dolayısıyla Anadolu'nun coğrafi şartları ve iklim özellikleri, nüfus yoğunluğu ve nüfus dağılımında da belirleyici olmuştur. İlman iklimin hüküm sürdüğü batı ve kıyı bölgelerinde ekilebilir ve işlenebilir topraklarda her türlü meyve-sebze ve tahıl üretimi kolaylıkla

⁷⁸ Babinger ve Köprülü, 1996, 11 vd; Anadolu'nun geçmişinden gelen bu çok kültürlülüğü ve pek çok millete ev sahipliği yapması son yıllarda genetik bilimcilerinde dikkatini çekmiş ve bu konuda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Batı Anadolu ve Sagalassos civarı hakkında yapılmış olan böyle bir çalışma olan bu makalede bu bölgede yaşamış olan insanların nerelerden geldiği ve hangi bölgelere gittikleri, DNA akrabalıkları için bk., Ottoni , C., Ricaud. F., Vanderheyden, N., Brucato, N., Waelkens. M. ve Decorte. R. (2011). "Mitochondrial analysis of a Byzantine Population Reveals the Differential Impact of Multiple Historical events in South Anatolia". *European Journal of Human Genetics*, 19, ss. 571–576.

⁷⁹ İplikçioğlu, 1992: 109-110; Eyice, 1971: 1-2.

⁸⁰ Haldon, 2007: 16.

yapılabilirken, daha fazla yağış alan Karadeniz ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde hayvancılık ve orman ürünleri üretimi daha fazla yapılmaktadır⁸¹.

Bu gün “Anadolu” diye nitelendirdiğimiz coğrafyanın Bizans dünyasındaki karşılığı tam olarak günümüzle aynı sınırlara sahip değildir. VII. yüzyıldan itibaren Bizans dünyasında kullanılan *Anadolu* /Ανατολία kelimesi bugünkü Güneybatı Anadolu’ya iskân edilmiş olan *Anatolikon Themasi*’ni (Anadolu Ordusunu) belirtmek için kullanılmış olan bir terimdir⁸². Ege denizine sınırı olan bu topraklara Romalılar Asia Minor (Küçük Asya) demişlerdir. Anadolu kelimesi Bizans döneminde askeri bir eyalet adıyla, günümüzde Türkiye Cumhuriyetinin Asya kıtasındaki toprakları için kullanılan bir coğrafi terim olmuştur⁸³.

Araştırmada Anadolu diye nitelendirilip ele alınan toprak parçası; ağırlıklı olarak VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Bizans egemenliğinin sürdüğü yerlerdir. Yani VII. yüzyıl başlarında Bizans’a ait olan Suriye, Mısır, Mezopotamya ve Filistin gibi toprakların kaybedilmesinin ardından başlayan İslâm ordularının ilerleyişi karşısında Bizans hâkimiyetinin devam ettiği topraklar ele alınmıştır. Bu hat, Suriye’nin kaybedilmesinden sonra Bizans’ın sınır birliklerini ve bazı yerleşim yerlerini de boşaltarak geri çekilmesiyle oluşan insansız boş bölge göz önünde bulundurulursa; Trabzon’un kuzey doğu sınırlarından başlayıp Malatya’nın batısından Divriği’yi içine alan ve Kayseri’den güneye inerek Tarsus’tan Silifke’ye kadar uzanan hattır. Bu hattın doğusunda kalan Silifke, Kilikya, Tarsus, Maraş, Malatya, Urfa ve Diyarbakır gibi şehirler VII. yüzyıldan itibaren Bizans hâkimiyetinin tam olmadığı yerler olarak dikkat çekmektedir. VIII. yüzyıl ve sonraki yıllarda ise kazanılan bir takım askeri başarılar neticesinde bu hattın biraz daha doğuya uzanan toprak parçası ele alınmıştır. Bizans Devleti bu hattın doğusunda kalan topraklar üzerinde uzun süre tam bir hâkimiyet kuramamış, bu bölgelerde hâkimiyet kurmak isteyen Bizans, öncelikle Ermeni ve Sasaniler ile daha sonra ise Müslüman Araplar ve en son olarak da Türkler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Tarih boyunca farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Anadolu coğrafyasının tamamına hiç bir medeniyet uzun süre tek başına sahip olamamıştır. Anadolu yarımadası devamlı olarak farklı medeniyetlerin ilgisini çekmiş ve kendisine sahip olmak isteyen güçler arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadelelere sahne olmuştur. Anadolu’nun, Asya ve Avrupa kıtalarının ortasında yer alması, doğal kaynaklar ve zengin topraklara sahip olması nedeniyle neredeyse tarihinin her döneminde kendisine sahip olmak ve düşmanlarına karşı üstünlük kurmak isteyen siyasi güçlerin mücadele alanı olmuştur. Dolayısıyla Anadolu

⁸¹ Haldon, 2007: 20.

⁸² Foss., 1991: 205-207; a. mlf., 1991: 89-90; Rosser, 2001: 37.

⁸³ Darkot, 1978: 428-430.

toprakları geçmişten gelen bu önem ve stratejik konumunu Bizans zamanında da korumuş ve özellikle VII. yüzyıldan sonra Bizans Devleti'nin en önemli toprak parçası olarak ön plana çıkmıştır. Bizans, Anadolu'ya hakim olabildiği sürece gücünü korumuş ve Anadolu'nun verdiği güven ve destekle hakimiyetini diğer bölgelere yaymayı başarmıştır. Ne zamanki Bizans'ın Anadolu'daki hakimiyeti zayıflamıştır, işte o zaman imparatorluk diğer bölgelerinde de hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır.

Roma imparatorluk topraklarının III. yüzyıldan itibaren Germen kavimleri tarafından işgal edilmesi ve Roma'nın tarih sahnesinden silinmesinden sonraki durum hakkında genelde tarihçiler tarafından karanlık bir tablo çizilir. Genel görünüm; Ortaçağ diye adlandırılan bu dönemin şafağında çevrenin sakin oluşu, insan nüfusunun azalması ve şehirlerin ortadan kalkarak yaşamın kırsal alanlara kaymış olmasıdır⁸⁴. Yaşanan savaşlar, istilalar, üretimin durması ve ticaretin sekteye uğraması gibi bu olumsuz nedenler sonucu III. yüzyılda 30-40 milyon arası olan nüfus, VII. yüzyıl başlarında 14-16 milyona kadar gerilemiştir⁸⁵. Ortaçağ Avrupa'sının bu dönemleri için çizilen bu karanlık tablonun doğu dünyasında da aynı olduğunu iddia etmek kuşkusuz doğru olmaz.

Batı dünyasında durum böyleyken Doğu Roma'da, özellikle Anadolu ve doğu eyaletlerinde durum tam tersidir. Bizans Anadolu'su, Eski Roma'nın Suriye ve Mısır başta olmak üzere doğu eyaletleri, Helenistik kültürün kısmen korunduğu, antik dönemden itibaren yoğun ticari ilişkilerin devam ettiği, nüfusu kalabalık büyük şehirlere sahipti. Bu nedenle bahsi geçen doğu bölgelerinin sahip olduğu nüfus uzun yıllar boyunca her zaman batıdan fazla olmuştur. Russell, Doğu Roma'nın sahip olduğu nüfusu IV. yüzyıl ortalarında 24 milyon, VII. yüzyıl başlarında 19 milyon ve IX. yüzyılda ise 11 milyon olarak belirtmektedir⁸⁶.

Pek çok ortaçağ toplumunda olduğu gibi Bizans İmparatorluğu zamanında da, imparatorluğun hüküm sürdüğü topraklarda sahip olduğu nüfusu kesin rakamlarla ifade etmeye çalışmak çok zordur. Üstelik söz konusu olan Anadolu coğrafyası, zaman aralığı da VII. -X. yüzyıllar arası olunca bu zorluk nerdeyse iki katına çıkmaktadır. Bu noktada pek çok etken Bizans'ın Anadolu'da sahip olduğu nüfus hakkında kesin verilere ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Öncelikle VII. yüzyılla birlikte Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi durum, maruz kaldığı istilalar ve uzun süre devam eden savaşlar; Doğuda Suriye, Mezopotamya, Mısır ve Filistin; Batı'da ise Balkanlar başta olmak üzere Trakya gibi başkente yakın bölgelerde yaşanan istilalar ve toprak kayıpları kayda değer etkenler arasındadır. Ayrıca

⁸⁴ Girolamo, 2012: 253.

⁸⁵ Girolamo, 2012: 255.

⁸⁶ Russel, 1958: 148.

kaybedilen topraklardan kaçan, sınır bölgelerini boşaltan pek çok insan daha güvenli olduğuna inandıkları iç kesimlere ve kıyı bölgelerindeki şehirlere sığınmış olmalıdır. İlk dönem yaşanan bu istilalarda sayıları tam net olmamakla birlikte Sasani-Arap istilalarından kaçan ve Anadolu içlerine sığınan nüfus hakkında kroniklerde tek tük bilgilere rastlanmaktadır. VII. yüzyılla birlikte sadece maruz kalınan istilalar değil aynı zamanda yaşanan veba salgınları, kıtlık, kuraklık, deprem ve sel baskını gibi doğal afetlerin de Anadolu'nun demografik yapısında önemli değişimlerin yaşanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır ki bu konu araştırma içinde ayrıca ele alınmıştır.

Bu felaketlerle boğuşan Bizans'ın tek çabası işgal edilmemiş topraklarını güven altında tutabilme politikaları izlemek olmuştur. Bu güvenlikçi politikaların belki de en önemlisi Anadolu'da ihtiyaç duyulan insan gücü göz önünde bulundurularak izlenen iskân politikalarıdır. Bu bağlamda ihtiyaç duyulan insan gücünü karşılamak için Balkanlar başta olmak üzere, Kafkaslardan, Ege Adalarından, Kıbrıs'tan ve Lübnan gibi imparatorluğun farklı bölgelerinden değişik zamanlarda binlerce insan bazen zorla bazen de kendi rızalarıyla Anadolu'ya tehcir ve iskân edilmişlerdir. Farklı etnik ve kültürden pek çok insan VII. yüzyılla birlikte bu amaç için Anadolu'ya yığılmaya başlamıştır. Bir taraftan yaşanan Müslüman fetihleri neticesinde yerli nüfusun esir edilerek götürülmesi, diğer taraftan Bizans'ın eksilen insan gücünü yerine koyma çabası, çalışmaya konu olan VII.-X. yüzyıllar arasında Anadolu nüfusu hakkında tahminlerde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Bu süreçte, dışarıdan getirilerek Anadolu'ya iskân edilen insan topluluklarının yanı sıra Anadolu'da meskûn olup, zaman içerisinde siyasi irade ile çatışma içine giren ve bulundukları coğrafyada sorun çıkartan unsurların da toplatılarak Anadolu dışına gönderilmek istenmesi ve bunun uygulanması, ortamı daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir.

Anadolu, tarihinin hiçbir döneminde uzun süre homojen bir nüfusa sahip olamamış, devamlı olarak ya dışarıdan istilalara maruz kalmış ya da siyasi irade tarafından gerek askerlik görevi için gerekse ekonomik hayatın canlandırılması için iş gücü olarak farklı etnik grupta insanların iskânına açık kalmıştır. VII. yüzyıldan önce de durum böyledir. Mesela Kavimler Göçü esnasında ve sonrasında önemli oranda Got, Germen, Hun ve Vandallar gibi kavimler imparatorluk bünyesine kabul edilerek özellikle askerlik hizmeti için I. Justinianus dönemiyle birlikte Anadolu'ya iskân edilmişlerdi⁸⁷. VI. yüzyıldan itibaren değişik kavimlerin Anadolu'ya iskânları neticesinde Anadolu'nun demografik yapısı durmadan değişime

⁸⁷ Procopius, *De bello Vandalico*, II, 14, 17; VI. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'nun demografik yapısında önemli değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle I. Justinianus dönemiyle birlikte farklı etnik yapıdan pek çok kavim orduya alınmakta ve bunların önemli bir kısmı da Anadolu'ya nakledilmekteydi. Bu dönemden itibaren Anadolu'da ve Bizans ordusunda artan ücretli askerler için bk., Teall, J.L., "The Barbarians in Justinian's Armies", *Speculum*, 40/2, (Apr.,1965), ss.294-232.

uğramıştır. Anadolu farklı zamanlarda değişik etnik türden insanın üst üste yığılmasıyla da kültürel açıdan çok renkli bir yapıya bürünmüştür. Farklı etnik türden milyonlarca insanın bir arada yaşadığı Anadolu, kültürel bakımdan da renkli bir görünüm arz etmektedir. Hem Roma hem de Bizans dönemlerinde her ne kadar Anadolu’da hâkim kültür olarak Helenizm gösterilse de Helenleşmenin tüm Anadolu’da yayıldığından söz etmek de mümkün değildir⁸⁸. Özellikle iç Anadolu başta olmak üzere sahil kesiminden uzak iç kesimlerde yaşayan unsurlar uzun süre kendi kültürlerini devam ettirtmişlerdir⁸⁹. Bu durum Anadolu’da sabit kalabilen yerlerin de olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. VII. yüzyıl sonrası Bizans kaynaklarında dahi VI. yüzyıldan itibaren devletin Anadolu’ya iskân ettiği Hunlar, Vandallar gibi unsurların izlerine rastlamak mümkündür. Zira tarihçi Genesius, IX. yüzyılda vukuu bulan Slav Thomas isyanına iştirak eden milletlerin ismini zikrederken, VI. yüzyılda Anadolu’ya iskân edilmiş olan milletlerden de bahsetmektedir⁹⁰. Kavimler göçü neticesinde Anadolu’ya iskân edilen Vandal, Hun ve Got’ların da kendi kültürlerini, dillerini bırakarak yerli kültürü benimsemeleri uzun zaman almıştır⁹¹.

Anadolu’nun bu dönem nüfus durumuyla ilgili yapılan çalışmalar ve verilen rakamlar sadece belirli kıstaslara bakılarak yapılan bir takım tahminlerle sınırlı kalmaktadır. Araştırmacılar, VII. yüzyılla birlikte Anadolu nüfusunun nerelerde ve ne oranda dağıldığını belirlemeye çalışırken, genelde kaynakların verdiği oldukça kısıtlı bilginin yanı sıra, bölgenin sahip olduğu coğrafi şartlar, önemli ticaret noktalarına yakınlığı, toprağın verimliliği ya da tarıma uygun olup olmaması ve kaç kişiyi besleyebileceği gibi etkenleri göz önünde bulundurarak tahmini rakamlar çıkarmaya çalışmışlardır⁹². Tahmini çıkarımlar yapılırken bu yerlerin özellikle antik çağlardan itibaren devam eden yerleşik düzenlerinin olup olmadığına da bakılmış ve antik çağlardan beri üretimin canlı olduğu verimli toprakların, ticaretin yoğun olduğu yerlerin ve bölgelerin aynı şekilde VII. yüzyılda da varlığını sürdürdüğü saptamasında bulunmuşlardır⁹³.

Roma imparatorluğunun sonunu hazırlayan III. yüzyıldaki büyük krizden sonra imparatorluğun sahip olduğu nüfus yoğunluğunun X. yüzyıla kadar azalma içinde bulunduğundan söz edilmektedir. Doğu Roma için bu azalmanın ilk işaretleri ise VI. yüzyıldan itibaren yaşanan savaşlar, veba salgınları ve değişik felaketlerden

⁸⁸ Charanis, 1959: 25.

⁸⁹ Ramsay, 1960: 24 vd.

⁹⁰ Detaylı bilgi ve Slav Thomas İsyanı için bk., “3.2 İsyanlar ve İç Güvenlik Gerekçesiyle Yapılan Tehcirler”

⁹¹ Charanis, 1961: 141.

⁹² McEvedy ve - Jones, 1978: 110 vd.

⁹³ Haldon, 2007: 7-8; Ayrıca Russel, Andreas, E.Stein, Dölger ve Jacoby gibi ünlü tarihçilerin değişik zaman dilimlerinde imparatorluğun hangi bölgesinde ne kadar nüfusa sahip olduğuyla ilgili görüşleri için bk., Peter Charanis, “Observations on the Demography of the Byzantine Empire”, *Thirteenth International Congress of Byzantine Studie*, Oxford 1966, s. 2-10; Ayrıca bk., Laiou, 2002: 47-48; Vryonis, 1971: 26.

kaynaklanmaktadır⁹⁴. İslâm fetihleri öncesinde Bizans'ın Anadolu'da sahip olduğu nüfusun 5 ile 13 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir⁹⁵. Müslümanlar tarafından doğu eyaletlerinin işgali ve Balkanlar'ın da Avar-Slav istilasına maruz kalmasından sonra imparatorluğun sahip olduğu nüfusun 7 milyona kadar düştüğü tahmin edilmektedir⁹⁶. Bu 7 milyon nüfusunun önemli bir kısmı da Anadolu'da ikamet etmektedir denilebilir. Çünkü Suriye, Mısır ve Mezopotamya gibi doğu eyaletleri elden çıktıktan sonra Balkanların da önemli bir kısmının işgal altında olduğu düşünülürse Bizans'ın elinde sadece Yunan adaları, Yunanistan'ın ve İtalya'nın bir kısmı ile Anadolu kalmıştır. Anadolu'nun özellikle doğu bölgeleri yaşanan savaşlar ve işgallerden etkilenmiş olsa da Batı Anadolu ve İç Anadolu gibi önemli yerler imparatorluğun en yoğun nüfusa sahip bölgeleri olarak öne çıkmaktadır⁹⁷. Helenistik-Roma uygarlığının kesintisiz bir şekilde devam ettiği görülen özellikle Batı Anadolu şehirlerinde nüfus, aynı dönemin Avrupa'sı ya da imparatorluğun diğer topraklarına nazaran daha iyi durumdadır⁹⁸.

Araştırmada VII. yüzyılla birlikte gelişen siyasi olaylar neticesinde Anadolu coğrafyasının Bizans Devlet tarihi için üstlenmeye başladığı rol ve Bizans'ın Anadolu'da sahip olduğu nüfus ve demografik yapısını olumsuz etkileyen çeşitli etkenlere karşı devletin aldığı tedbirler ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Zira Bizans'ın VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar izlemiş olduğu nüfus politikaları Anadolu başta olmak üzere Balkanlar, Kafkaslar, Akdeniz havzası ve Ege adaları gibi pek çok bölgeyi uzun süre etkilemiş, etnik ve kültürel hayatında derin izler bırakmış hatta etkileri yüzyıllar boyunca hissedilmiştir⁹⁹.

İmparator Herakleios'un¹⁰⁰ tahta çıktığı dönemde Bizans Devleti belki de tarihinin en zor dönemini yaşamaktaydı¹⁰¹. Bizans'ın bu yüzyılda içinde bulunduğu kargaşa ortamını Theophanes; *“İmparator Herakleios Roma topraklarını tükenmiş buldu. Avarlar Avrupa'yı, Persler de Asya topraklarını yakıp yıkmıştı. Bu durum karşısında Herakleios umudunu yitirmiş, ne yapacağını bilemez haldeydi”*¹⁰² diye betimlemektedir. Devlet hem doğudan hem

⁹⁴ Patlagean, 1999: 131.

⁹⁵ Kaegi, 2000: 53.

⁹⁶ McEvedy ve Jones, 1978: 112.

⁹⁷ Vryonis, 1971: 1.

⁹⁸ Girolamo, 2012: 253.

⁹⁹ Özellikle dini çatışmalar ve mezhep ayrılıklarından dolayı Anadolu'dan zorla Balkanlar başta olmak üzere batıya gönderilen monofizit inanca sahip binlerce insan gittikleri yerlere kendi inançlarını ve kültürlerini de götürmüşlerdir. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen Bizans devletinin kendilerine reva gördüğü bu yurtlarından çıkarılma ve tehcire maruz bırakılmaları unutmamış ve en küçük fırsatta bu muameleye maruz bırakılmanın intikamını Bizans'tan almak için Haçlı seferlerinde ve Türk fütühatında olduğu gibi göstermişlerdir.

¹⁰⁰ Demirkent, 1998: 210-215.

¹⁰¹ S.Vryonis “Bizans Devri Anadolu Tarihindeki Problemler” adlı makalesinde özellikle VII. Yüzyıl sonrası Anadolu'nun içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal durumu için yaptığı tasvirlerde karanlık bir tablo çizer. Bk., Vryonis, 1992: 304-311.

¹⁰² Theophanes, 1: 292.32-330.3.

de batıdan ciddi bir tehdit altında olup, önemli eyaletleri ve toprakları işgal altındaydı. Bu yüzyıl devletin çok önemli eyaletlerini bir daha geri gelmemek üzere kaybettiği bir dönem olmuştur¹⁰³. İmparator I. Justinianus zamanında Bizans'ın batı topraklarını geri alabilmek için giriştiği büyük askeri harekât devlete çok pahalıya mal olmuş, netice de ise bu politikalar çökmüş, geri alınan araziler tekrar kaybedilmişti. VII. yüzyılda doğuda Mısır, Mezopotamya ve Suriye gibi topraklar elden çıkmış; batı sınırları ise başkente kadar, Trakya bölgesi Avar-Slav akınları neticesinde metruk hale gelmiştir¹⁰⁴.

VII. yüzyıldan itibaren yaşanan bu toprak kayıplarından sonra Bizans Devleti'nin elinde kalan topraklar ise; Balkanlarda, Avar-Slav istilalarına uğramamış bazı bölgeler, Ege Adaları, İtalya'nın küçük bir kısmı ve Sicilya, doğuda ise Anadolu'nun önemli bir kısmıdır. Bizans bu kaybedilen topraklardan sonra tüm gücünü geriye kalan ve işgal edilmemiş yerlerin savunulması ve elde tutulması için harcamıştır. Bu bölgeler arasında kuşkusuz en önemlisi Anadolu topraklarıdır. Anadolu çok eski çağlardan beri kent hayatının ve ticaretin devam ettiği şehirlere, önemli limanlara, doğu-batı ticaretinde önemli kavşak noktalarına, değerli maden ocaklarına¹⁰⁵ ve belki de en önemlisi işgal edilmemiş geniş arazilere ve daha fazla nüfusa sahip bir toprak parçası olarak diğer bölgelerden bir adım öne çıkmaktadır.

Bizans için Anadolu coğrafyasının öneminin artmasında yaşanan siyasi ve ekonomik krizle birlikte kuşkusuz Araplar tarafından Anadolu'ya sıkıştırılmış olmasının da payı büyüktür. Bu dönemle birlikte devletin hem askeri hem de sivil yönetiminde yaşanan çöküş, hazinenin boşalmış olması ayrıca batıdan gelen Avar-Slav tehdidi, doğudan gelen Sasani-İslâm tehditleri Bizans'ı ister istemez mecburen Anadolu coğrafyasında yeni bir yapılanmaya gitmesi hususunda köşeye sıkıştırmıştır. Bizans'ın geniş bir coğrafyada mücadele etmeye ne askeri gücü ne de hazinesi müsait değildir. Doğu eyaletlerinin özellikle Mısır ve Suriye'nin devlet ekonomisi için önemi büyüktür. Devlet, zenginliğini ve başkentin iâşesini büyük oranda bu iki eyaletten sağlamaktaydı. Sasaniler ve sonrasında İslâm ordularının Bizans'ın zengin doğu eyaletlerini söküp kopartması ekonomiye büyük bir darbe vurmuştur. Dönemin bir diğer kaynağı Patrik Nikephoros'un, "*Herakleios'un başı Avarlar ve Perslerle beladaydı. Sadece Pers ve Avar tehdidi değil, aynı zamanda yaşanan kıtlık ve veba imparatoru zor durumda bırakan diğer nedenlerdi*"¹⁰⁶ şeklindeki kaydıyla salt Avar-Sasani-Müslüman saldırıları değil, doğu eyaletlerinin kaybedilmesiyle hububat ve değerli malların ticaretinin sekteye uğraması, kıtlığa sebep olmuştu. Ayrıca bu ekonomik kaybın yanı sıra yaşanan veba salgınlarının Anadolu nüfusunu negatif yönde etkilediğine dikkat çekmektedir.

¹⁰³ Haldon, 1990: 41-45.

¹⁰⁴ Ostrogorsky, 1959: 1-2; Janin, 1920: 387.

¹⁰⁵ Vryonis, 1962: 1-17; Yorulmaz, 1993: 30-31.

¹⁰⁶ Nikephoros, 15.11-13.

Bu dönemden itibaren kuşkusuz Bizans, Müslüman Araplarla amansız bir mücadeleye girişmiştir. Bizans, İslâm ordularının ele geçirdikleri doğu eyaletleriyle yetinmeyeceklerini her yıl Anadolu içlerine düzenledikleri seferler ve İstanbul kuşatmalarıyla daha da iyi kavramıştır. Anadolu'nun öneminin artmasının bir başka nedeni ise güney ve doğu sınırlarında yaşayan Bizans adına hudud güvenliğini sağlayan yerel unsurların ortadan kaldırılmış olmasıdır. Sınırlarda tampon vazifesi gören bu unsurların İslâm orduları tarafından ortadan kaldırılması neticesinde Bizans direkt olarak Müslümanlarla komşu olmuştur. VII. yüzyılla birlikte Anadolu diye ele aldığımız toprak parçasının sınırları işte bu dönemde çizilmiştir. Güçlü düşman karşısında tutunamayan Bizans birlikleri bölgeden çekilirken Herakleios'un emriyle önemli sınır yerleşimlerini boşaltarak daha iç kesimlere doğru çekilmek zorunda kalır. Bu zorunlu çekilme sonucu oluşan bölge Bizans'ın neredeyse X. yüzyıla kadar doğudan gelecek tehlikelere karşı insansızlaştırma politikası izlediği önemli bir hat olmuştur. Herakleios'un emriyle oluşturulan bu insansız hat aynı zamanda Bizans'ın VII. yüzyıldan itibaren izlediği nüfus politikalarında iskân siyaseti yürütülen bölgeler olarak da belirleyici olmuş, dışarıdan Anadolu'ya getirilen binlerce insan Müslüman saldırılarından çok fazla etkilenmemiş ve işgal edilmemiş olan boş arazilere iskân edilmiştir. Aynı zamanda askerlik görevi için seçilenler de ilk müdahaleyi yapmaları için bu boş arazilere, uçlara iskân edilmişlerdir.

Anadolu VII. yüzyılla birlikte Bizans direnişinin son kalesi olmuştur. Devletin daha fazla çekilecek, terk edecek toprağı kalmamıştır. Uzak sınırlarda ağır yenilgiler alan sınır birlikleri teker teker Anadolu'ya çekilmeye başlanıp, Müslüman ilerleyişi karşısında Anadolu'nun stratejik noktalarına konuşlandırılmışlardır. Theophanes'in kayıtlarından VII. yüzyıl Anadolu nüfusundaki azalmanın sadece sivil vatandaş düzeyinde olmadığını, Anadolu'da ve doğu sınırlarında görev yapan Bizans ordusunun mevcudiyetinde de önemli bir eksilmenin olduğu anlaşılmaktadır. Sasaniler'in saldırıları ve Phokas zamanında uygulanan yanlış iç politikalar neticesinde durumun ne kadar vahim olduğunu anlatan Theophanes, Herakleios'un tahta geçtiğinde Anadolu'daki Bizans ordularının durumunu araştırdığını ve Sasani mücadeleleri neticesinde sadece iki tane sağlam askeri birlik bulabildiğini ifade eder¹⁰⁷. Theophanes'in verdiği bu bilgi bile Bizans'ın VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da izleyeceği nüfus politikalarının ipuçları bakımından önemlidir. Bizans'ın Sasanilerle başlayıp Müslüman Araplarla devam eden ve uzun yıllar süre gelen mücadelesi ve savaşlar neticesinde devletin Anadolu'da en fazla hissettiği nüfus eksikliği ordusu için asker

¹⁰⁷ Theophanes, 1: 300.6.

ihtiyacı olmuştur. Bu nedenle VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yapılan nüfus nakillerinin en karakteristik özelliği güvenlik ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yapılmış olmasıdır.

Dönemin Bizans açısından ne kadar sıkıntılı olduğunun bir başka delili ise imparatorların istilalar ve işgaller karşısında bazen ümitsizliğe kapılarak devletin Konstantinopolis'ten iyi yönetilemeyeceğini düşünerek başkenti farklı yerlere taşıma teşebbüsleridir. Herakleios, Sasani işgali ile devletin içinde bulunduğu durum karşısında ümitsizliğe kapılmış ve imparatorluk bu sıkıntılı dönemi atlatana kadar başkenti Kartaca'ya taşımak istemiş, fakat Patrik Sergios, devletin içinde bulunduğu bu çalkantılı dönemden çıkabilmesi için kilisesinin tüm mal varlığını yeni imparatorun önüne sererek, düşmanlara karşı başlatılacak mücadelede Herakleios'a mali kaynağı hazırlamıştır¹⁰⁸. Burada dikkat çeken bir başka husus ise İstanbul kilisenin tutumu olmuştur. Her ne kadar siyasi irade umutsuzluğa kapılarak Anadolu'dan vazgeçip batıya çekilmek istese de Patrik buna karşı çıkarak başkentini ve Anadolu topraklarının terk edilmemesi hususunda imparatoruna destek olmuştur¹⁰⁹. Patrik Sergios'un, Herakleios'a desteği sadece maddi kaynak bulma hususunda olmamıştır. İmparator Herakleios'un, Sasanilere karşı mücadele için doğuda bulunduğu sırada Patrik Segios'un başkentini Avar-Slav-Sasani kuşatması altında olduğu zamanlarda bizzat savunmayı yönetmiş olması da son derece önemlidir. Bu zor dönemlerden kilise ve devlet el ele vererek çıkmayı başarmışlardır.

Bizans'ın Anadolu'da sıkışıp kalmasının bir başka nedeni ise izlenen dini politikalar sebebiyle Anadolu ve Yunanistan dışındaki çoğu eyalette halk tarafından sevilmemesiydi. Bizans'ın Suriye, Mısır ve Filistin gibi toprakları Müslümanlara kolaylıkla kaybetmesindeki esas sebep olarak izlenen dini politikalar ve bu bölgede yaşayan halkın mezhep farklılıkları nedeniyle İstanbul kilisesinin dini politikalardan nefret etmesi olarak kabul görür¹¹⁰. Bu bölgelerde yaşayan yerli halk mezhep farkından dolayı uzun yıllar Bizans'ın baskısına maruz kalmıştır¹¹¹. Herakleios Sasanilere karşı mücadelesi esnasında uzun süre doğu topraklarında vakit geçirmişti. İmparator bölgedeki faaliyetleri esnasında bölge halkının devlet için ne kadar önemli olduğunu anlamış ve bu insanların devletin yanında yer alması için dini birliğin sağlanması gerektiğini düşünmüştür¹¹². Herakleios, doğu eyaletlerindeki monofizitleri devletin yanına çekmek ve aradaki mezhep çekişmelerine son vermek için İstanbul patriği

¹⁰⁸ Theophanes, 1:300-13.

¹⁰⁹ Nikephoros, 12.15-7.

¹¹⁰ Lee, 2010: 96 vd.; Bizans ve Ermeniler arasındaki çatlak esnasında Kadıköy Konsilinden sonra iyice su üstüne çıkmıştı. İmparator Mavrikos Kadıköy doktrinin Ermeni kiliselerinde okunmasını ve kabul edilmesini istemişti. Sebeos'a göre pek çok Ermeni bu uygulamayı gerçek Hristiyanlıktan dönmek olarak algılamıştır. Bunu reddeden çok sayıda Ermeni Sasani topraklarına göç ederken, sayıları az da olsa şahsi çıkarlarını düşünenler bu doktrini kabullenmişlerdir. Bk., Sebeos, IX, s.36.

¹¹¹ Vasiliev, 1943: 249.

¹¹² Çelik, 1999: 66-67.

Sergius ile anlaşarak Monotelizm (Tek İradecilik) doktrinini ilan etse de bu girişim bile mezhep farklılıklarından doğan anlaşmazlıkları giderememiştir¹¹³. Herakleios uzun ve maliyetli bir mücadele neticesinde Sasanilerin işgal ettikleri arazileri geri alabilmiş fakat kısa bir süre sonra bu bölgeler doğru dürüst savaşmadan, direnmeden Müslümanları kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Dolayısıyla Herakleios'un onca emeği ve mücadelesi boşa gitmiştir.

Bizans, izlediği akıllı nüfus politikaları ve becerikli siyasi manevralarıyla bu bunalımlı dönemden otoritesini arttırarak ve güçlenerek çıkmıştır. Ayrıca bu politikalar sonucu Anadolu coğrafyasında da büyük bir değişim yaşanmıştır. Devlet, zaman içerisinde Anadolu'da kazandığı bu gücü de arkasına alarak otoritesini imparatorluğun diğer bölgelerine de yaymayı başarmıştır. IX. yüzyıla kadar Anadolu'da dini çatışmalar yaşanan gruplar topluca Balkanlara tehcir edilip, Bulgar tehdidine karşı sınırlara yerleştirilmiştir. Bu dönemde tehcire mecbur bırakılan unsurlar Anadolu'da istenmeyen uzaklaştırılmak istenen unsurlarken, bu uygulamaya I. Nikephoros (802-821) zamanında ara verilmiştir. Bu bölgelerin kültürel anlamda da Bizanslılaştırılması için Anadolu'dan kitleler halinde devletle ya da kiliseyle çatışma içinde olmayan binlerce vatandaş zorla Trakya'ya, Bulgar sınırlarına iskan edilmiştir.

Anadolu coğrafyasının stratejik konumu, önemli ticaret yollarının buradan geçmesi, üç tarafının denizlerle çevrili olması, önemli limanlara sahip olması ve belki de en önemlisi yapılan düzenli nüfus nakilleri ve küçük arazi sahibi özgür köylüler sayesinde tarımsal üretimin de artarak sadece kendisini değil çevresini de besleyen bir yapıya dönüşmüştür. VII. Konstantinos (913-959), IX. yüzyıl Bizans dünyası için verdiği bilgilerde:

“Kerson'da imparatorluğa karşı bir isyan çıkacak olursa, Konstantinople'de bulunan tüm Kerson gemileri, denizcileri, malları, yolcuları denetim altına alınıp, adamları hapse atılmalıdır. Daha sonra üç tane imparatorluk elçisi doğuya yollanmalıdır. Şöyle ki, bir tanesi Armenia Themasına, diğeri Paphlagonia Themasına, diğeri de Boukellarioi Theması kıyılarına yollanmalı ve Kersonluların mallarına, teknelerine el koyup, adamlarını tutuklayarak hapse atmalıdır. Bunun yanında elçiler Paphlagonia ve Boukellarian'dan ve kıyılardan Pontus üzerinden Kerson'a tahıl, şarap ya da ihtiyaç duyabilecekleri ticari ürünlerin geçişini yasaklamalıdır. Paphlagonia, Boukellatioi ve Armeniakoi'den gelen hububat Samsun üzerinden Kerson'a gitmezse Kersonlular yaşamlarını sürdüremezler”¹¹⁴ demektedir.

Bizans'ın tarihçi imparatorunun verdiği bu bilgi Anadolu'nun VII. yüzyıl krizinden sonra nasıl gelişerek devlet için önemli bir rol üstlendiğinin en önemli delillerinden biridir¹¹⁵.

¹¹³ Atiya, 2005: 95; Lemerle, 2004: 75-76; Haldon, 1999:49.

¹¹⁴ Porphregenis, DAI, 53.512-53.

¹¹⁵ Vryonis,1992: 311.

Hatırlanacağı üzere VII. yüzyıl başlarında Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi önemli eyaletlerin Bizans'ın elinden koparılmasının sonrasında devletin içinde bulunduğu sancılı durumu aktaran kronikler, sadece yaşanan istilalardan değil aynı zamanda yaşanan büyük kıtlıktan da yakınmaktaydı¹¹⁶. VII. yüzyıldan itibaren devletin izlediği nüfus politikaları ve Anadolu'nun *Thema'lara* taksim edilmesiyle savunmanın yanı sıra üretim ve ticaretin canlanması için girişilen çabaların meyvesini verdiği görülür. Dolayısıyla VII. Konstantinos'un aktardığı bu bilgi Anadolu'nun hem tarımsal üretim anlamında çevresini beslediğini hem de merkezden uzak noktalarda doğabilecek isyan girişimleri ve güvenlik zaafiyetlerini kapatmada üstlendiği büyük rolün önemine dikkat çekmesi açısından önemlidir.

¹¹⁶ Nikephoros, 15.11-13.

BİRİNCİ BÖLÜM

VII. - X. YÜZYILLAR ARASI ANADOLU NÜFUSUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

İncelenen dönemin başlarında Bizans Devleti yaşadığı mağlubiyetler ve toprak kayıplarından sonra adeta Anadolu'ya hapsolmuştur. Görünen odur ki Anadolu, bu tarihten itibaren devletin geleceği için çok önemli bir rol üstlenmiştir. Devlet tüm güç ve enerjisini Anadolu'da toplamak zorunda kalırken, kuşkusuz en çok insan gücünde yaşanan kaybın eksikliğini hissetmiştir. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki insan kaynaklarının azalmasının pek çok nedeni vardır. Öncelikle VI. yüzyıl ortalarından itibaren sık sık görülen veba salgınları bu azalmanın en büyük sebebi idi. Ancak sadece salgın hastalıklar değil aynı zamanda kıtlık, kuraklık, depremler ve sel baskınları gibi yaşanan doğal afetler de nüfus üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Üstelik bu kargaşa ortamını körükleyen yukarıda sayılan durumlar dışında devletin sürekli savaş halinde olması, batıdan maruz kaldığı Avar-Slav-Bulgar istilaları; doğudan ise önce Sasanilerin ve ardından gelen İslâm ordularının sık sık Anadolu içlerine uzanan seferleri de yerleşik nüfus üzerinde büyük yıkımlara neden olmuştur.

1.1. Doğal Afetler

1.1.1. Salgın Hastalıklar

Dönem içerisinde Anadolu nüfusunu olumsuz etkileyen hususların başında, yaşanan salgın hastalıklar ve doğal afetlerin neden olduğu toplu ölümler gelmektedir. Değişik zamanlarda görülen bu felaketler binlerce insanın ölümüne, yaşadıkları yerleri terk etmelerine, tarımsal üretimle birlikte ticari hayatın da sekteye uğramasına sebep olmuştur. Sayılan bu felaketlerin Anadolu nüfusu üzerinde açtığı yaraları kapatmak ve kaybolan insan gücünü yerine koymak devletin çözmesi gereken en önemli sorun olmuştur. Devlet, bir taraftan VII. yüzyıl krizinden çıkmak ve işgal altındaki eyaletlerini geri almak için uğraşırken bir taraftan da bu felaketlerin neden olduğu sorunlarla boğuşmak zorunda kalmıştır.

Bizans'ın, Anadolu'da sahip olduğu insan gücünü eksiltten ve dolayısıyla devletin izleyeceği nüfus politikalarında belirleyici olan felaketlerin başında yaşanan salgın hastalıklar gelmektedir. Bu salgın hastalıklardan da en korkulana tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne neden olan Veba (pasteurella pastis) salgınları olmuştur. Çoğunlukla kemirgenlerden bulaşan bu hastalık batıda "Kara Ölüm, Petse, Pestis", bizde ise "Kıran, Taun" adlarıyla anılmaktadır. Veba, pandemi (Büyük salgın) şeklinde görülen ve tarihin en korkulan hastalığıdır. Bilim adamları ortaya çıkışı ve yayılmasıyla ilgili olarak bu hastalığı üç gruba ayırmaktadırlar. İlki doğada kendiliğinden ortaya çıkan ve kaynak olarak kemirgenlerin neden

olduğu, vahşi hayvanlardan insanlara bulaşan *Vahşi Veba*; ikincisi *Hıyarcıklı (Bubon veya lenf bezi vebası) Veba* olup bu veba mikrobunu taşıyan fare ve sıçanlardaki pirelerden insana bulaşmaktadır. Üçüncüsü ise insanların bir birleriyle teması sonucu ortaya çıkan Veba Pnömonisi'dir¹¹⁷.

VII. yüzyıl Anadolu'su hakkında bilgiler veren Bizans kronikleri, imparator Herakleios'un tahta geçtiği yıllarda devletin içinde bulunduğu sıkıntılı siyasi durumu anlatırken, aynı zamanda yaşanan veba salgınlarının neden olduğu tahribatı da gözler önüne sermektedir. Konu hakkında Patrik Nikephoros, "*Sadece Pers ve Avar tehdidi değil, aynı zamanda yaşanan veba salgınları da imparatoru zor durumda bırakmaktaydı.*"¹¹⁸ diyerek veba salgınının nüfus üzerindeki yıkıcı etkisine dikkat çekmektedir.

Vebanın Anadolu nüfusu üzerindeki korkunç etkisi sadece bu yüzyıl başlarında olmamış, çok değil yarım yüzyıl önce, 541-542'de I. Justinianus (527-565) döneminde yaşanan büyük veba salgını hafızalardan kolay kolay atılamayacak yıkımlara neden olmuş ve etkileri uzun süre hissedilmiştir. I. Justinianus döneminde batıda kaybedilen toprakların geri kazanımı için girişilen büyük seferlerin ve uzun süren savaşların yanı sıra bu dönemde yaşanan veba salgını, imparatorluk genelinde olduğu gibi özellikle başkent ve Anadolu'da yıkıcı olmuş ve bu felaketin izleri kısa sürede silinememiştir. Tarihe "Justinianische Pest, Justinianic Plague, Justinian Vebası" olarak geçen bu veba salgını dünya tarihinin gördüğü 3 büyük veba pandemisinden birisi olarak kabul görmektedir¹¹⁹.

Justinian vebasında çağdaş bir kaynağın ifadesiyle sadece İstanbul'da 244.000 kişi hayatını kaybetmiştir¹²⁰. Doğulu bir başka kaynağın verdiği bilgi ise daha vahim olup sadece İstanbul'da 300.000 kişinin hayatını kaybettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır¹²¹. VI. yüzyılın en önemli tarihçilerinden olan Prokopius, *De Bellis (Savaşlar)* adlı eserinde, bu dönemde Bizans ordularının doğuda ve batıda süren savaşlarını anlatırken, "*Bu olaylar devam ederken insanoğlunu neredeyse tamamıyla yok olmanın eşiğine getiren büyük bir veba salgını*

¹¹⁷ Arık, 1991: 28-29; Ayhan, 2009: 145-146; Akbaba, 1999: 99-100.

¹¹⁸ Nikephoros, 5.11-13.

¹¹⁹ XIV. yüzyıl ortalarında Avrupa'da görülen büyük veba salgını (Kara ölüm) ve XIX. yüzyılda Bombay'da görülen Veba salgınıyla birlikte Justinianus zamanında görülen bu salgın tarihte görülen 3 büyük salgından biri olarak kabul görmektedir. Dols, 1974: 371; Ayrıca bk., Aybirdi, 1989: 43-44; Veba mikrobunun yayılması ve Avrupa'da ve dünyada etkili olması hakkında bk., Diamond, 2010: 265- 276.

¹²⁰ Mass, *John lydus and Roman Past*, s. 20.

¹²¹ Vebanın ilk olarak fakirler arasında başladığı, daha sonra tüccarlar ve zaman geçtikçe saray ahalisini nasıl etkilediğine dair Süryani Mihail'in de önemli kayıtları vardır. Her ne kadar kaynaklarda verilen rakamlar bu kadar yüksek olsa da bir husus nettir. Bu dönem yaşanan veba salgını neticesinde İstanbul'da çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir. Süryani Mihail ilk gün 5.000, ikinci gün 10.000, üçüncü gün 15.000, dördüncü gün 18.000 ve toplamda 300.000 kişinin yaşamını yitirdiğini kaydetmiştir. Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, s. 242.

yaşandı”¹²² diyerek uzun yıllar boyunca Bizans imparatorluğunu etkilemiş olan salgından bahsetmektedir. Prokopius’a göre salgın ilk olarak Filistin’deki Mısırlı denizciler arasında çıkmış, buradan İskenderiye’ye, tüm Mısır’a ve buradan da dünyaya yayılmıştır¹²³. Abû'l-Farac ise bu dönemde yaşanan veba salgınının çıkış yeri ve yayılma yolu hakkında: “*Veba’nın darbesine Mısır hududu üzerindeki Kuş (Habeşistan) ülkeleri maruz kaldı. Buradan Mısır’a, Mısır’dan İskenderiye’ye sirayet etti ve Libya, Filistin, Fenike, Arabistan ve Afrika’ya yayıldı. Sonra Galatia, Kapadokya, Ermenistan ve Antalya’ya ilerleyip azar azar İran ülkelerine geçti ve şark ve şimaldeki milletleri sardı*”¹²⁴ demektedir.

VI. yüzyılla birlikte sık sık görülen bu veba salgınlarının yayılma şekli ve yönü önemlidir. İlk olarak kıyılarda yayılmaya başlayan salgın, zamanla iç kesimlere kadar hızla ulaşmıştır¹²⁵. İmparatorluk genelinde etkili olan ve pek çok insanın ölümüne neden olan veba salgını sadece ortaya çıktığı bölgeleri etkilememiş, aynı zamanda Gazze üzerinden Filistin, Suriye, Likya sahilleri boyunca Myra (Demre) ve Galatia’ya (İç Anadolu) kadar uzandığı gibi 542 yılının sonbaharında Azerbaycan ve İran’a kadar yayılmıştır¹²⁶. Genellikle kara ve deniz ticaretinin yoğun olduğu güzergâhlar vebanın yayılmasına elverişli alanlar olmuştur. Tıpkı 542 yılındaki veba salgınının yayılması gibi V. Konstantinos (741 -775) zamanında Sicilya ve Kalabria’da başlayan veba salgını da İstanbul’a aynı yolla ulaşmıştır. Önce komşu adalara, oradan Yunanistan’a ve İstanbul’a gelmiştir. Ticari yollar boyunca ilerleyen veba salgını liman şehirleri üzerinden hızla yayılmış ve nihayetinde başkente kadar sokulmuştur¹²⁷.

Doğu eyaletleri ile yapılan yoğun ticaret Bizans’a sadece doğunun ticari değeri yüksek mallarını ya da hububatını getirmemiştir. Aynı zamanda bu yoğun ticaret sayesinde bir noktada ortaya çıkan veba gibi salgın hastalıklar kısa sürede önce Akdeniz ve Ege kıyılarına oradan da başkente giden güzergâhı izlemiştir¹²⁸. VI. yüzyılda görülen ve kısa sürede Anadolu kıyılarına ve başkente ulaşan veba salgını hakkında bilgiler veren Prokopius, “*Bu salgın yaşanırken ben burada, İstanbuldaydım*” diyerek, veba salgınının şehir ve nüfus üzerindeki etkilerine bizzat şahit olduğunu söylemektedir¹²⁹. Bu veba salgınının özellikle başkent nüfusu üzerindeki etkisi yıkıcı olmuş ve binlerce insan yaşamını yitirmiştir. Sağ kalanlar için ise hayat çok daha zor bir hale gelmiş ve başkent ahalisi evlerinden bile çıkamamıştır. Veba

¹²² Prokopius, *De Bellis*, 2.22.1; Malalas, veba salgının İstanbul’da duyulması üzerine İmparator’un *cubicularius* Narses’i bölgedeki gelişmeler hakkında malumat toplaması için Mısır’a yolladığından bahsetmektedir. Malalas, 481.

¹²³ Salgının Mısır ve civarında ki etkisi için bk., Nikiu Piskoposu John, bölüm 90, 54; Allen, 1979: 10.

¹²⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 153.

¹²⁵ Prokopius, *De Bellis*, 22.26.

¹²⁶ Horden, 2006: 135.

¹²⁷ V. Konstantine zamanında yaşanan veba salgını da deniz ticaretinin yoğun olduğu güzergâhlardan ilerleyerek kısa sürede başkente kadar uzanmış ve binlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Theophanes, 1:422.29-423.4

¹²⁸ Withington, 2008: 107.

¹²⁹ Prokopius, *De Bellis*, 2.22.9.3

yüzünden sokaklarda neredeyse insan görmenin bile mümkün olmadığından yakının *Prokopius*, aynı zamanda ticaretin durduğunu, insanların alışveriş yapamadıklarını, tüm işyerlerinin kapandığını, tüccarların iş bıraktığını ve zanaatkarların işyerlerini terk ettiğini belirtmektedir. Tüm bu olumsuz şartlarla birlikte büyük bir kıtlık da yaşanmıştır. Veba yüzünden doğudan gelen malların başkente girişi engellenince başkent beslenmesindeki en önemli gıda maddesi ekmeğin temininde büyük sıkıntılar yaşanır. Tarihçi *Prokopius*'un başkent nüfusunun içinde bulunduğu durum için yaptığı bu tasvir Anadolu şehirleri için de farklı değildir¹³⁰. Özellikle kıyı şeridi; Akdeniz sahilleri, Ege sahili ve Galatia'da (İç Anadolu) da durum neredeyse aynıdır¹³¹. Veba deniz yoluyla kıyı şehirlerine geldiği için özellikle sahil şeridine yakın olan köylerde yaşam olumsuz etkilenmiştir. Bir süre iç bölgelerle sahil şeridindeki şehirlerin ilişkisi kopma noktasına gelmiştir. Vebadan korkan köylüler temel ihtiyaç maddelerini gidermek için bile şehirlere gelememişlerdir¹³².

I. Justinianus zamanında yaşanan veba salgınında başkent ve Anadolu'da çok sayıda insan hayatını kaybederken bu salgının etkilerini Bizans uzun yıllar hissetmiştir. *Prokopius*, bu salgının aralıklarla da olsa, özellikle yaz ve kış mevsimlerinde zaman zaman yayılmaya devam ettiğinden bahsetmektedir¹³³. Nitekim 542 yılında yaşanan veba salgınının sadece başkent ve kıyı kesimlerinde etkili olmadığı, zaman zaman farklı şehirlerde de görülmeye devam ettiği hususunda kaynaklar müttefiktir. Bu noktada *Prokopius*, vebanın neden olduğu tahribat hakkında İstanbul merkezli daha detaylı bilgiler verirken, *Malalas*¹³⁴ Demre, Antakya, Denizli ve Ege sahili boyunca vebanın neden olduğu yıkımlar ve devletin aldığı tedbirler hakkında daha detaylı bilgiler aktarmaktadır¹³⁵. Buna göre İmparator I. Justinianus, sayılan şehirlerde vebadan kurtulanlar için yardım elini uzatmış ve insanların ihtiyaçlarının giderilmesi için görevliler tayin etmiştir. Bilhassa vebanın neden olduğu yıkımdan ve etkilerinden devletin kısa zamanda kurtulması kolay olmamıştır. VI. yüzyıl ortalarındaki büyük salgından sonra aradan geçen 60-70 yıla rağmen VII. yüzyıl başında Bizans'ın içinde

¹³⁰ Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinde şehir hayatının sekteye uğraması ve üretimin durma noktasına gelmesinde Sasani-Müslüman istilalarının yanı sıra, yaşanmış olan bu veba salgınının etkileri de büyük olmuştur. Haldon, 2009: 185 vd.

¹³¹ *Prokopius, De Bellis*, 23.17.2- 2.23.19.

¹³² Foss, 1994: 23.

¹³³ *Prokopius, De Bellis*, 23.21; VI. yüzyılda yaşanan bu büyük veba salgınının hem kırsal alanda hem de kent yaşamında büyük etkisi olmuştur. Bu büyük salgın o kadar etkili olmuştur ki tahminlere göre sadece Konstantinopolis nüfusunun yarısı, 244.000 insan, ölmüştür. Maas, 1992:23-24.

¹³⁴ *Malalas*, 443.16- 444.4

¹³⁵ VI. yüzyılın başından itibaren özellikle Antakya, Tarsus, Edessa ve Nisibis gibi şehirlerde farklı zamanlarda çok sayıda veba salgını görülmüştür. Bu salgınlar sonucu çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. 494-506 yılları arasında olan bu salgınlar ve neden olduğu ölümler hakkında ayrıca bk., *Chronicle of Pseudo Joshua the Stylite*, s.1, 4, 5, 44.

bulunduğu durumu tasvir eden kaynaklarda kıtlıklar ve salgın hastalıklar hususundaki bilgilere rastlanmaktadır¹³⁶.

Bizans kaynakları, veba salgınlarının neden olduğu yıkımlardan bahsederken genellikle başkent ve çevresini ele alıp Anadolu ve diğer bölgelere ne gibi tesirleri olduğu hakkında çok fazla detaylı bilgiler aktarmamışlardır. Mesela 542 yılında yaşanan büyük salgın için de durum aynıdır. Başkent'in durumu, kaç kişinin öldüğü, vebanın sosyal ve ekonomik hayat üzerindeki tesirleri tüm yönleriyle ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. V. Konstantinos (741 -775) döneminde yaşanan büyük veba salgını için de durum aynıdır. Vebanın Ege adalarında başlayıp başkente geldiğinden bahseden Theophanes, başkent dışındaki bölgeler hakkında bilgiler vermemektedir. VI. yüzyıldan itibaren yaşanan bu veba salgınlarının Anadolu'ya olan etkilerine doğru kaynaklar tanıklık edip daha detaylı bilgiler aktarmışlardır. Süryani tarihçi Ebûl Ferec, 542 yılındaki veba salgınının doğu topraklarında ve kırsal kesimlerdeki etkisi hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. Ona göre, bu salgın o kadar etkili olmuştur ki doğu bölgelerinde ekonomi durma noktasına gelmiştir. Kentler önemli oranda nüfuslarını kaybetmiş, kırsal kesimlerde mahsuller toprakta kalmış ve ürünleri ekip biçecek, tarım ürünlerini toplayacak insan bulmak zorlaşmıştır¹³⁷. Bu salgının bir diğer önemli sonucu zirai üretimin durma noktasına gelmiş olmasıdır ki bu da beraberinde kıtlığı getirmiştir.

Anadolu'da ve doğu sınırlarında görülen veba ve salgın hastalıklar bazı dönemlerde ise Bizans'a fayda sağlamıştır. Özellikle Suriye ve civarında görülen veba salgınları zaman zaman Müslümanları zor durumda bırakmış ve Müslümanlar Anadolu'ya yaptıkları seferlere ara vermek zorunda kalmışlardır. Bu da Müslüman saldırıları karşısında bunalan Bizans'a bir anlamda rahatlama imkânını sağlamıştır. Örneğin 684 yılında Suriye'de çıkan büyük bir veba salgını ve aynı dönemde Lübnan dağlarında yaşayan Merdailerin saldırıları karşısında çaresiz kalan Halife Abdülmelik (685-705), Bizans'a elçilerini yollayıp barış teklifinde bulunmak zorunda kalmıştır¹³⁸.

Herekleios'la birlikte nüfusu boşaltılan ve iç kesimlere çekilen Suriye sınırlarında vebanın neden olduğu insan kaybının yerine konması için özel bir çaba içine girilmemiştir. Sadece bölgede Bizans emniyetini sağlamak için oluşan asker ihtiyacı kadar nüfus nakli yapılmıştır. Zaten boşaltılan bu bölgenin zaman zaman veba nedeniyle iyice metruk hale gelmesi Bizans'ın işine de gelmiştir. Bu nedenle Suriye ve civarında görülen ve zamanla

¹³⁶ Nikephoros, 15.11-13

¹³⁷ Mallar terk edilmiş ve dağılmış görünüyor ve bunları toplayacak kimse görünmüyor. Tarlalar ekinlerle dolu idi ve bunları biçecek kimse yoktu. Bağların bozum devri geçmiş, binde bir kişi bile kurtulamamıştı. Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, s. 153-154.

¹³⁸ Theophanes, 1: 361.7-8.

etkileri Anadolu'ya da sirayet eden vebanın neden olduğu insan kaybının yerine konması için bir çaba içine girilmemiştir. Bölgede görülen veba salgınları sonucu çok sayıda insan kaçarak Anadolu'ya sığınmıştır. Theophanes, 687 yılı olaylarını anlatırken o yıl Suriye'de yaşanan büyük bir veba salgınından sonra çok sayıda insanın kaçarak Anadolu'ya sığındığına değinmektedir¹³⁹.

Veba salgınları, VII. ve VIII. yüzyıllarda da devam etmiştir. Başkent ve çevresini etkileyen bir diğer veba salgını II. Justinianus'un, Hellas Thema'sı Strategos'u Leontius tarafından tahttan indirilmesinden sonra görülmüştür. Theophanes, 698-699 yılı olaylarını anlatırken yaklaşık 4 ay kadar süren bu salgın neticesinde başkentte binlerce insanın yaşamını yitirdiğinden bahsetmektedir¹⁴⁰. Halife b. Hayyât'ın nakline göre ise bu dönem görülen veba salgını sadece İstanbul'da olmamış aynı zamanda Suriye'de de etkili olmuştur¹⁴¹. Yine Halife b. Hayyât'a göre 725-726 yıllarında Suriye- Anadolu sınırlarında bir veba salgını görülmüş, bu salgında insanların yanı sıra çok sayıda küçük baş hayvan da telef olmuştur¹⁴².

Vebanın neden olduğu insan kaybını yerine koymak ve etkilerini silmek için gerekli tedbirleri alan Bizans, nüfusunu bu nedenlerle yitiren şehirler için nüfus nakli politikasını izlemiştir. Bu noktada başkent Konstantinopolis'i ayrı bir yere koymakta fayda vardır. Genel itibariyle farklı zamanlarda pek çok defa salgınlar ve depremler yaşansa da, İstanbul dışındaki bölgeler için aynı hassasiyetin gösterildiğini söylemek zor ya da kroniklerde başkentten ele alınması sebebiyle taşra için çok fazla bilgi yoktur. Aynı felaketler başkent ve civarını etkilediği zaman devletin tepkisi hep farklı olmuştur. Mesela imparator V. Konstantinos (741-775) zamanında, 755 yılında, yaşanan büyük bir veba salgını sonucu izlenen nüfus politikaları buna en güzel örneklerden birisini teşkil etmektedir¹⁴³. İstanbul ve çevre nüfusunu büyük oranda etkileyip binlerce insanın ölümüne neden olan bu büyük veba salgını ilk olarak Sicilya ve Kalabria'da başlayıp hızla yayılarak Monemvasia ve Yunanistan'a, oradan da bu hat üzerinde bulunan diğer adalara sıçramış, kısa bir sürede başkent ve çevresine kadar ulaşmıştır¹⁴⁴. Bu dönemde yaşanan veba salgını o kadar etkili olmuştur ki başkent nüfusu ve çevresi bu felaketten çok büyük zarar görmüştür. Nikephoros'un ifadesiyle "*Veba salgınının nihayetinde şehir hemen hemen metruk bir hal almıştır.*"¹⁴⁵ Dönemin önemli kronikleri¹⁴⁶ V.

¹³⁹ Theophanes, 1: 364.3-4.

¹⁴⁰ Theophanes, 1: 370.25-27; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 148.

¹⁴¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 142.

¹⁴² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 218; Taberî, c.XXV, s. 25.

¹⁴³ Bk., "3.4 Nüfus Politikaları ve İstanbul'un Durumu".

¹⁴⁴ Theophanes, 1: 422

¹⁴⁵ Nikephoros, 64.10.

¹⁴⁶ Nikephoros, 62.24 - 64.9; Theophanes, 1: 423.5 – 29; Krş. *The Great Chronographer*, mad.12.

Konstantinos zamanında yaşanan bu salgının başkent nüfusu üzerindeki yıkımını tüm ayrıntılarıyla şöyle aktarmışlardır:

“Şimdi büyük ve ölümcül bir hastalık imparatorluk şehrine ve etraf topraklara musallat oldu. Bu yıkıcı hastalık her nereye yayıldıysa tüm beşeri tüketip bütünüyle yok etti. Yalnızca bu alanlardan mümkün olduğu kadar uzağa kaçabilenler -tabi ki Tanrının izniyle- kurtulabildiler. Salgın hastalık özellikle Bizans’ta (İstanbul) çok şiddetliydi. Birden korkunç alametler ortaya çıktı. Haç işaretleri insanların giysilerinde, kutsal kumaşlarda, kapıların ve kapı sövelerinin üzerinde görülmeye başladı ve bu olaylar sanki onlar ani bir yıkımın önceden habercisiymiş gibi büyük bir korku ve dehşet yarattı. Dehşetle akıllarını kaçıran ve sanılara tutulan insanlar yolda bazı gudubet yabancıların kendilerine eşlik ettiği hayalini görüyor ve onlarla sanki [önceden] tanışıyorlarmış gibi selamlaşıyor ve sonra da başkalarına yolda [bu kişilerle] neler konuştuklarını anlatıyorlardı. Bazıları da garip bir şekilde kılıçlarıyla birbirine vuran kimi insanların hayalini gördüklerini söylüyorlardı. Ve gerçekten de böyle şeyler oldu. Çok sayıdaki defin işlemini gerçekleştirmek için öyle çok az sayıda insan kaldı ki; hayatta kalanların cenaze törenlerini yapıp cesetleri defnetmeleri mümkün olmayınca bir alet icat ettiler. Şöyle ki; koşum takılmış yük hayvanlarının üzerine kalaslar seriyorlar ve bu yapıyı iyicene genişlettikten sonra bunun üzerine cesetleri adaba uygun olmayan ve gelişigüzel bir şekilde tepeleme yığıyorlardı. Ve yük hayvanları yetmediğinde, ölü yığınlarını taşımak için elle taşınan yük arabalarını kullanıyorlardı. Kabirler bütünüyle dolduğundan boş sarnıçlar ölülerin bedenleri ile dolduruldu. Ayrıca çok sayıdaki cesedi gömme amacına hizmet etmesi için tarlalar sürüldü, bağ ve bahçeler kazıldı. Sonuç olarak evlerin birçoğu tamamıyla kapatıldı. Bu kıran bir yıl kadar sürdü ve bu zamandan sonra nasıl başlangıçta hızla yayıldıysa şimdi de aynı şekilde tedrici bir biçimde azalarak ekseriyetle son buldu...”

Bu salgın sonucunda çok sayıda insan yaşamını yitirmiş, İstanbul mezarlıklarında yer kalmayınca boş sarnıçlar, tarlalar, bahçeler cesetlerle doldurulmuştur. Başkentte çok fazla insan hayatını kaybetmiş ve vebanın etkileri uzun süre kendisini hissettirmiştir. Dönemin önemli kaynakları, bu veba salgınına sebep olarak ikonalara karşı yürütülen politikaları ve kutsal ikonalara karşı devlet adamlarının giriştiği “Tanrı tanımaz ve dinsiz” politikaları gösterirlerken, sert bir dille *İkona Kırıcı* imparatorları eleştirmekten de geri durmamışlardır¹⁴⁷.

¹⁴⁷ “Doğru bir şekilde düşünebilenler bu [talihsizliğin], günün tanrı tanımaz ve dinsiz hükümdarından ve kutsal ikonlara İsa’nın kilisesini itibarsızlaştırmak için el uzatmaya cüret eden onun bu kanunsuz tasarılarıyla hem fikir olanlar yüzünden [ortaya çıkan] tanrı gazabından kaynaklandığına hüküm vermişlerdir.” Theophanes, 1: 423.29; Nikephoros, 64.09.

Başkent ve çevresinde yaşanan nüfus kaybı her zaman bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Konstantinopolis, imparatorluğun diğer şehirleri gibi alelade bir şehir değil, imparatorluğun kalbi ve başkentidir. Aynı zamanda devlet ekonomisi için çok önemli olan ticaretin de merkezidir. Bu felaket sonucu başkentini kaybolan ahâlisinin yerine yenisinin iskânı ve vebanın izlerinin silinmesi için V. Konstantinos gerekli adımları atarak önemli sayıda insanı başkente nakletmiştir¹⁴⁸. VII. yüzyıla birlikte Suriye başta olmak üzere farklı bölgelerde pek çok veba salgını görülmüştür. Bu tarihten itibaren görülen bu salgınların etkisi muhtemelen VI. yüzyılda ya da M.S. 755 yılında yaşanan salgın kadar etkili olmamıştır. Kroniklerde özellikle Suriye ve Antakya civarında yaşanan veba salgınlarıyla ilgili tek tük bilgiye rastlamak mümkündür. Yaşanan bu veba salgınlarının Anadolu nüfusu üzerinde etkisi hakkında çok fazla detaylı bilgi yoktur. Sadece zaman zaman bölgede görülen veba salgınından sonra sayısı net olmamakla birlikte bir miktar insanın kaçarak Anadolu'ya sığındığına dair tek tük bilgiler bulunmaktadır¹⁴⁹.

Sonuç olarak Anadolu'da VI. yüzyıl ortalarından VIII. yüzyıl'a kadar sık sık görülen veba salgınlarının neticesinde çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir. Kitlesele ölümle Anadolu'nun demografik, sosyal ve ekonomik yapısında büyük değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur.

1.1.2. Depremlemler

Depremler, insanoğlunun tarih boyunca maruz kaldığı doğal afetlemlerden birisi olup Anadolu coğrafyası bilinen tarihi boyunca pek çok kez depreme sahne olmuştur. İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun farklı yerlerinde meydana gelen depremler sonucunda pek çok insan hayatını kaybetmiştir.

VII. yüzyılın hemen öncesinde tıpkı veba ve sel baskınları gibi Anadolu nüfusu üzerinde büyük yıkımlara neden olan depremler yaşanırken dönem içerisinde en büyük depremler Antakya civarında olmuştur¹⁵⁰. Doğu Anadolu deprem kuşağı üzerinde bulunan Antakya yöresi tarihi boyunca pek çok büyük depreme sahne olduğu gibi Malalas'ın belirttiğine göre 526 yılının Mayıs ayında Olybrius'un konsüllüğü sırasında meydana gelen depremde 250.000 kişi yaşamını yitirmiştir. Şehirde, depremin etkisiyle çıkan yangın ölü sayısının artmasına neden olmuştur. Deprem sona erdiğinde sadece Antakya dağının yamaçlarında bir kaç evin kaldığı ve tüm kamu binalarının yıkıldığı kaydedilmektedir. Yine

¹⁴⁸ Bk., "3.4 Nüfus Politikaları ve İstanbul'un Durumu".

¹⁴⁹ Theophanes, 687-688: "Bu yıl Suriye'de büyük bir veba salgını oldu ve pek çok kişi kaçarak Anadolu'ya sığındı"; 700-701: "Bu yıl büyük bir veba salgını oldu", 726-727: "Suriye'de veba salgını yaşandı"; 733-734: "Suriye'de veba salgını oldu ve binlerce insan öldü".

¹⁵⁰ Bölgedeki VI. yüzyıl başlarında olan depremler için bk., *Chronicle of Pseudo Joshua the Stylite*, s. 4, 32, 33, 51.

Malalas, depremde ölü sayısının bu kadar çok olmasının sebebini şehirde yapılan bir festivale bağlamakta ve festival sebebiyle şehir dışından binlerce insanın Antakya'ya gelmiş olduğunu belirtmektedir¹⁵¹. Dönemin bir diğer önemli kaynağı Prokopius ise bu depremde hayatını kaybeden insan sayısını 300.000 kişi olarak vermektedir¹⁵².

Bu depremten sonra Antakya'da 528 yılında başka bir deprem daha yaşanırken bu depremin 1 saat sürdüğünü belirten Theophanes, 4.870 kişinin yaşamını yitirdiğini ve şehir surlarının bile yerle bir olduğunu belirtmektedir. *Great Chronographer*'da ise bu sayı 4.000 kişi olarak verilmektedir¹⁵³. Depremden kurtulanlar, şehir dışında kurdukları kulübelerde yaşamaya başlamışlardır. İmparator Justinianus depremten mağdur olanlara yardım elini uzatıp şehrin tekrar imarı için emirler verirken şehrin adını "Teoupolis" olarak değiştirmiştir¹⁵⁴. Öte yandan Prokopius, bu depremde hayatını kaybedenlerin sayısını 5.000 kişi olarak belirtmektedir. Antakya'da 533 yılında meydana gelen başka bir depremten bahseden Malalas, bu defa can kaybının olmadığını ifade etmektedir¹⁵⁵.

Dönem içerisinde özellikle Anadolu'nun değişik bölgelerinde görülen depremler hakkında önemli kayıtlar düşen Prokopius, "*Deprem, doğunun en önde gelen kenti Antakya'yı, onun yanındaki Silifke'yi ve Kilikya'nın en ünlü kenti Anazarbus'u yerle bir etti. Bu üç kentte ne kadar insan yitirildiğini tahmin etmek çok zordur. Diğer taraftan Pontus'ta önde gelen Amasya kentini yerle bir etti*"¹⁵⁶ demektedir.

Depremlerin neden olduğu insan kaybı sadece güney bölgeleriyle sınırlı kalmadığı gibi Malalas, "543 yılının Eylül ayında Kyzikos'da büyük bir deprem oldu ve neredeyse şehrin yarısı yok oldu"¹⁵⁷ ifadesini kullanmaktadır. VI. yüzyılda çok sayıda insanın ölümüne neden olan depremler belirli aralıklarla devam etmiştir. Yine Malalas'ın kayıtlarına göre Antakya, Denizli ve Tarsus gibi Anadolu'nun önemli şehirlerinde VI. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen depremler ve neden olduğu toplu ölümler hakkında bilgiler mevcuttur¹⁵⁸. Pek çok bölgeyi etkilemekle birlikte 550 yılında meydana gelen büyük deprem de yıkıcı olmuştur.

¹⁵¹ Malalas, 420.5.

¹⁵² Prokopius, Wars, 2.14.6; Evagrios, s. 209.

¹⁵³ *The Great Chronographer*, mad. 5.

¹⁵⁴ Theophanes, 6021; Malalas, 443.

¹⁵⁵ Malalas, 478; Antakya'nın VI. yüzyıla kadar olan nüfus dağılımı için bk., Downey, 1958: 84-91.

¹⁵⁶ Prokopius, *Anecdota*, 18,41.1-42.7.

¹⁵⁷ Malalas, 482.12-13; *The Great Chronographer*, mad. 9; Theophanes, 1: 225.4-6.

¹⁵⁸ Malalas, 528 yılında meydana gelen depremde Antakya'da 5.000 kişinin öldüğünü halkın şehri terketmek zorunda kaldığını söylemektedir. Bk., 442.18- 443.7; Yazar ayrıca Denizli civarında görülen büyük bir depremde bu defa 7.500 kişinin hayatını yitirdiğini kaydetmektedir. Bk., 443.8-15; Süryani Mihail ise 546 yılına tarihlendirdiği bu depremde 7.000 kişinin yaşamını yitirdiğini kaydetmektedir. Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 244.

Antakya da bu depremde etkilenen yerlerin başında gelmektedir. İmparator depremde etkilenen yerlerin yeniden inşası için para yardımında bulunmuştur¹⁵⁹.

Bu dönemde peş peşe yaşanan depremler, başkent ve çevresini de etkilemiştir. İstanbul'da 554 yılı Ağustos ayından yaşanan büyük depremde de pek çok kamu binası ve kilise yıkılmış, sayısı tam olarak belli olmasa da çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir¹⁶⁰. Aynı zamanda birçok ev, hamam ve şehir surlarının bir kısmını da yıkan depremde sadece başkent değil, İznik'e kadar olan bölgeler de etkilenmiş, bu depremin artçı sarsıntıları kırk gün sürmüştür¹⁶¹. Bir yıl sonra 557 yılında görülen depremde bahseden Malalas, Theodosius surlarının önemli bir kısmının, kiliselerin ve pek çok kamu binasının yıkıldığını, çok sayıda insanın bu yıkıntıların altında kaldığını, ayıca bu felaketten sonra imparatorun otuz gün tacını giymediğini ve yas tuttuğunu belirtmektedir¹⁶². Bu dönem içerisinde yaşanan felaketler peş peşe geldiği gibi 560-561 yılı olaylarını anlatan Malalas, Aralık ayında İstanbul'da Julian Limanında büyük bir yangın yaşandığını ve pek çok insanın öldüğünü kaydetmektedir. Başkentte bu felaketler yaşanırken doğuda, Antakya ve Kilikya yöresinde depremler devam etmiştir. Hem veba salgını hem de depremler aynı zamanda bu bölgeleri etkilemiş ve çok sayıda insanın yaşamını yitirmesine neden olmuştur¹⁶³.

VII. yüzyıl öncesinde yaşanan bu felaketler sonucu binlerce insan yaşamını yitirdiği gibi nüfus önemli oranda azalmıştır. Depremler, VII. yüzyılda da devam etmiştir¹⁶⁴. Herakleios döneminde 20 Nisan 611'de gündüz vakti büyük bir deprem yaşandığını belirten *Chronicon Paschale*¹⁶⁵ bu depremin tam olarak nerede meydana geldiği ya da can kaybı olup olmadığı hakkında bilgi vermemektedir. 678 yılının Nisan ayında Urfa civarında büyük bir depremin olduğunu söyleyen Zuqnin kroniği, çok sayıda insanın yaşamını yitirdiğini ve pek çok binanın yerle bir olduğunu aktarmaktadır¹⁶⁶. 713 yılında Antakya ve Silifke arasında bir takım felaketler peş peşe yaşanmıştır. Önce bir veba salgını ve hemen ardından gelen deprem sonucu çok sayıda can kaybı olmuştur¹⁶⁷. Süryani tarihçi Tell-Mahre ise 717-718 yıllarında

¹⁵⁹ Malalas bu depremde Filistin, Mezopotamya, Lübnan, Beyrut ve Antakya gibi pek çok şehirden bahsetmektedir. Malalas, 484.

¹⁶⁰ *The Great Chronographer*, mad. 8; Agathias, 2.15.

¹⁶¹ Malalas, 487.

¹⁶² Malalas, 489; Evagrius, 239.

¹⁶³ Malalas, 490; Özellikle başkent ve Anadolu'nun farklı yerlerinde meydana gelen depremlerin halk üzerindeki tesiri, halkın depremlere bakış açısı ve teolojik kavramlarla açıklama çabaları hakkında bk., Vercleyen, 1997: 299-317.

¹⁶⁴ Arık, 1992: 13-20.

¹⁶⁵ *Chronicon Paschale*, 702.7-10.

¹⁶⁶ *The Chronicle of Zuqnin*, s.146.

¹⁶⁷ *West Syrian Chronicles*, s. 45-46.

Urfa ve civarında meydana gelen bir depremde çok sayıda binanın yıkıldığından ve pek çok kişinin yaşamını yitirdiğinden bahsetmektedir¹⁶⁸.

Bu depremlerden sonra çok daha fazla yıkıcı olan ve binlerce insanın ölümüne yol açan büyük bir deprem ise III. Leon döneminde, 26 Ekim 740 tarihinde, meydana gelmiş ve özellikle başkent ve çevresinde etkili olan bu deprem çok büyük bir tahribat yapmıştır. Pek çok kamu binası, kilise ve manastırı yıkan bu depremde özellikle kara surlarının yıkıldığı ve bu surlara yakın oturan pek çok kişinin öldüğüne dair önemli kayıtlar vardır. Bu büyük depremin etkileri sadece başkentle sınırlı kalmamış, şehir dışındaki köyler ve kasabalar da büyük hasar görmüştür. Özellikle İznik, İzmit ve Trakya gibi bölgeler de fazlasıyla bu depremde etkilenmiş, yıkıntılar altında kalan pek çok insan hayatını kaybetmiştir¹⁶⁹.

Başkent ve Anadolu'da 740 yılında yaşanan bu büyük depremde itibaren X. yüzyıla kadar kroniklerde Ege adaları, Suriye, Mezopotamya, İstanbul ve Trakya civarında meydana gelen pek çok deprem hakkında kayıtlar mevcuttur. Öte yandan Marmara Denizi ve çevresinde süreç içerisinde M.S. 484 yılından itibaren 34 büyük yıkıcı deprem yaşanmıştır. Yaşanan bu depremlerin çoğu İstanbul ve yakın çevresini etkilemiş¹⁷⁰ fakat hiçbirisi III. Leon döneminin sonunda meydana gelen İstanbul depremi kadar yıkıcı olmamıştır¹⁷¹.

İstanbul'da bir diğer deprem 9 Şubat 790 tarihinde yaşanırken depreme uykuda yakalanan şehir halkı sarsıntıların devam etmesi üzerine evlerini terk edip dışarıda kurdukları çadırlarda kalmışlardır. Bu depremde yaşanan herhangi bir can kaybına dair bilgi yoktur¹⁷². Bundan altı yıl sonra Girit Adasında 7 Nisan 796 tarihinde meydana gelen deprem ve arkasından 4 Mayıs 796 tarihinde İstanbul'da görülen depremde herhangi bir mal ya da can kaybına yönelik bilgi bulunmamaktadır¹⁷³.

Skylitzes, II. Mikhail döneminde Slav Thomas'ın başlattığı ayaklanmanın tamamen bastırıldığını fakat bu dönemde Asya ve Avrupa topraklarında bir dizi felaketin peş peşe yaşanmaya devam ettiğini anlatmaktadır. Yazarın saydığı bu felaketler arasında depremler de vardır. Muhtemelen 823 ya da 824 yıllarında görülen bu deprem fazla etkili olmadığı için yer ve zaman belirtilmemiştir¹⁷⁴. Başkent ve çevresini etkileyen bir diğer depremin tarihi

¹⁶⁸ Tell-Mahre, *Chronicon*, s. 23.

¹⁶⁹ Theophanes, 1: 412.6-8; Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 154; Kedrenos, 801.8-16.

¹⁷⁰ Yaltırak vd, 2003:174.

¹⁷¹ Özellikle VII. yüzyıl öncesi ve X. yüzyıl sonrası İstanbul ve çevresinde meydana gelen depremler için bk., Demirkent, 2005: 121-138. Yine bu dönemlerde Anadolu ve İstanbul dışında meydana gelen depremler hakkında bk., Kedrenos, 2.7.17-19; 2.307.17-19; 2.500.9; 2.503.16; 2.513.23; 2.518.7; 2.532.21; Ayrıca bk., Eyice, 2006: 68.

¹⁷² Theophanes, 1: 464.25; Kedrenos, 2.23.23

¹⁷³ Theophanes, 1:470.7-10.

¹⁷⁴ Skylitzes, 2.16.1-9.

hakkında ise farklı görüşler vardır. Işın Demirkent, bu tarihi 860 olarak gösterirken¹⁷⁵, Downey bu depremin 862 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir¹⁷⁶. Bu depremde başkentte pek çok kamu binası ve yapı yerle bir olmuş, şehrin önemli noktalarına dikilen pek çok heykel zarar görmüş ve çoğu yıkılmıştır¹⁷⁷. Kaynaklarda bu depremde can kaybı ile ilgili bir bilgi yoktur. Birçok binayı yıkan bir başka deprem ise 25 Mart ve 21 Nisan 866 tarihlerinde olmuştur. Bu depremlerde de can kaybıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹⁷⁸.

İstanbul'da, imparator I. Basil zamanında 8 Ocak 869 tarihinde meydana gelen depremde artçı sarsıntılar kırk gün kırk gece sürdüğü belirtilmektedir. Bu depremde de çok sayıda bina ve kilise yıkılırken can kaybına dair herhangi bir bilgi yoktur¹⁷⁹. Yıkılan binalar ile kiliselerin onarımı için I. Basil, ustalar görevlendirmiştir¹⁸⁰. Can kaybının yaşandığı bir diğer deprem ise I. Romanos Lakapenos zamanında (919-944) olmuştur. Skylitzes'in kaydına göre Thrakesion Thema'sında vuku bulan bu depremde pek çok köy ve ev yerle bir olmuş çok sayıda insan ölmüştür¹⁸¹. Yine 2 Eylül 967 tarihinde Paplagonia'da büyük bir deprem yaşanmıştır. Bu dönemde de felaketler peş peşe gelmiştir. Depremle birlikte aşırı sıcak esen kavurucu rüzgârlar sonucu tarlalarda ürünler kurumuş ve bunun sonucunda büyük bir kıtlık yaşanmıştır¹⁸². Diyakoz Leon ise İmparator İonnes Çimiskes (969-976) zamanında meydana gelen büyük bir depremde bahsederek, özellikle Klaudioupolis¹⁸³ (Bolu) ve civarında pek çok evin yıkıldığını ve can kaybının da çok fazla olduğunu belirtmektedir¹⁸⁴.

X. yüzyılın son yıkıcı depremi, 25-26 Ekim 989 tarihinde gece vakti meydana gelmiştir. Bu büyük depremde çok sayıda malikâne, ev ve kilise yanında Ayasofya'nın kubbesi yıkılmıştır. İmparator II. Basileios yıkılan bu binaların onarımı için gerekli malzemenin temin edilmesini sağlamış ve özellikle Ayasofya'nın onarılması için Taronlu Asolik adlı bir Ermeni mimarı görevlendirmiştir. Depremin etkilerini silmek kolay olmamış ve onarım çalışmaları 6 ay sürmüştür¹⁸⁵.

¹⁷⁵ Demirkent, 2005: 135.

¹⁷⁶ Downey, 1955: 599; Farklı tarih görüşleri için ayrıca bk. Vasiliev, 1946: 223 vd.

¹⁷⁷ Theoph. Cont. , 4.34.

¹⁷⁸ Demirkent, 2005: 135.

¹⁷⁹ Demirkent, 2005: 135; Downey, 1955: 599.

¹⁸⁰ Theoph. Cont., 323.5-338.41; Skylitzes, Bas. 1.41.1-8.

¹⁸¹ Skylitzes, Roman. 1.15.1-3.

¹⁸² Skylitzes, Niceph. 2.20.27-33.

¹⁸³ Bolu, *TIB IX*, s. 235.

¹⁸⁴ Leo the Deacon, *Historiae*, kitap X, 10.

¹⁸⁵ Skylitzes, 8.13.1-7; Smbat Sparapet, *Chronicle*, bölüm 10.

1.1.3. Sel, Kıtık ve Kuraklık

Nüfusu olumsuz etkileyip toplu ölümlere neden olan doğal afetlerden bir diğeri de sert geçen kış koşulları ve beraberinde gelen aşırı yağışlar sonucu oluşan sel felaketleridir. Bu sel baskınları neticesinde yerleşim alanları günlerce sular altında kalmış, pek çok insan yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Arazilerin sular altında kalması tarımsal üretimi doğrudan etkilemiş ve sel felaketinin yaşandığı dönemlerde bu bölgelerde görülen kıtlık ve salgın hastalıklar nüfus üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Kroniklerin verdiği bilgilere bakılacak olursa bu felaketin etki alanı deprem ve veba salgınlarına nazaran daha sınırlı olup belirli bölgelerde çok daha etkili olmuştur. Özellikle Antakya, Urfa, Silifke ve Tarsus gibi şehirlerde sık sık sel felaketinin yaşandığı görülmektedir. İmparatorluk genelinde ve özellikle başkentte etkili olan veba salgını yanında VI. yüzyıldan itibaren görülen sel baskınları için Prokopius: “*Cyndus ırmağı¹⁸⁶ taşarak, Tarsus kentini günlerce sular altında bıraktı, ancak sayılamayacak kadar zarar meydana getirdikten sonra durdu*”¹⁸⁷ demektedir. Nikiu Piskoposu İoannes ise sel baskınının Antakya ve Tarsus’da aynı anda gece vakti olduğunu, şehir halkının uykuda bu felakete yakalandığı için can ve mal kaybının çok olduğunu söylemektedir¹⁸⁸. Dönem içerisinde bir dizi felaketin üst üste geldiği görülür. Depremler ve sel baskınlarına maruz kalan bu bölgedeki kentlerin kendilerini toplamaları uzun süre mümkün olmamıştır. Zira Prokopius, sel baskınları hakkında önemli bilgiler verdikten sonra bu kentlerde meydana gelen depremler ve akabinde ortaya çıkan veba salgını sonucu binlerce insanın yaşamını yitirdiğini kaydetmiştir. Prokopius’un kastettiği veba salgınının 542 yılında ki büyük salgın olduğu düşünülürse yukarıda bahsi geçen bu yerleşim yerlerindeki sel baskınının ve depremlerin bu tarihten kısa bir süre önce yaşanmış olması gerekmektedir¹⁸⁹. Yine aynı dönem içerisinde bu bölgelerde sel baskınlarının neden olduğu ölümler hakkında detaylı bilgiler veren bir diğer kaynak eser ise *Zuqnin* kroniğidir. Eserde 524-525 yılı olayları anlatılırken Urfa ve Harran civarında etkili olan ve binlerce insanın ölümüne yol açan sel felaketinin nasıl gerçekleştiği, şehir halkını nasıl hazırlıksız yakalayarak ne kadar zarar açtığı gibi konularda ayrıntılar verilmiştir¹⁹⁰. Kronikte sadece bu bölgelerde değil aynı zamanda, Suriye, Ermenistan gibi bölgelerde yaşanan sel felaketlerinin neden olduğu tahribatta kaydedilmiştir¹⁹¹. Süryani Mihail ise bu dönemde yaşanan sel felaketi sonucu özellikle

¹⁸⁶ Berdan ya da Tarsus Çayı, *TIB* V, s. 428.

¹⁸⁷ Prokopius, *Anecdota*, 18.40,1-18-42.7; Abu’l-Farac, *Abu’l-Farac Tarihi*, s. 154.

¹⁸⁸ Nikiu Piskoposu İoannes, bölüm 100, 1.

¹⁸⁹ Prokopius, *Anecdota*, 18.43-45

¹⁹⁰ The Chronicle of Zuqnin, s. 68.

¹⁹¹ a. mlf., s. 68-87; Bölgede VI. yüzyıl öncesinde de pek çok sel felaketelri yaşanmıştır. Meydana gelen sel baskınlarının neden olduğu toplu ölümler hakkında ayrıca krş., Malalas, 418. 7- 419.

Antakya ve çevresinde 30.000-200.000 arasında insanın öldüğünü ve sayısız evin yıkıma uğradığını kaydetmiştir¹⁹².

Bu bölgelerde yaşanan sel felaketi yüzünden vukubulan toplu ölümler VII. yüzyılda da devam etmiştir. Theophanes kroniğinde 667 yılından 741 yılına kadar değişik zamanlarda bu bölgelerde yaşanan sel felaketleriyle ilgili önemli kayıtlar düşmüştür. Mesela 667 kışında Urfa'da büyük bir sel baskını yaşandığını ve bu sel felaketi neticesinde binlerce kişinin yaşamını yitirdiğini kaydetmektedir. Yine aynı şekilde 670 yılı kışı çok sert geçmiş ve sadece insanlar değil pek çok hayvan da bu sert geçen kış koşullarından dolayı telef olmuştur¹⁹³. Bölgede yaşanan bir başka sel felaketi ise 724 yılında meydana gelmiştir. İkona kırılcılığın Bizans'ı kasıp kavurduğu bir dönemde Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi olaylar hakkında bilgiler veren Theophanes, bu yılın sonuna doğru Urfa bölgesinde meydana gelen sel felaketi sonucu binlerce insanın yaşamını yitirdiğini kaydetmektedir¹⁹⁴. Bölgede meydana gelen bir başka sel felaketi ise bu defa V. Konstantinos (741-775) döneminde olmuştur. V. Konstantinos dönemi Anadolu genelinde ve özellikle başkentte bir dizi felaketin peş peşe yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Ege adalarında başlayıp başkent ve çevresini etkileyen veba salgını, yine başkentte yaşanan ve pek çok kişiyi etkileyen kuraklık ve İstanbul'da yaşanan büyük deprem bu dönemde yaşanan felaketlerdendir. İstanbul depreminin hemen öncesinde 740 yılının Eylül ayında Urfa ve çevresinde yine büyük bir sel felaketi yaşanmıştır. Bu sel felaketinin öncekilere nazaran daha az etkili olduğu söylenebilir. Zira Theophanes, önceki felaketlerde ölen binlerce yurttaştan bahsederken, bu dönem meydana gelen bu felaket için sadece "*Eylül ayında Urfa'da sel felaketi yaşandı*" diyerek İstanbul depremi ve neden olduğu yıkım hakkında detaylı malumat vermeye geçmiştir¹⁹⁵.

VII. yüzyılla birlikte Anadolu nüfusunu etkileyen bir başka husus da zaman zaman yaşanan kıtlık ve kuraklıklar olmuştur. Bu kıtlık ve kuraklık dönemlerinin elbette pek çok nedeni vardır. Öncelikle mevsim şartları sayılabilir. Sert geçen kışlar, aşırı sıcak geçen yaz mevsimi ve zaman zaman yağışların yetersiz kalması bu kuraklık ve kıtlığın önemli nedenleri olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte özellikle Anadolu'da yaşanan kıtlıkların nedenleri arasında sık sık yaşanan veba salgınları, sel felaketleri ve istilalar da öne çıkmaktadır. Anadolu'da geniş çaplı yaşanan ve etkileri VII. yüzyıl başlarına kadar gelen en büyük kıtlıklardan biri 542 yılında yaşanan veba salgınından sonra görülmüştür. Özellikle İstanbul ve çevresinin çok fazla etkilendiği bu veba salgınından sonra özellikle doğudan gelen malların ticaretine yasak getirilince ciddi bir kıtlık yaşanmıştır. Yine bu dönemde Anadolu'daki durum

¹⁹² Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 225-226.

¹⁹³ Theophanes, 1: 351.9-353.6

¹⁹⁴ Theophanes, 1: 404.10-11.

¹⁹⁵ Theophanes, 1: 412.4.

da İstanbul'dan farklı değildir. Tarihçi *Prokopius*'un başkent nüfusunun içinde bulunduğu durum için yaptığı bu tasvir Anadolu şehirlerinin nüfus durumu için de farklı değildir¹⁹⁶. Özellikle kıyı şeridi; Akdeniz sahilleri, Ege sahili ve Galatia'da (İç Anadolu) da durum neredeyse aynıdır¹⁹⁷. Veba deniz yoluyla kıyı şehirlerine geldiği için özellikle sahil şeridinde yakın olan köylerde yaşam olumsuz etkilenmiştir. Bir süre iç bölgelerle sahil şeridindeki şehirler arasındaki ilişki kopma noktasına gelmiştir. Vebadan korkan köylüler temel ihtiyaç maddelerini gidermek için bile şehirlere gelememiştir¹⁹⁸. Süryani Mihail'e göre 550 yılında Anadolu genelinde büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Bu defa hayvanlar arasında görülen (Sığır vebası) salgın neticesinde pek çok büyük baş hayvanın öldüğü kaydedilmektedir¹⁹⁹.

Bizans Devleti'nde özellikle İstanbul'un iâşesi Suriye ve Mısır gibi zengin doğu eyaletlerinden gelen mallarla sağlanmaktaydı. Müslümanların bu zengin doğu eyaletlerini Bizans'ın elinden alması kuşkusuz Bizans ekonomisini ve halkını çok fazla etkilemiştir. Bu dönemde yaşanan toprak kayıplarıyla birlikte sık sık görülen salgın hastalıklar ve doğal afetlerin üzerine bir de Müslümanların Anadolu içlerine uzanan seferleri eklenince tarımsal üretim ve ticaret önemli bir sekteye uğramıştır.

Salgın hastalıklar, kıtlık ve olumsuz mevsim koşulları her ne kadar Anadolu nüfusunu derinden etkilemiş olsa da bazı durumlarda Bizans'ın imdadına yetişmiştir. Nitekim Anadolu içlerine seferler düzenleyen Arap orduları da zor durumda kalmıştır. Halife Abdülmelik zamanında Suriye'de görülen veba nasıl ki Arapları zor durumda bırakarak Bizans ile sulh yapmaya zorladıysa, III. Leon zamanında da Müslümanların başkent kuşatmaları esnasında görülen salgın hastalık, ağır kış şartları ve kıtlık, ironik bir biçimde bir kere daha Bizans'ın imdadına yetişmiştir. O sırada İstanbul'u şiddetli bir kuşatma altına alan Araplar çetin geçen kış şartları, kıtlık ve salgın hastalıklardan fazlasıyla etkilenmişler ve binlerce Müslüman asker savaşmadan ölmüş ve bu durum karşısında Müslümanlar kuşatmayı kaldırarak çekilmek zorunda kalmışlardır. Arapları müşkül durumda bırakan bu çetin şartlar hakkında önemli bilgiler veren Theophanes, 716-717 yılları olaylarını anlatırken:

“Kıtlık ve Açlık Arapları zor duruma düşürmüştü. Ölen eşek, at ve deve gibi hayvanlarını yemek zorunda kalmışlardı. Aynı zamanda Araplar arasında yayılan salgın hastalıklar pek çoğunun ölümüne neden olmuştu” ²⁰⁰

¹⁹⁶ Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinde şehir hayatının sekteye uğraması, üretimin durma noktasına gelmesinde Sasani, Müslüman istilalarının yanı sıra yaşanmış olan bu veba salgının etkileri de büyük olmuştur. Bk., Haldon, 2009: 185 vd.

¹⁹⁷ Prokopius, *De Bellis*, 23.17.2-2.23.19.1

¹⁹⁸ Foss, 1994: 23.

¹⁹⁹ Süryani Mihail, 245.

²⁰⁰ Theophanes, 1: 397.23-26; Bu kuşatma esnasında Müslüman askerlerinin Bulgar saldırılarından, çetin geçen kış şartlarına ve Bizans ordularının saldırılarında kabus gibi çöken salgın hastalıklar yüzünden ne kadar zor

diyerek salgın hastalık ve kıtlık gibi durumların Arapları İstanbul kuşatmaları esnasında nasıl zor duruma soktuğunu aktarmaktadır. Sadece Bizans kroniklerinde değil doğu kaynaklarında da Müslümanların bu dönemdeki başkent kuşatmaları esnasında salgın hastalıklar ve kıtlık karşısında içinde bulundukları durum hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Kıtlık ve salgın hastalıkların nüfus üzerindeki etkileri hakkında farklı bilgiler veren *Süryani Mihail* ise Herakleios'un ölümünden kısa bir süre sonra Maraş ve civarında bir çeşit salgın hastalık görüldüğü ve insanların kıtlık yüzünden bir birlerini yedikleri ve bir çeşit yamyamlık olaylarının yaşandığını da belirtmiştir²⁰¹.

Urfalı Mateos ise 952-953 yılları olaylarını anlatırken Urfa ve Mezopotamya civarlarında görülen büyük bir kıtlıktan bahsetmektedir. Yazara göre 7 yıl süren bu büyük kıtlıktan en fazla Araplar etkilenmiş olsa da özellikle Urfa ve civarında çok sayıda insan zor duruma düşmüştür. Kıtlığın devam ettiği beşinci yılda büyük bir çekirge sürüsü mahsülleri yiyip bitirmiştir. Tarlalarda mahsül kalmamış aynı zamanda çok sayıda hayvan da telef olmuştur. Yazarın, büyük gıda sıkıntısının yaşandığı bu dönemde sadece ileri gelen zenginlerin sebze ve meyve bulabildikleri, geri kalanların ise açlıktan merhametsizce yekdiğerine saldırarak yemeğe çalıştıkları yönünde kayıtları vardır²⁰². Urfalı Mateos'un bashettiği bu felaketlere Ermeni yazar *Movses Dasxurants'i's* de tanıklık etmiştir. Ermeni yazar, yaşanan kıtlığın etkileri hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır²⁰³.

25-26 Ekim 989 tarihinde İstanbul'da büyük deprem olmuştur. Bu depremden hemen sonra yaşanan bir takım felaketler şehir halkını zor durumda bırakmıştır. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla gelen aşırı yağışlar sonucu sel baskınları olmuştur. Aynı zamanda yayılmaya başlayan salgın hastalıklar ve büyük kıtlık İstanbul halkını çok zor durumda bırakmıştır²⁰⁴.

Sonuç itibarıyla Bizans'ın VI. yüzyıldan itibaren maruz kaldığı bu felaketlerin neticeleri hem Anadolu'da hem de başkent civarında yıkıcı olmuştur. Şehirlerin nüfusu azalmış, kırsal kesimler boşalmış, ekonomik hayat ve tarımsal üretim durma noktasına gelmiştir. Vebanın ve doğal afetlerin Anadolu nüfusu üzerindeki bu büyük tesirine bir de istilalar ve savaşlar etkilenince Anadolu nüfusunun VII. yüzyıldan itibaren nasıl bir çöküş içinde olduğu daha net anlaşılmaktadır. VI. yüzyılda başlayıp VIII. yüzyıla kadar aralıklarla görülen salgınlar, nüfus yoğunluğunun sürekli olarak aşağı doğru inmesindeki belki en büyük etkenlerden biridir. Anadolu toprakları her ne kadar istila ve savaşlara maruz kalsa da nüfus

durumda kaldıkları hakkında ayrıca Bk, Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 335; *West-Syrian Chronicle*, s. 63.

²⁰¹ Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 131.

²⁰² Urfalı Mateos, s. 3-4; Ayrıca bk., Leo the Deacon, *Historiae*, VI. Kitap, 8.bölüm.

²⁰³ Movses Dasxurants'i's *History of the Aghuans*, Kitap II, s. 59.

²⁰⁴ Leo the Deacon, *Historiae*, Kitap X, 10.

yoğunluğunun sürekli azalmasındaki en önemli pay, veba salgını ve doğal afetlerin neden olduğu ölümlerden kaynaklanmıştır. Bizans imparatorluğunun genelinde ve özellikle Anadolu’da sahip olduğu nüfus VIII. yüzyıldaki son büyük veba salgınına kadar bir azalma eğilimi göstermiştir. 745 yılındaki son veba salgınından sonra nüfus artışa geçerken bunun en önemli nedeni bu tarihten sonra büyük çaplı veba salgınlarının yaşanmaması olarak kabul görmektedir²⁰⁵.

VI. yüzyıldan itibaren görülen bu veba salgınlarında Akdeniz ve Ege sahilleri başta olmak üzere ticari hayatın yoğun olduğu güzergâhlar, limanlar ve şehirler iç kesimlere nazaran çok daha fazla etkilenmiştir. VII. yüzyılla birlikte Bizans’ta yaşanan ekonomik sıkıntılar, kaybedilen savaşlar ve topraklar, batı ve doğu sınırlarından maruz kalınan saldırıların yanı sıra yaşanan salgın hastalıklar ve doğal afetler, Anadolu nüfusu ve dolayısıyla devletin izlediği nüfus politikalarında belirleyici unsur olmuştur. Veba ve doğal afetlerin neden olduğu ölümler ile nüfusunu kaybeden şehirlerin yeniden imar edilmesi için devlet her türlü önlemi almış ve bu bölgelere yoğun nüfus nakilleri yaparak çare bulmaya çalışmıştır.

1.2. Savaşlar ve İstilalar

Anadolu nüfusunu olumsuz etkileyen bir başka husus ise kuşkusuz yaşanan savaşlar ve Anadolu’nun maruz kaldığı istilalardan olmuştur. VII. yüzyılın başlarında devletin içinde bulunduğu siyasi durumu fırsat bilen komşuları Bizans’ın bu zayıf durumundan faydalanmak istemiş ve imparatorluk topraklarına saldırılar düzenlemişlerdir. Doğudan Sasaniler, batıdan da Avarlar ve Slavlar imparatorluk topraklarını işgal ile yağmalayıp metruk hale getirerek, Bizans’ın bölgede sahip olduğu nüfusa büyük bir darbe indirmişlerdir. Herakleios, devletin doğudan maruz kaldığı bu istilaları ve saldırıları püskürtmüş olsa da akabinde ortaya çıkan İslâm orduları karşısında aynı başarıyı sağlayamamış ve önemli eyaletlerinden çekilerek bu toprakları Müslümanlara bırakmak zorunda kalmıştır. Birçok eyaletini İslâm ordularına bırakan Bizans bu geri çekilişle kurtulamamış ve kısa süre sonra Anadolu’da görünen İslâm orduları ilerleyerek başkente kadar olan yerleri yakıp yıkmıştır. VII. yüzyıldan itibaren İslâm orduları ile Bizans arasında yaşanan mücadelelerin en hararetli yaşandığı yer kuşkusuz Anadolu toprakları olmuştur. Bu iki gücün mücadelesine sahne olan Anadolu toprakları, bu savaşlardan da en fazla zararı gören bölge olarak öne çıkar. Anadolu’nun önemli şehirleri uzun yıllar boyunca yağmalanmış, yıkılmış, ekonomik hayat durma noktasına gelmiş, belki de en önemlisi bu mücadeleler boyunca sayısız insanını kaybetmiştir. Hem Bizans kroniklerinde hem de İslâm kaynaklarında değişik zamanlarda Anadolu içlerine sızan ve fetih

²⁰⁵ Leiou, 2002: 48

faaliyetlerinde bulunan İslâm ordularından bahsedilirken çoğunlukla dönüş yolunda esir alınan ya da belirli bir bölge ve şehir ele geçirilince kılıçtan geçirilen binlerce Anadolu, Bizans yurttaşından bahsedilir. İslâm ordularının Anadolu içlerine düzenledikleri bu söz konusu fetih hareketlerinin tarihleri kaynaklarca farklı gösterilse de bu seferler neticesinde Bizans önemli sayıda insanını kaybetmiştir.

1.2.1. Bizans-Sasani Mücadelelerinin Etkisi

VII. yüzyıl başlarından itibaren Bizans'ın Anadolu'da sahip olduğu nüfusu etkileyen en önemli hususların başında Sasani saldırıları ve işgalleri gelir. İkili ilişkileri çok eskilere dayanan bu iki devlet pek çok defa karşı karşıya gelmiş ve uzun süren savaşlarda bir birlerine karşı üstünlük mücadeleleri vermişlerdi. Uzun yıllar boyunca iki taraf arasında sürdürülen önemli ilişkilere rağmen Sasaniler ve Bizanslılar, I. Justinianus (527-565) zamanıyla birlikte uzun yıllar devam edecek olan büyük bir mücadeleye başlamıştır. Bu mücadelelerden Bizans'ın doğu eyaletleri ve özellikle Anadolu coğrafyası çok etkilenmiştir. Doğuda Bizans'ın maruz kaldığı Sasani işgallerinin sonucu açık olup, yağmalanan şehirler, yakılıp yıkılan kutsal mekânlar ve esir edilerek yurtlarından tehciye maruz bırakılan binlerce insan vardır²⁰⁶.

I. Justinianus VI. yüzyılda batı seferlerine devam edebilmek için yüklüce haraç karşılığında Sasanilerle barış yapıp devletin doğu sınırlarından gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmek istemişti. Fakat I. Justinianus'un bu barış isteği uzun sürmemiş ve 540 yılında barışı bozan Sasani hükümdarı Hüsrev, Suriye'yi işgal edip Antakya'ya kadar ilerlemiş, Halep ve Apamea'yı zapt ettikten sonra civar bölgeleri de yağmalamıştır. Hatta bu seferde yağma o kadar ileri gitmiştir ki Sasaniler ele geçirilen kentte duvarlardaki beyaz mermerleri bile sökerek götürmüşlerdir²⁰⁷. I. Justinianus zamanında Bizans'ın Kuzey Afrika ve İtalya'daki seferleri sırasında doğudan gelecek tehlikeyi önleme adına Sasanilere verilen imtiyazlar ve haraçlar Bizans açısından istenilen uzun soluklu barışı bir türlü getirmemişti. Bizans'ın zayıf düştüğü, ekonomik ve siyasi sıkıntılara girdiği dönemlerde Sasaniler her zaman bunu fırsata çevirmesini bilmişlerdir. Hem I. Justinianus zamanında hem de halefleri döneminde Sasanilerin doğu eyaletlerine ve Anadolu'ya akınları devam etmiştir.

Sasanilerin Anadolu'ya olan saldırıları Herakleios'un (610) tahta geçtiği yıllarda da tüm şiddetiyle devam etmiştir. Bu saldırılar, VII. yüzyıl Anadolu'sunun demografik yapısını ve nüfus yoğunluğunu etkileyen en önemli unsurlardan biridir. İmparator Mavrikios'un tahtan indirilmesini fırsat bilen II. Hüsrev, devrik imparatorun intikamını alma bahanesiyle Bizans topraklarına karşı büyük bir saldırı başlatmıştır. II. Hüsrev dönemiyle birlikte Anadolu

²⁰⁶ Sasani-Bizans ilişkileri için ayrıca bk., Bahadır, 2011: 685-703.

²⁰⁷ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi* s. 152-153.

içlerine yapılan Sasani saldırılarında önemli Bizans kentleri yağmalanmakla kalmamış aynı zamanda şehir ahalisi de esir edilerek bu yerler metruk hale getirilmiştir²⁰⁸. 611 yılında Anadolu içlerine sefer düzenleyen büyük bir Sasani ordusu Kapadokya bölgesine kadar ilerleyip Kayseri'yi işgal ettikten sonra dönüş yolunda binlerce Bizans yurttaşını da esir alarak beraberlerinde götürmüşlerdir²⁰⁹. Bizans ordularının 613 tarihinde Şam yakınlarında aldığı ağır yenilgiden sonra Sasaniler işgallerine devam ettiler. Sasani orduları hızla ilerleyerek Şam ve Antakya civarlarını işgal edip²¹⁰, Kudüs'e ilerleyip kısa bir kuşatmadan sonra bu kutsal kenti de aldılar. Kudüs'ün ele geçirilmesinden sonra Hristiyanlarca kutsal kabul edilen "Kutsal Mezar Kilisesi"ni ateşe verip, Bizans'ı aşağılarcasına Hristiyanlar için son derece önemli kutsal emanetleri de alarak beraberlerinde götürmüşlerdi²¹¹. Bizans kaynaklarında, Sasanilerle olan mücadelelerde Sasaniler nereye saldırırlarsa saldırın genelde ahalisi esir edilen şehirler hakkında bilgiler mevcuttur. Kudüs'ün alınmasından sonra Bizans topraklarını işgale devam eden Sasaniler, Mısır, Etiyopya, İskenderiye ve Libya'ya saldırdıkları gibi ele geçirdikleri pek çok ganimetin yanı sıra yine bu bölgeden de pek çok Bizans yurttaşını esir alarak memleketlerine göturdüler²¹².

Doğu eyaletlerini işgal eden Sasaniler Anadolu içlerine ve hatta İstanbul'a kadar uzanan akınlar da yapmışlardır²¹³. Sasani ordularının Anadolu içlerinde bu durdurulamaz ilerleyişi karşısında ümidini yitiren Herakleios İstanbul'u terk edip başkenti bile taşımayı düşünse de İstanbul Patriği Sergios'un kendisini ikna etmesiyle son anda vazgeçmiştir²¹⁴. Anadolu içlerinde devam eden Sasani ilerleyişi karşısında Herakleios barış teklifinde bulunsa da Bizans'ın içinde bulunduğu krizi değerlendirmek isteyen Hüsrev bu teklifi reddetmiştir²¹⁵.

²⁰⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, s. 97.

²⁰⁹ Theophanes, 1: 299.31-32; Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 132.

²¹⁰ Nikiu Piskoposu İonnes, Bölüm 109, 21.

²¹¹ Diehl, 2006: 52.

²¹² Theophanes, 1: 300.20-21.

²¹³ Evans, 1996: 10-13; a.mlf, 2005: 10-13.

²¹⁴ Herakleios'un başkenti İstanbul'dan batıya taşımak istemesi aslında Bizans'ın Sasani işgalleri karşısında ne kadar çaresiz kaldığının bir işaretidir. Herakleios'un tahta geçtiği yıldan itibaren gelişen siyasi olaylar hakkında malumat veren Theophanes, Nikephoros ya da çağdaş kaynakların ortak noktası doğu eyaletleriyle birlikte Anadolu'da da Bizans hakimiyetini kıran Sasanilerin ne kadar tehlikeli bir düşman olduklarıdır. Theophanes ve Nikephoros İstanbul kilisesinin Sasanilere karşı olan mücadelede tüm servetini yeni imparatorun önüne nasıl serdiğini, kiliselerdeki şamdanlara kadar değerli malların alınarak ordu için harcandığını tüm detaylarına kadar aktarırlar. Bk., Theophanes, 1: 302,34

²¹⁵ İmparator her ne kadar barış için Sasanilere elçiler gönderse de, Herakleios'un bu girişimi nafile bir çabadan ileri gidemez. Theophanes, Hüsrev'in Bizans'ın barış teklifini kabul etmemesini, hatta Bizans'ın barış karşılığında teklif ettiği haraç ödemesini bile kabul etmeyip bu konuyla ilgili elçilerle müzakare bile yapmamasını, Sasanilerin tüm Bizans topraklarına göz diktiği ve tüm Bizans imparatorluğunun tamamını ele geçirmek istemesi şeklinde yorumlamaktadır. Bk., Theophanes, 1: 301.21-24; Herakleios'un Sasanilere barış için elçiler ve hediyeler göndermesi, Hüsrev'in bunu kabul etmeyi ve elçilerle görüşmeyi bile kabul etmeyişi hakkında Ermeni tarihçisi Sebeos'un da önemli kayıtları vardır. Bk., Sebeos, *Sebeos's History*, s. 66; Ayrıca Herakleios'un Hüsrev'e gönderdiği barış mektubunun tam metni ve elçi olarak kimlerin görevlendirildiği hakkında dataylı bilgi için bk., *Chronicon Paschale*, 707-710.

Neticede Herakleios'un Sasanilere karşı başlattığı büyük mücadele başarılı olmuş ve düşman işgalindeki doğu eyaletleri kurtarılmış ancak bu mücadele devlete çok pahalıya mal olmuştur. Hem ekonomik anlamda hem de insan gücü anlamında Bizans tüm enerjisini buraya harcamış ve neticede yorgun düşmüştür. Bizans'ın bu yorgun ordusu Müslüman Araplar karşısında aynı başarıyı sürdürememiş ve üst üste mağlubiyetler almıştır²¹⁶.

1.2.2. Bizans-Avar-Slav Mücadelelerinin Etkisi

VII. yüzyılla birlikte başkent ve civarının yerleşik nüfusunu etkileyen bir başka tehdit ise batı sınırlarından maruz kalınan istilalardır. Kavimler göçünün yıkıcı etkisini uzun süre yaşayan Balkan toprakları Roma'nın ikiye ayrılmasından beri rahat yüzü görmemiştir. Pek çok kavmin baştan başa kat ettiği Balkanlar uzun yıllar boyunca yağmalanıp istilalara uğramıştır. Batı sınırlarında VI. yüzyıldan itibaren Bizans'ın en tehlikeli düşmanı Avarlar'ın bölgeye gelmeleri olmuştur. Balkanlarda Longobardlar ve diğer Germen kabilelerini batıya iterek Karpatlar'a yerleşen Avarlar aynı zamanda 568 tarihinden itibaren bölgedeki pek çok kavmi de buyrukları altına almışlardı. Tıpkı Hunlar'da olduğu gibi çok uluslu bir imparatorluk kuran Avarlar kısa sürede bölgede bulunan şehirlere saldırıp yağmalamışlardır. Avarlar 580 yılından itibaren Tuna üzerindeki Bizans kalelerini tek tek düşürüp daha doğuya, başkente ve civarına kadar uzanan akınlar yapmışlardır²¹⁷. Doğuda Sasani işgallerinin devam ettiği yıllarda Avarlar'ın 618 yılında Trakya'ya büyük bir saldırısı olmuştur. Doğü sınırlarındaki durum ortadayken Trakya'da Avarlarla savaşı göze alamayan Herakleios Avarlara bir elçi gönderip, yüklü bir haraç karşılığında barış teklifinde bulundu. Barış görüşmelerine bizzat katılan imparator, Avarlar tarafından kurulan bir pusuyu son anda fark ederek, hazırlanan suikasttan kurtulmayı başarmış ve bu görüşmeden sonra Avarlar tüm Trakya'yı baştan sona yağmalayıp geri çekilmişlerdir²¹⁸. *Chronicon Paschale* ise Avarların çok sayıda esir aldığını, önlerine ne çıktıysa hayvanlar dâhil yanlarına alarak Tuna nehrinin diğer tarafına götürdüklerini ifade etmektedir²¹⁹. Balkanlarda vukubulan bu istilalar için Nikephoros, “*Romalıları acımasızca katlettiler ve imparatorluğa ait pek çok mala el koydular, çok sayıda tutsaklar aldılar, Avarlardan kaçan mahkûmların dediğine göre 270.000 kadın-erkek tutsak alınarak Avar ülkesine götürülmüştür*”²²⁰ demektedir. Bizans-Sasani mücadelelerini fırsat bilen Avarlar, Herakleios doğuda iken 626 yılında Sasani ordularıyla ittifak yapıp İstanbul'u kuşatmışlardır. İstanbul'un güçlü surları, şehrin direnmesi ve kuşatma

²¹⁶ Kaegi, 2002: 56.

²¹⁷ Roberto, 2012: 82-84.

²¹⁸ Ostrogorsky, 1999: 54; Kurat, 2011: 103.

²¹⁹ *Chronicon Paschale*, 713.

²²⁰ Nikephoros, 14.6-10.

silahlarının olmaması gibi nedenlerle Avar-Slav ve Sasani orduları büyük bir yenilgi almıştır²²¹. Bu yenilgiden sonra Avarlar zayıflayıp yıkılış sürecine girerken Avarların boyunduruğu altında ki halklar özgürlüklerini kazanmak için baş kaldırmaya başlamıştır²²². Zayıflayan Avarların yerini alan Bulgarlar ve Slavlar Bizans'ın batı sınırlarından maruz kaldığı tehdidi devam ettirmişlerdir.

Bizans Devletinin Trakya topraklarında maruz kaldığı bu Avar ve Slav saldırıları neticesinde önemli sayıda vatandaşı yurtlarını terketmek zorunda kalmış ve bölge metruk hale gelmiş, bu durum da en fazla Bizans ordusunu etkilemiştir. VII. yüzyıla kadar ordunun asker ihtiyacı Trakya başta olmak üzere bu bölgelerden toplanan ücretli askerlerle giderilmekteydi. Bölgenin sürekli saldırıya uğraması ve metruk hale getirilmesi asker bulma sıkıntısını da beraberinde getirmiştir.

1.3. Bizans-İslâm Mücadeleleri

Anadolu nüfusunu etkileyen önemli olaylardan biri de Bizans-İslâm mücadelelerinin Anadolu'ya taşınmış olması ve Müslüman Arapların Anadolu içlerine yaptıkları seferler neticesinde olmuştur. VII. yüzyıl başlarında başlayan İslâm-Bizans ilişkileri, imparatorluğun 1453 yılında yıkılmasına kadar geçen süre boyunca devam etmiştir. İslâmiyet'in Arap yarımadasında ortaya çıktığı yıllarda Bizans, Sasaniler ile asırlardır süren bir mücadele içerisindeydi. VII. yüzyıla birlikte Bizans'ın önemli doğu eyaletlerini işgal eden Müslümanlar kısa bir süre sonra Anadolu içlerinde görülmüşler ve İstanbul'a kadar uzanan seferleri neticesinde Bizans'ı zor durumda bırakmışlardır. İslâmiyet'in ortaya çıkmasından çok uzun yıllar öncesinde bölgede yaşayan milletlerle ve Arap kabileleriyle sürdürülen önemli ilişkiler mevcuttu²²³. Önce Roma ve akabinde Bizans ile ilişkileri devam eden Arap kabileleri, Bizans adına bölgede sınır güvenliğini sağlamakta, Sasani ve göçebe Bedeviler gibi dışarıdan gelebilecek istila ve saldırılar karşısında ilk savunmayı yaparak, bir nevi sınır güvenliğinden sorumlu birlikler gibi hizmet vermekteydiler. İmparator Herakleios²²⁴ tahta geçtiği andan itibaren hem Anadolu'da hem de Suriye, Filistin ve Mısır gibi yerlerdeki Sasani işgaline karşı mücadelesinde devlete müttefik olan bu Arap kabilelerinin büyük desteğini görmüştür. Theophanes²²⁵'in bu konudaki bir kaydına göre Bizans'ın Sasanilere karşı mücadeleleri

²²¹ Turnbulls, 2004: 47; Aydın, 2013: 50-51.

²²² Bizans-Avar mücadeleleri esnasında Balkan topraklarında yaşayan çok sayıda insan ya öldürülmüş ya da yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmıştır. Bölde Bizans nüfusunun gerilemesi ve Slav nüfusunun artmasında Avarların tesiri büyük olmuştur. Zira Avarlar, Bizans'a karşı olan mücadelelerde çok sayıda Slav unsurunu ordularına almakta ve bunları başkente kadar uzanan bölgelere iskan etmekteydiler. Bk., Kurat, 2011: 100.

²²³ İslâmiyet öncesi Arap-Bizans ilişkileri hakkında daha detaylı bilgi için bk., Avcı, 2003: 23-25.

²²⁴ Demirkent, 1998: 210-215.

²²⁵ Theophanes,1: 307.25

esnasında bölgeyi iyi tanımları sebebiyle gerek gözcü olarak gerekse savaş alanlarında “Sarasenlerin (Arapların)” Bizans’a önemli destek ve yardımları olmuştur. Yine Ecnâdeyn savaşı (634) öncesinde Kelb, Gassan, Lahm, Cüzam gibi kabileler Müslüman Araplara karşı Bizans safında yer almışlardır²²⁶. Bizans Devleti ise bu Arap kabilelerine hizmetleri ve ittifakları karşılığında belli miktarlarda ücret ödemekteydi²²⁷. Herrin, Sasanilere karşı kazanılan zaferlerden sonra kendilerini güven içinde hisseden Bizanslıların bu Arap kabilelerine ücret ödeme gereği duymadığını belirtir. Dolayısıyla bu Hristiyan Araplar da soydaşları Müslümanlara karşı savaşmamış ve kolaylıkla bu bölgeleri onlara teslim etmiştir²²⁸. Herakleios’un Sasanilere karşı kazandığı büyük başarıdan sonra iyice zayıflayan ve iç karışıklıkların hüküm sürdüğü Sasani imparatorluğu İslâm ordularının saldırıları karşısında çok kısa bir sürede tarih sahnesinden silinip gitmişti (651). Dolayısıyla Sasanilerin yıkılmasıyla meydana gelen siyasi boşluğu Müslümanların doldurması bölgede tüm dengelerin yeniden şekillenmesine neden olmuştur.

İslâm-Bizans mücadelelerinde Hz. Ebubekir dönemi önemlidir. 632 yılında peygamberin vefatından sonra Medine’de halife seçilen Hz. Ebubekir, “Ridde” denilen isyanları bastırarak iç huzuru sağlamış ve İslâm devletinin enerjisini yeni yapılacak fetihler için kullanmasını sağlamıştır. Siyasi birliği sağlayan Hz. Ebû Bekir, hem Bizans üzerine hem de Sasaniler üzerine ordular sevk etmiştir²²⁹. Hâlid b. Velîd’i Sasani topraklarına ve Amr b. Âs’ı Filistin’e göndermişti. Amr. b. Âs, Gazze’de Segios kumandasındaki Bizans birliklerini ağır bir yenilgiye uğrattı. Segios’un aldığı mağlubiyet haberini Humus’ta öğrenen Herakleios Filistin’in kurtarılması için kardeşi Teodoros kumandasındaki Bizans birliklerini bölgeye nakletti. Teodoros’un ilerleyişini haber alan Hâlid b. Velîd süratle Amr b. Âs’ın yardımına yetişmiştir. Müslümanlar 30 Temmuz 634 tarihinde Ecnâdeyn’de Bizans ordusuna karşı büyük bir zafer kazandı²³⁰. Bu ağır yenilgiyi haber alan Herakleios Humus’u terkederek Antakya’ya çekilmek zorunda kaldı. Ecnâdeyn zaferi sonuçları itibariyle Müslümanlar açısından çok önemli bir başarıdır. Bu zafer bölgede Bizans egemenliğinin kırılması açısından son derece önemlidir. Çünkü bu savaşla sadece Bizans’a karşı bir zafer kazanılmamış aynı zamanda bölgede Bizans’ı destekleyen Gassaniler gibi önemli Arap müttefiklerine de gözdağı verilmiştir. Filistin bölgesindeki önemli şehirleri birer birer fetheden İslâm orduları kısa bir süre sonra kuzey sınırlarına yönelerek 635 yılında Dimaşk’ı da Bizans’ın elinden alıp koparmışlardır. Ecnâdeyn’den sonra 636 yılında Yermük’te alınan ağır yenilgi sonunda

²²⁶ Çağatay, 1993: 337; Apak, 2009: 99.

²²⁷ Theophanes, 335.26-336.3.

²²⁸ Herrin, 2010: 135.

²²⁹ İbnü’t-Tiktaka, *El-Fahrî*, s. 67.

²³⁰ Yıldız, 1994:385.

bölgede tutunamayacağını anlayan Bizans, Suriye gibi çok önemli bir eyaletinden vazgeçmek zorunda kalmış ve bu durum Herakleios'u tam anlamıyla yıkıma uğratmıştır²³¹. Suriye ise bu savaştan sorna Müslümanların önemli bir üssü haline gelmiştir²³². Bu galibiyetten sonra hızla ilerleyen İslâm orduları kısa bir sürede Şam bölgesindeki şehirleri ele geçirmiştir. Üstelik Bizans'ın, Sasani işgalinden kurtararak kutsal emanetleri geri almak adına başlattığı Kudüs'ün 637'de Hz. Ömer tarafından teslim alınması Bizans açısından tam bir manevi çöküşe neden olmuştur²³³. Müslümanların kazandıkları önemli zaferlerden sonra bölgede yaşayan toplulukların Müslümanların safına geçtikleri ve kültürel olarak da yavaş yavaş yeni fatihlerin kültürünü benimsemeye başladıkları hatta kültürel olarak da Araplaştıkları görülmektedir²³⁴. Müslümanların kazandıkları zaferler bölgede Bizans nüfuzunun yavaş yavaş gerilemesine sebep olurken egemen güç olarak yeni fatihlerin nüfuzlarını arttırmalarına vesile olmuştur. Bu dönemde sadece Suriye, Filistin ve Kudüs değil, aynı zamanda Mısır gibi Bizans için ekonomik girdisi çok yüksek olan bölgeler de kısa sürede yeni fatihler tarafından Bizans'ın elinden sökülüp alınmıştır.

1.3.1. Doğu Sınırlarında Yaşanan Değişim

Bizans Devleti Sasanilere karşı yürüttüğü büyük mücadele esnasında tüm gücünü, Sasani işgali altındaki topraklarını kurtarmak için harcamıştı. Hazine boşalmış üstelik devlet, önemli sayıda insan gücünü bu mücadelede kaybetmişti. Bizans-İslâm mücadelesinin başlaması ve doğuda önemli toprak kayıplarının yaşanmasından sonra bu mücadelenin Anadolu'ya olan ilk tesiri Suriye'nin kaybıyla başladı. Bu mücadeleler esnasında iki güç arasında kalan önemli sayıda insan zaman zaman bazen gönüllü olarak bazen de zorla bir taraf seçmek zorunda kaldı. Yeni katılımlarla birlikte bu dönemde Suriye'deki Arap nüfusunda da büyük bir artış yaşanmış ve yarım milyona kadar ulaşmıştır²³⁵. İslâmiyet'in hızla yayılması ve Bizans'a karşı yapılan savaşların kazanılmasının akabinde doğu sınırlarında Bizans adına hizmette bulunan bazı Arap kabileleri de yavaş yavaş yeni fatihlerin safına geçmeye başlamıştır. Sasani savaşları Bizans'ı ekonomik anlamda da çok sarsmıştır. Sasanilere karşı sınırlarda Bizans adına savaşan kabilelerin ücretlerinin ödenmesinde bile zorluk çekilmiştir.

²³¹ Belâzürî, "Yermük halkının durumunu ve Müslümanların kendi ordusunu bozguna uğrattığı haberi Herakl'e ulaşınca, o Antakya'dan Konstantiniyye'ye kaçtı; Sınırı geçince 'Ey Güzel Suriye Sana Selam Olsun! Burası düşman için ne kadar güzel bir ülkedir' dediğini belirtmektedir. Bk., *Futûhu'l-Büldân*, s.195; İbnü'l-Esir, 453; Vâkıdî, *Fütûhu's-Şam*, s. 201- 278.

²³² Durant, ts.: 14.

²³³ "İmdi, Daniel peygamber vasıtasıyla sözü edilen tahribatın dehşetinin Kutsal Yer'de olduğunu gördüğünüzde". Matta, XXIV, 15-16. Sophorius onu (Hz. Ömer'i) gördüğünde: "Peygamber Daniyal vasıtasıyla sözü edilen tahribatın dehşeti şu an Kutsal Yerde duruyor" demiştir.

²³⁴ Honingmann, 1970: 36.

²³⁵ Durant, ts.: 15-16.

Theophanes'in bu konudaki bir rivayetine göre Sasanilere karşı yürütülen mücadeleden sonra kazanılan bir zaferin hemen sonrasında âdet olduğu üzere hizmetleri karşılığında ücretlerini almak isteyen sınır bölgesindeki bazı Arap kabileleri Bizans'tan istedikleri ücreti alamayınca Müslüman Araplara sınır geçitlerini ve bazı önemli şehirlerin yollarını gösterip kılavuzluk yapmışlardır²³⁶. VII. Yüzyılın ilk yarısında Bizans adına sınır güvenliğini sağlayan en önemli kabilelerden olan Gassaniler, Yermuk savaşında Bizans saflarında kendi soydaşları Araplara karşı savaşmışlardı²³⁷. Vâkıdî , Cebele b. Eyhem idaresindeki Gassanlı Hristiyan Arapların en ön cephede Müslümanlara karşı savaşmış olduklarını belirtir²³⁸. Bölgede dengeler Araplar lehine değişmeye başlayınca Gassaniler de Arapların safına geçmiştir. Belâzurî'nin naklettiğine göre Gassani Emiri Cebele b. El-Eyhem, Hristiyanlık inancından vazgeçmeyi kabul etmeyerek sadece zekat ödemek istemiş fakat Hz. Ömer ona: “*Kendi dininde kalırsan, cizye ödersin*” deyince Cebele 30.000 adamıyla birlikte Bizans'a iltica etmiştir²³⁹. Daha sonra pişman olan Hz. Ömer, Cebele'yi geri getirmesi için Umayr b. Sad'ı Anadolu'ya göndermiştir²⁴⁰.

Müslümanlar karşısında ilk geri çekiliş Yermük muharebesinden (H.15/M.636) sonra yaşandı. Bu savaşta ağır bir yenilgi alan Bizans birlikleri daha güvenli olan, Antakya, Halep, el-Cezire ve İrminiyye'ye doğru çekilmek zorunda kalmışlardı²⁴¹. Yermük maglubiyetini Şam bölgesinin önde gelen Busra, Baalbek, Hama, Humus gibi şehirlerinin kaybedilmesi izledi. Hızla ilerleyen Müslümanlar H. 16 (M. 637) yılında Kudüs'ü ele geçirip ve Filistin'deki Kayseriyye'yi Bizans'tan koparıp aldılar. Kaybedilen bu eyaletlerin yanısıra özellikle Amr b. el-Âs tarafından Mısır'ın fethi Bizans ekonomisine büyük bir darp vurdu²⁴². Mısır'ın fethedilmesiyle Buğday artık Konstantinopolis'e değil, Emevîlerin merkezi olan Şam'a gönderilmeye başlandı²⁴³.

Bizans birliklerinin bölgeden yavaş yavaş kuzeye çekilmeye başlamaları ve son olarak da Suriye'nin kaybı, Herakleios'un bölgede radikal kararlar almasına neden oldu. Bizans bölgede tekrar varlık gösteremeyeceğini anlayınca Müslümanlara karşı olan mücadeleyi daha güçlü olduğunu hissettiği Anadolu'nun iç kesimlerinde sürdürmek için çekilme kararı

²³⁶ Theophanes,1: 335.26-336.3.

²³⁷ Uçar, 1990: 68;El Cheikh, 2012: 75.

²³⁸ Vâkıdî, *Fütûhu 'ş-Şam*, s. 240.

²³⁹ Mustafa Fayda, “Cebele. B. Eyhem”, *DİA*, c.VII, s. 184-185.

²⁴⁰ Belâzurî; Cebele b. Eyhem'in Bizans'a ilticası hakkında iki farklı rivayette bulunmuştur. Bir tanesi Müslümanlığı kabul eden Cebele H. 17 yılında Müzeyne kabilesinden bir adamla münakaşa etmiş ve adamın gözüne vurmuştur. O sırada Şam'a gelen Hz. Ömer bu olayın kendisine intikal etmesi üzerine Cebele için de Kısas uygulanmasını isteyince kendisini üstün gören Cebele bu karardan sonra Bizans'a iltica etmiştir. Bk., Belâzurî, *Fütûhu 'l-Büldân*, s. 208.

²⁴¹ Belâzurî, *Fütûhu 'l-Büldân*, s. 192.

²⁴² Avcı, 2003: 61.

²⁴³ Lombard, 1983: 17; Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Mısır'dan İstanbul'a yıllık 8 milyon artab ya da 11 milyon kile, yaklaşık 80.000 altın değerinde buğday ithalatı yapılamaktaydı. Bk., Seidler, 1999: 12.

almıştır. Bizans'ın boşalttığı bu sınırlar ve Müslümanlara terk ettiği yerler uzun yıllar iki tarafın arasında oluşacak olan sınırları da tayin etmiştir. Suriye, Mezopotamya gibi önemli eyaletlerin Müslümanlara terk edilmek zorunda kalınması aslında son derece önemli bir konudur. Fakat bu noktada Bizans kaynaklarında bu olay hakkında çok fazla malumatın olmaması da düşündürücüdür. İslâm kaynakları Suriye-Anadolu sınırlarında girişilen fetih hareketleri ve iki tarafın izlediği iskân faaliyetleri hakkında Bizans kaynaklarına nazaran çok daha fazla teferruatlı bilgi vermektedir. İslâm ordularının Anadolu'ya giriş yaptığı sınırlar, hangi şehirlere öncelikle gidildiği ve Anadolu seferlerine nereden hareket edildiği, hangi noktalarda asker yığınağı yapıldığı gibi konularda önemli bilgiler aktarmışlardır. Bizans cephesinde ise Sadece Theophanes, Suriye'nin kaybedilmesinden sonra Herakleios'un içine düştüğü umutsuzluğu ve bazı kutsal emanetleri alarak İstanbul'a dönmek zorunda kalışı hakkında kısa bilgiler aktarmaktadır²⁴⁴. Belâzûri'ye göre İmparator Herakleios Suriye'nin kaybedilmesinden sonra geri çekilen Bizans birliklerine bölgeyi boşaltmaları hususunda emirler vermiştir. Anadolu içlerine çekilen birlikler bu güzergâhta bulunan şehirleri yakıp yıkmışlar ve ahalisini de alarak iç kesimlere doğru hareket etmişlerdir²⁴⁵. Belâzûri, Herakleios'un bu sınır şehirlerini boşalttırmasının en önemli nedeni olarak Müslümanların Anadolu'ya giriştikleri seferlerde -Antakya ile Rum ülkesi arasında- meskûn yerlerden geçmelerini önlemek ve bölgeden geçerken zor durumda kalmalarını sağlamak amacıyla yapılmış olduğunu belirtmektedir²⁴⁶. Yaşanan mücadeleler sonunda iki taraf arasında meydana gelen bu boş arazilerde ise hem Müslümanlar hem de Bizanslılar gelecek dönem için tedbirlerini almaktan da geri durmamışlardır. Müslümanlar Hz. Ömer'in girişimleriyle fethedilen önemli Bizans yerleşim yerlerini sınır karakolları haline getirmişlerdi. Belâzûri'nin rivayetine göre Ebu Ubeyde Antakya'yı fethettikten sonra kendisine bir mektup yazan Hz. Ömer, Antakya'ya iyi niyetli ve tedbirli Müslümanların yerleştirilmesini ve buralara iskân edilecek olanların her zaman için savaşa hazır bulunmalarını ve aylık bağlanmasını emretmiştir. Müslümanların bölgede izlediği iskân siyaseti sadece ücretli askerlerin buralara iskânıyla sınırlı kalmamıştır. Hz. Ömer zamanında buralara iskân edilenler için Hz. Osman zamanında da Muâviye'ye bir emir gönderilmiş ve bu insanlara ikta yoluyla topraklar verilmesi emredilmiştir²⁴⁷.

İslâm-Bizans topraklarını birbirinden ayıran sınır bölgelerine sugûr adı verilmekle birlikte Sugûr Arapça'da gedik, yarık, sınır manasına gelmektedir. Suriye'nin fethiyle birlikte Bizans'ın geri çekilmesiyle oluşan insansız bu boş alan ve Toros dağları Bizans ile

²⁴⁴ Theophanes, 1: 337.8-10.

²⁴⁵ Belâzûri, *Futûhu'l-Büldân*, s. 234.

²⁴⁶ Belâzûri, *Futûhu'l-Büldân*, s. 234; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, 1987, s 454.

²⁴⁷ Belâzûri, *Futûhu'l-Büldân*, s. 210-211.

Müslümanlar arasında doğal bir sınır oluşturmuştur²⁴⁸. Sınırlara yakın olan bu güvenlik noktalarına Sugûr şehri, bunların gerisinde yer alan yerlere ise Avâsım²⁴⁹ (Koruyan) şehirleri denmekteydi. Bizans sınırlarına yakın olan Erzurum, Malatya ve Tarsus, Sugur şehirleri iken bu hattın gerisinde kalan Antakya bunların Avâsım şehri idi. Bu şehirlere yerleştirilen Müslüman Askerler yaz ve kış aylarında Bizans topraklarına sefere çıkmaktaydılar²⁵⁰. Bizans'ın insansızlaştırma politikası izlediği hatta bulunan Antakya, İskenderun, Tarsus, Malatya ve Erzurum arasındaki bölgedir. Bazı Arap kaynakları bu bölgenin sadece boşaltılmakla kalınmadığını, aynı zamanda sefere çıkacak Müslümanlara pusular kurulduğunu ve Antakya-Tarsus istikametini kullanarak Anadolu'ya girmeye çalışan Müslüman ordularının sefer esnasında ana ordudan geride kalanlara Bizanslılar tarafından arkadan saldırıldığını da belirtmektedir²⁵¹. Araplar karşısında tutunamayan Bizans orduları çekildikleri güzergâhlarda bulunan önemli sayıda Bizans yurttaşını da daha iç kesimlere göçe mecbur bırakmışlardır.

Suriye'nin kaybedilmesinden sonra Bizans ve Müslüman ülkeleri arasında oluşturulan bu insansız bölgenin nasıl meydana geldiği hakkında farklı görüşler de vardır. Belâzurî'ye göre Bizans orduları geri çekilirken bu güzergâhta bulunan kaleleri ve yerleşim yerlerini tahrip etmiş, hayvan sürülerini beraberlerinde götürmüş ve ekili alanları yakmış, kısacası sefere çıkan ve bölgeyi güzergah olarak kullanacak olan Arap ordularını müşkül duruma düşürecek olan tüm tedbirleri almıştır²⁵². Süryani Mihail ise Suriye'de tutunamayacağını anlayan Herakleios'un Antakya'dan Konstantinopolis'e kadar olan yerlerde meskun olan Hristiyanların mallarının bile yağmalanmasını emrederek: "*Müslümanların eline geçeceğine bizim olması yeğdir.*" dediğini ifade etmektedir²⁵³. Bir diğer görüşe göre Bizans-Arap sınırında yaşanan bu insansızlaştırma politikasını ve şehirlerin tahrip edilmesini Bizanslılar değil, Araplar yapmıştır. Böylece Anadolu içlerine yapılacak akınlar esnasında Müslüman orduları arkalarında kendilerini tehdit edecek bir güç kalmaması ve sefer sonunda yurtlarına sağ salım dönebilmek için böyle bir siyaset gütmüşlerdir²⁵⁴. İbnü'l-Esir'e göre bu bölge her ne kadar Bizans tarafından bilinçli olarak boşaltılmış olsa da daha sonra Müslümanlar tarafından gerekli ihtiyat tedbirleri amacıyla boş bırakılması uygun görülmüştür²⁵⁵. İbnü'l-Esir'in "*ihtiyat tedbirlerinden*" kastettiği Bizanslılar tarafından boşaltılan bu yerlerin en azından bir

²⁴⁸ Avcı, 2009: 473.

²⁴⁹ Yıldız, 1991: 111-112.

²⁵⁰ Uçar, 1990:60 vd.; Bosworth, 1992: 269:286.

²⁵¹ Belâzurî, 2002: 234; İbn'ül-Esir, , *el-Kâmil*, c. III, s.454.

²⁵² Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 195, 234; Kaegi, 2000: 230-231; Honingmann, 1970: 37.

²⁵³ Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 125.

²⁵⁴ Honigman, 1970: 37.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. II, s. 454.

süreligine insansız bir bölge olarak boş bırakılmış olmasıdır. Buna rağmen Müslümanların Bizans'ın boşalttığı bu bölgelerde ilk başlarda olmasa bile ilerleyen zamanlarda bir takım iskân faaliyetlerine giriştikleri kesindir. Müslümanların Bizans'ın boşalttığı bu sınır bölgelerinde yoğun bir iskân siyaseti izlediklerine Merdai isyanında tanık olunmaktadır. Merdailerin bölgede başlattıkları isyan ve Kudüs'e kadar olan bölgeleri yağmalamaları hakkında malumat veren Theophanes, “*Pek çok köle, mahkûm ve Müslümanlar tarafından bölgeye getirilmiş olanlar Merdailere koşullar ve kısa sürede sayıları binleri buldu.*” diyerek, Müslüman Arapların da Bizans'ın boşalttığı bu sınır bölgelerinde nasıl yoğun bir iskân siyaseti izlediklerine dikkat çekmektedir²⁵⁶. Yine Belâzuri'nin naklettiğine göre Anadolu içlerine yaz ve kış seferleri düzenleyen Araplar, Bizans tarafından boşaltılan bu arazilerden geçip ilerlemekte fakat dönüş yolunda kendilerine pusular kurulmaktaydı. Bu pusulardan dolayı sağ salim memleketlerine dönmekte zorlanan Araplar, en azından dönüş yolunda zayıat vermemek için geçtikleri Bizans topraklarına kendi adamlarını ve askerlerini bırakıyor ve seferden dönüş yolunda her hangi bir tehlike ile karşılaşmadan memleketlerine ulaşabiliyorlardı.

Muâviye idaresindeki İslâm orduları H.26 (M.646) yılında Kapadokya'ya girip Kayseriyi kuşatmış ve buradan ilerleyerek Frigya'daki Amorion'u²⁵⁷ kuşatmıştır. Muâviye 653-654 yıllarındaki bir diğer seferinde ise Malatya'ya kadar ilerlemiş ve geçtiği güzergâhlarda Bizans'ın boşalttığı araziye bazı Arap kabilelerini yerleştirmiştir. Muâviye, boşaltılan bu kalelere Şam, el-Cezire ve Kinnesrîn halklarından bir topluluğu yerleştirmiştir. Bizans'ın bu insansızlaştırma hareketine karşı Araplar da Herakleios'un boşalttığı bölgeyi yeniden iskân etme faaliyetlerine başlamışlardır²⁵⁸. Herakleios'un bu bölgede insanları biraz daha iç kesimlere çekerek insansızlaştırması ve boşaltması sonucu buraya Araplar tarafından dış arazi manasında Ez-Zavâhî denirdi. Bu boş bırakılan arazinin batı kısmında Bizans karakolları bulunurken doğusunda da İslâm karakolları yer alırdı²⁵⁹.

Suriye'nin fethedilmesinden sonra Herakleios'un sınırları boşalttırması ve sınırlarda oturanların iç kesimlere göç ettirilmesi gibi konularda Arap tarihçileri bu tarz bilgiler verirken Bizans kroniklerinde bu konular hakkında net bilgilere rastlanmamaktadır. Suriye, Antakya, Tarsus ve Erzurum hattı her kim tarafından boşaltılmış olursa olsun sonuç itibarıyla Bizans-Müslüman sınırında oluşturulan bu insansız boş alan, Bizans'ın ilerleyen yıllarda Balkanlardan ve imparatorluğun farklı yerlerinden naklettiği nüfusu doğu sınırında iskân edeceği yerler hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bizans'ın, tehcir ettiği insanları

²⁵⁶ Theophanes, 1: 355.8

²⁵⁷ Afyon'un doğusundaki Hamzahacıköy. Bk., Ramsay, 1960: 253.

²⁵⁸ Belâzûrî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 235; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, c. II, s. 454.

²⁵⁹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 234.

Arapların ilerleyişi karşısında oluşturulan bu yeni sınır civarına iskân etmiş olması yani Antakya-İskenderun ve Tarsus civarına yerleştirmiş olması muhtemeldir. Müslüman Araplara karşı mücadelede boş bırakılan bu araziler de göz önüne alınırsa Slavlar gibi Balkanlardan tehcir edilen insanların bu boş bırakılan Arazilere iskân edildiği söylenebilir. Zaten kaynaklarda da tam olarak iskân politikasının hangi bölgelerde yapıldığı çok net değildir. Ağırlıklı olarak tehcir edilen Slavlar Bitinya civarına iskân edilmekte ve savaşabilecek durumda olanlar orduya alınarak doğuya, Müslüman Arap sınırlarına gönderilmekteydi²⁶⁰.

Müslümanlar Anadolu içlerine yapacakları seferler için öncelikle kilit noktaları ellerinde tutmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Bizans tarafından boşaltılan ve Anadolu'ya giriş kapısı olan Toros geçitlerine hakim olan Tarsus, Adana, Ceyhan, Maraş ve Malatya gibi şehirler Müslümanların askeri üsleri haline gelmiştir²⁶¹. Müslüman ordularının başkumandanlığını yapan Ebû Ubeyde, Halep ve Kinnesrîn gibi topraklar üzerine bizzat seferler düzenlemiştir. Bu yerlerin yanı sıra özellikle Anakya gibi son derece önemli bir şehri de ele geçirmiştir. Antakya halkı cizye verme karşılığında canlarını ve mallarını korumayı başarmıştır.

Bizans'ın elinden önemli eyaletlerini alan Araplar, ele geçirdikleri bu yerlerle yetinmeyeceklerini, daha fazla toprak ve ganimet istediklerini Anadolu içlerine yaptıkları seferlerle ilan etmişlerdir. Dolayısıyla İslâm ordularının saldırıları sadece doğu şehirleriyle sınırlı kalmamış nerdeyse Anadolu'nun tamamında etkili olmuş ve bu bölgelerde yaşayan yerli nüfusu da yakından etkilemiştir. Anadolu içlerine sızan bu İslâm ordularının işgalleri ve en önemlisi yerli nüfusu esir alarak işgal ettikleri yerleri metruk hale getirmeleri Bizans'ın çözmesi gereken en önemli sorun olarak karşısına çıkmıştır. Bizans bu yüzyıldan itibaren Müslüman saldırılarının Anadolu'da eksilttiği insan gücünü yerine koymak için bir nüfus ve iskân politikası izlemek zorunda kalmıştır. İslâm ordularının VII. yüzyıldan itibaren Anadolu içlerine sızıp başkente kadar uzanan seferler yapması sadece yerleşik nüfusu etkilememiş aynı zamanda demografik yapıda, ekonomik, soysal ve kültürel hayatta da yaralar açmış olması bakımından önemlidir.

Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Suriye valisi olarak atanması İslâm-Bizans münasebetleri açısından önemli bir gelişmedir. Çünkü ilk valilik yıllarından itibaren Bizans'a karşı fetih

²⁶⁰ Bk., "2.3 Slavların Anadolu'ya İskanı".

²⁶¹ "Bu askeri üsler Suriye'de bulunan Kinnesrin askeri mıntıkasına bağlı idiler. Bu askeri hudut ve müdafaa sahalarına Avâsım (koruyan, istihkamlar) adı verildi. Hudut bölgesi iki kısma ayrılmıştı: Güneyde kalan kısımlara Avâsım, kuzeyde kalan kısımlara ise Sugûr-üş'Şam deniliyordu. Ayrıca Sugûr (yarık, hudut), Sugûr – eş'Şam ve Sugûr-el Cezîre diye iki ayrı kısım olarak da mütâala edilmiştir. Birincisi, merkezi Maraş olmak üzere Kilikya'da kalan batıdaki kısım olup Sugûr-eş'Şam (Suriye hududu) ikincisi ise, Maraş'ın doğusunda kalan kısım, Sugûr-el'Cesire (Cezire hududu) denilmektedir." Bk., Uçar, 1990:59-60; Avcı, 2009: 473-474; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 147.

planları yapan ve sadece karadan değil denizden de ilerlenmesi gerektiğini düşünen Muâviye, fetih planlamalarını bu amaçla yapmıştır. Muâviye'nin emriyle Anadolu'ya akınlara başlayan Müslümanlar Amorion'a kadar uzanan bir sefere çıkmıştır²⁶². Belâzurî'ye göre Anadolu'ya ilk akın Meysere b. Mesrûk el-Absî idaresindeki ordu tarafından olmuştur. Antakya bölgesinde bulunan Bağras²⁶³ geçidini geçen Meysere b. Mesrûk, Herakleios'un yanına giden Gassan, Tenûh ve İyâd kabilelerine mensup olan Hristiyan Araplarla birlikte Bizans askerlerine rastlamıştır²⁶⁴.

Böylece Suriye'nin kaybı ve doğu sınırlarının boşaltılması, Herakleios dönemiyle birlikte başlayan ve uzun yıllar sürecek olan Bizans-İslâm mücadelesinin Anadolu sathının temellerini oluşturmuştur. Müslümanların Anadolu'ya olan seferleri belirli aralıklarla da olsa devam etmiştir. Genelde Anadolu içlerine kadar ilerleyen Araplar, zaman zaman önemli yerleri ele geçirse de esasında sefer dönüşlerinde muhakkak sayıları net olmamakla birlikte yerli ahaliyi esir alarak geri dönmekteydi. Müslüman Arapların Anadolu içlerine yaptıkları ve yapacakları bu akınlar, Anadolu nüfusunu ve dolayısıyla Bizans'ın Anadolu'da izlediği nüfus politikasında belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Müslüman seferlerinin Anadolu nüfusuna olan etkilerini birkaç farklı başlık altında toplamak mümkündür. Öncelikle Herakleios dönemiyle birlikte başlayan mücadelelerin ilk safhasında doğu sınırlarının boşaltılması ve Bizans'ın yerli ahaliyi iç kesimlere çekmesi şeklinde kendini göstermişti. Sınırların boşaltılması ve insansız bir alan oluşturulması sonucu sonraki mücadelelerde kullanılmak üzere kilit noktalara Müslümanların seferleri görülmektedir. Bu kilit noktaları ellerine geçiren Müslümanlar bu noktaları birer karakol haline getirmişler ve Anadolu içlerine yapacakları seferlerde buraları kullanmışlardır. Aynı zamanda sınır bölgelerinde yaşayan ve iki taraf arasında kalan bazı gruplar da vardır. İki tarafın bir birine üstünlük sağlamak için bu grupları kendi taraflarına çekmek için girişimlerde bulundukları da görülmektedir. Genelde Müslümanların safına geçen pek çok kabilenin yanında bağımsız kalan ya da çıkarlarına göre hareket eden önemli bir güç de Merdailer'dir. Toros geçitlerinden Lübnan dağlarına kadar olan bölgede ikamet eden bu insanlar bazen Müslümanların bazen de Bizanslıların hizmetinde bulunmuşlardır²⁶⁵.

²⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Tarih*, c.III, s. 44.

²⁶³ Antakya bölgesinde Amanos dağlarında bulunan bir geçit.

²⁶⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 235.

²⁶⁵ İslâm kaynaklarında Anadolu içlerine sefere çıkan İslâm ordularının arkasından saldıran ve pusular kuran yerli güçlerden bahsedilir. Bunların tam olarak kimler olduğu kesin olmamakla birlikte, Herakleios'un şehirlerde yaşayan Bizans yurttaşlarını iç kesimlere çektiğini göz önünde bulundurursak bölge de uzun süre varlıklarını sürdürdüklerini gördüğümüz hem Merdailer hem de değişik dağ kabilelerinin bu yağmacı milletler olması mümkündür. Bk., "2.2 Merdailerin Antalya'ya Nakil ve İskanı"

1.3.2. İslâm Ordularının Anadolu Seferleri ve İstanbul Kuşatmaları

Müslümanlar VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar hem Emevîler döneminde hem de Abbâsîler döneminde farklı komutanlar idaresinde Anadolu'nun pek çok noktasında gazalarda bulunmuşlardır. Bu noktada çalışmada bütün bu seferlerden ziyade sadece yapılan seferler sonucu fethedilen önemli şehirler ve esir almalar sonucu yerleşik nüfusu etkileyen önemli olaylara yer verilmiştir. Hem İslâm kaynaklarında hem de Bizans kroniklerinde bu seferler ve mücadelelerle ilgili çok fazla bilgi bulmak mümkündür²⁶⁶.

Müslüman Arapların Bizans'a karşı olan mücadelelerinin artması ve Anadolu içlerinde etkili seferler gerçekleştirmeleri Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti zamanına denk düşmektedir. Yermük savaşında ağır bir yenilgi alan Bizans ordusu Anadolu sınırlarına çekilirken, kaçan Bizans ordusunu takip eden Müslüman Araplar önlerine çıkan Bizans askerleriyle savaşarak Anadolu içlerine kadar ilerlemişlerdir²⁶⁷. Müslüman Araplar bu ilk dönemden itibaren Anadolu seferlerinde üs olarak kullanacakları önemli kavşak noktalarını ve şehirleri ele geçirmişlerdir. Bunlardan en önemlisi Malatya'dır. Anadolu topraklarına giren Müslüman ordularına komutanlık yapan İyâz b. Ganm, emrindeki güçlerle Malatya'ya kadar ilerlemiş ve şehri cizye karşılığında teslim almıştır²⁶⁸. Malatya bu tarihten itibaren Müslümanlar için ayrı bir öneme sahip olduğu gibi burada toplanan ve seferler için hazırlık yapan İslâm orduları Anadolu içlerine, hatta başkente kadar uzanan seferler düzenlemiştir.

Suriye valisi Muâviye'nin hilafeti ele geçirmesinden (661) sonra İslâm-Bizans mücadelelerinde önemli oranda artış olmuştur²⁶⁹. Toros geçitlerini aşarak Anadolu'ya sızan İslâm ordularının yerli nüfus üzerindeki bir başka etkisi ise esir almalar ve katliamlar şeklinde kendini göstermektedir. Theophanes eserinin pek çok yerinde Anadolu içlerine seferler yapan Müslüman ordularından ve dönüşte yanlarında götürdükleri esirler hakkında bilgiler vermektedir. Theophanes, İslâmiyet'in ortaya çıkışı, Suriye, Mısır ve Kudüs gibi önemli yerlerin işgali, Müslümanlar arasında yaşanan siyasi olaylar gibi önemli konularda bilgiler verdikten sonra eserinde ilk defa Hilkat 6142 (M. 651) yılında “*Bu yıl Busr ve Arapları İsaoria bölgesine bir sefer düzenlediler ve pek çok insanı öldürüp 5.000 kadar kişiyi esir alarak geri çekildiler*”²⁷⁰ diyerek, bu fetih hareketlerinin yerleşik nüfusa yansımalarına dikkat çekmiştir. Theophanes bu tarihten itibaren Anadolu'da devam eden Emevî-Bizans

²⁶⁶ Anadolu'da İslâm-Bizans mücadelelerinin çalışmamızla ilgisi olmayan, konu dışına çıkılacağı için yer verilmeyen seferler ve mücadeleleri için bk., Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, 1982; Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi*, 2015; Brooks, “*The Arabs in Asia Minor From Arabic Sources*”, 1898; a.mlf., “*The Campaign of 716-718 from Arabic Sources*”1899; Kaegi, *Bizans ve ilk İslâm Fetihleri*, 2000.

²⁶⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 235.

²⁶⁸ Gökner Gögebakan, “Malatya”, *DİA*, XXVII, s. 469.

²⁶⁹ Jacono, 2012: 132-136.

²⁷⁰ Theophanes, 1: 344.19-21.

mücadeleleri ve İslâm ordularının Anadolu içlerine düzenledikleri seferleri, işgal ettikleri şehirler, öldürülen ya da esir alınan Bizanslı yurttaşlar hakkında farkı zamanlarda önemli bilgiler aktarmıştır.²⁷¹.

Muâviye'nin hilafeti ele geçirmesi Müslümanlar arasındaki siyasi çalkantıyı kısa süreliğine de olsa rafa kaldırmıştı ancak Bizans için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. II. Konstans'ın kardeşi Theodosios ile yaşadığı taht mücadelesinden sonra onu öldürtmek zorunda kalınca halkın tepkisiyle karşılaşmış ve izlediği kilise siyaseti nedeniyle de Ortodoks kilisenin tepkisini çekmişti. İstanbul'da ikamet etmemin artık uygun olmadığına karar veren imparator İtalya'da Lombard'lara karşı mücadele etme bahanesiyle *Anatolikon Thema*'sından önemli sayıda askeri de alarak batıya sefere çıkmıştır²⁷².

İmparatorun başkentten uzaklaşması ve yanında da önemli miktarda askeri götürmesi Müslümanlara Anadolu içlerinde rahat bir hareket imkânını sunmuştur. 665 yılında Abdurrahman b. Halid b. Velid Kolonia'ya (Aksaray) kadar ilerleyip kış mevsiminin de gelmesiyle Anadolu'da kışlamıştır²⁷³. Theophanes bu seferde Müslümanların çok sayıda Bizanslıyı esir aldığını, şehirleri yakıp yıktığını kaydetmektedir²⁷⁴. Yine 666 tarihinde Abdurrahman b. Halid b. Velid'in Anadolu'da kışladığını aktaran Theophanes, İslâm ordularının Yalvaç'a kadar uzanan bir sefer yaptıklarını belirtir²⁷⁵. Bu dönem Anadolu'da fetih hareketlerine devam eden Abdurrahman b. Halid b. Velid Bizans'tan kaçan Slavları da yanına alarak Emesa (Hıms)'a dönmüş ve burada İbn Asâl tarafından zehirlenerek öldürülmüştür²⁷⁶. İslâm ordularının Anadolu seferleri 668 tarihinde de devam etmiştir. Mâlik b. Hubayra Anadolu gazâlarına devam ederken, Ebu Abdurrahmân el-Kayni ise Antakya civarında kışlamıştır²⁷⁷. İslâm ordularının Anadolu içlerine ve başkente kadar uzanan bu seferleri ve kış mevsimini Bizans topraklarında geçirmeleri yerli nüfusa ve Bizans ekonomisine sekte vuran önemli ikinci olaydır. Müslümanlar ertesi yıl havaların sefer için uygun hale gelmesini bekledikleri gibi aynı zamanda kış boyunca her türlü işlerini yine Anadolu'dan sağlıyorlardı. Ayrıca Bizans'ın Anadolu'ya iskân ettiği Slavlar başta olmak üzere pek çok milletle de ilişki kurarak bunları Bizans'a karşı kendi saflarına çekmekteydiler. Zira Abdurrahman b. Halid b. Velid'in Anadolu'da kışladığı bu dönemde II. Konstans'ın

²⁷¹ Theophanes, Hilkat 6154 / M.662-663, 6163 / M.671-672 , 6187 / M. 695-696 , 6189/M.697-698, 6202 / M. 709-710, 6204 / M.712-713 , 6205 /M.713-714 , 6206 /M.714-715, 6224/M.732-733, 6229 /M.737-738: , 6231 /M.739-740, 6233/M.741-742; Müslüman Arapların Anadolu içlerine düzenledikleri seferler hakkında Arap Tarihçilerinin konuyla ilgili verdikleri sefer tarihleri hakkında Bk., E.W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-75) From Arabic Sources", *JHS*, 18, (1898), s. 182-208.

²⁷² Brooks, 1913: 394-395.

²⁷³ Brooks, 1898: 181.

²⁷⁴ Theophanes, 1: 348.

²⁷⁵ Theophanes, 1: 348.

²⁷⁶ Taberî, c.XVIII, s. 88.

²⁷⁷ Taberî, c.XVIII, s. 91.

Balkanlardan getirip Anadolu'ya iskân ettiği Slavlar Müslümanlara iltica etmiştir. Müslüman saflarına geçen bu Slavların sayısını Theophanes 5.000 kişi olarak belirtmektedir²⁷⁸. Bizans'ın Anadolu'ya iskân ettiği bu Slavları kendi ülkelerine götüren Müslümanlar ilerleyen dönemlerde Anadolu seferlerinde yine bunları Bizans'a karşı kullanmışlardır. Suriye'ye götürülen Slavlar hakkındaki malumatı yine Theophanes, (Hilkat 6186) M. 694-695 yıllarında Mervan b. Muhammed zamanında vermektedir. Anadolu'ya sefer düzenleyen Müslüman ordusunda fiili görev alan Slavlar Anadolu seferinde Muhammed b. Mervan ile beraber hareket etmişlerdir²⁷⁹.

Bizans bir taraftan Anadolu'da gazalarda bulunan İslâm ordularıyla mücadele ederken bir taraftan da kendi iç sorunlarıyla boğuşmak zorunda kalmıştır. Armeniakon Theması Strategosu Saborius, II. Konstans'a karşı bir ayaklanma başlatıp yardım alabilme umuduyla Muâviye'den destek istemiştir. II. Konstans İtalya'da olduğu için onun yerine vekâleten ülkeyi yöneten oğlu Konstantinos ise Andreas adında bir elçiyi Muâviye'ye yollayarak isyancı Bizans komutanına destek olmamasını rica etmiştir²⁸⁰. Muâviye ise Saborios'a yardım etmenin çıkarları için daha uygun olacağını düşünmüş olacak ki onunla anlaşıp yardım sözü vermiştir. Muâviye'den istediği destek sözünü alan Saborios Akşehir – Ilgın arasında olan Hadrianopolis' kadar ilerlemiştir. Bu isyanı fırsata çevirmek isteyen Muâviye, ivedilikle Fedâle b. Ubeyd komutasında büyük bir İslâm ordusunu isyancı Saborios'a destek olması için görevlendirmiştir. Fedâle henüz yoldayken Saborios'un ölüm haberini aldığı anda anca Malatya'ya ulaşmıştır. İsyancı Saborios'un ölüm haberini alır almaz Fedâle b. Ubeyd fetih hareketine devam edebilmek için Muâviye'den destek ordu talebinde bulunmuştur. Bu sırada Bizans tahtında da bir değişiklik olmuş ve 15 Eylül 668'de II. Konstans'ın ölümü üzerine oğlu IV. Konstantinos tahta çıkmıştır. Fedâle b. Ubeyd'in yardım talebi üzerine Muâviye, oğlu Yezîd'i, büyük bir donanmayla birlikte Bizans üzerine göndermiştir²⁸¹. Yezîd kumandasındaki bu ordu bahar aylarında Anadolu içlerinde hızla ilerleyerek Opsikion'u geçip Kadıköy önlerine varmış ve Fedâle b. Ubeyd'in komutasındaki orduyla birleşmiştir. İstanbul'u fethetmek için İslâm ordularının bu ilk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yiyecek sıkıntısı, askerler arasında başgösteren salgın hastalıklar gibi durumlar sonucu kuşatma kaldırılmak zorunda kalınmıştır. Geri çekilen İslâm orduları dönüş yolunda esirler alıp Firigya Amorion'unu ele geçirerek şehre 5.000 kadar asker bırakıp Suriye'ye

²⁷⁸ Theophanes, 1: 348.18-20.

²⁷⁹ Theophanes, 1: 367.9-12.

²⁸⁰ Muâviye, Strategos Saborios'un elçisi Sergios ve Konstantinos'un elçisi Andreas'ın görüşme ve diialogları için bk., Theophanes, 1:349-351.

²⁸¹ Taberi, XVIII, s.82; Brooks, 1898: 185.

dönmüşlerdir²⁸². 669 yılının son baharına doğru ise İmparator, Bizanslı komutan Andrew’i Amorion’a göndermiştir. Karlı bir gecede gizlice şehre tırmanarak giren Bizans askerleri Fadele’nin şehre bıraktığı bu 5.000 Arap askerini kılıçtan geçirmiştir²⁸³.

İslâm ordularının Anadolu’ya sızarak memleketlerinden uzakta uzun yıllar büyük mücadeleler vermelerinin esas amacı kuşkusuz İstanbul’un fethedilmek istenmiş olmasıdır. Muâviye zamanında İslâm orduları dört bir koldan başkente giden güzergâhlar üzerindeki Bizans yerleşimlerine yönelik fetih hareketlerini sürdürmüşlerdi. 670 yılında Büyük bir Arap donanması denizden ilerleyerek Marmara kıyılarına kadar sokulup Kyzikos’u (Kapıdağ Yarımadası) fethetmiş ve buraya yerleşmiştir²⁸⁴. Kyzikos sefer dışında İslâm ordularının dinlendiği ve bir sonraki kuşatmaya kadar her türlü hazırlıklarını yaptıkları stratejik bir noktaydı²⁸⁵. İslâm ordularının bu bölgede ikametleri yüzünden bölge uzun süre Bizans idaresinden kopuk bir görüntü sergilemiştir. Kyzikos ve civarında kışlayan Müslümanların bölge nüfusuna olan etkileri sanıldığından daha yıkıcı olmuştur. Mesela Theophanes, Kyzikos’un işgalinden sonra II. Justinianus’un Kıbrıs ahalisini bölgeye iskânı hakkında bilgiler verirken, K. Porphyrogenitos, ada halkının geri gönderilmesi esnasında imparatorun emriyle bölgeye yerleştirilen ada sakinlerinin toplatılması hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. O, Kıbrıs adasından tehcir edilenlerin sadece Çanakkale civarına değil aynı zamanda *Kibbryrhaiote* ve *Thrakesion* themalarının farklı bölgelerine de yerleştirilmiş olduğundan bahsetmektedir. Bu durum Müslümanların Muâviye zamanında İstanbul kuşatmaları esnasında sadece Kyzikos ve civarının değil, aynı zamanda tüm sahil şeridinin nüfus yapısını nasıl etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir²⁸⁶.

Bizans üzerine ilerleyen Busr b. Ebû Ertat, Süfyan b. Avf, Fedâle b. Ubeyd, Muhammed b. Abdurrahman, Abdullah b. Mesâde el-Fezarî gibi komutanlar Anadolu içlerinde fetih faaliyetlerini sürdürmekteydi. İslâm orduları karadan ilerlerken, İslâm donanmaları da denizden fetih hareketlerine devam etmekteydi. 672 yılında Ege sahillerinde fetih faaliyetlerinde bulunan bir İslâm donanması önemli bir liman şehri olan İzmir’i (Simirni) ele geçirmiştir²⁸⁷. Büyük bir hazırlık yapan İslâm ordularının faaliyetleri 673 yılında da devam etmiştir. Taberî, H.53 (M.673) yılında Abdurrahmân b. Ümmü’l-Hakem’in kışı Bizans topraklarında geçirdiğini ve Cünâde b. Ebî Ümmeyye’nin Rodos’u alarak çok sayıda Müslümanı Rodos adasına iskân ettiğini belirtmektedir. İstanbul yolu üzerinde stratejik

²⁸² Theophanes, 1: 351.

²⁸³ Theophanes, 1: 351.5-9; Vennig, 2006: 176.

²⁸⁴ Theophanes, 1: 353.7; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t Tarih*, c. III, 228, 248; Belâzürî, *Futûhu’l-Büldân*, s. 330.

²⁸⁵ Uçar, 1986: 72.

²⁸⁶ Daha detaylı bilgi için bk., “2.2 Kıbrıs Adasından Yapılan Nüfus Nakilleri”

²⁸⁷ Apak, 2009: 106.

öneme sahip olan bu noktaya yerleştirilen Müslümanlar için her türlü yardım ve kolaylık sağlanmış ve onlardan İstanbul güzergâhına gidecek olan Bizans gemilerini engellemeleri istenmiştir²⁸⁸. Taberî ise Vakıdî'den naklettiğini söyleyerek H.54 (674) tarihinde İslâm ordularının Konstaninopolis yakınlarında bulunan Ervad Adası diye bir adayı fethettiğini belirtmektedir ki muhtemelen Kyzikos'u kastemektedir²⁸⁹. Kyzikos'u (Kapıdağ) üs yapan Müslümanlar kış aylarında buraya çekilmekte ve bir daha ki sefer vaktine kadar hazırlıklarını yapmaktaydılar. Müslümanların giriştikleri bu İstanbul kuşatması çok zorlu geçmiştir. Nisan ayından Eylül'e kadar hemen hemen her gün Bizans'a saldıran Müslüman askerler bir türlü istenen başarıyı elde edememiş ve surları aşamamışlardır²⁹⁰.

Emevîlerin tüm gücüyle İstanbul'a yüklendikleri bu dönemde surlar karadan şehri korurken ilk defa bu dönemde kullanıldığı görülen yeni bir silah denizde de üstünlüğü Bizans'ın lehine çevirmiştir. Suriye gibi önemli eyaletlerin işgalinden sonra Müslümanlardan kaçan önemli sayıda insan Anadolu başta olmak üzere Bizans hâkimiyetinde ki yerlere iltica etmişlerdi. Müslümanların başkent kuşatmalarının tüm şiddetiyle sürdüğü bu dönemde Theophanes,

*“Suriye’den Heliopolis’ten kaçarak Bizans’a sığınan Kallinikos adında bir mühendis, Arap gemilerini yakıp tutuşturan bir silah icat etti. Böylelikle Romalılar bu mücadeleden zaferle ayrıldı ve denizde yanan ateş icat edilmiş oldu”*²⁹¹

diyerek Bizans'ın deniz savaşlarında üstünlüğü ele aldığı silahın icat edilmiş olduğunu belirtmektedir. Bu dönemin son İstanbul kuşatması H.58 (678) yılında Cünâde b. Ebû Ümeyye idaresindeki donanma tarafından yapılmıştır. Rum ateşi karşısında yine başarısız kalan İslâm donanması çaresizce geri çekilmek zorunda kalmıştır²⁹². Dönüş yolunda Antalya körfezinin doğusunda Sylleum (Serik sahilleri) mevkiinde fırtınaya yakalanan İslâm donanması ağır zaiyatlar vermiştir²⁹³.

İslâm ordularının İstanbul kuşatmalarında Bizans karşısında aldığı ağır yenilgi sonucu Muâviye, haraç ödeme karşılığında barış istemek zorunda kalmıştır²⁹⁴. Muâviye'nin Bizans'tan talep ettiği bu barıştan sonra bir süreliğine Anadolu'daki İslâm tehdidi duraklama dönemine girmiştir. Muâviye'den sonra hilafet makamına geçen I. Yezid b. Muâviye (H.60-64/M.680-683), II. Muâviye b. Yezid (H.64-64/M.683-683) ve I. Mervan b. Hakem (H.64-

²⁸⁸ Taberî, c. XVIII, s. 166.

²⁸⁹ Taberî, c.XVIII, s. 172.

²⁹⁰ Theophanes,1: 354.

²⁹¹ Theophanes,1: 354.13-17; Roland, 1992: 655-679; Herrin, 2010: 201.

²⁹² Apak, 2009: 107; Pryor ve Jeffreys, 2006: 26, ayrıca Grek Ateşi'nin geniş kullanımı ve gelişimi için aynı eserde bk., s. 607-631.

²⁹³ Uçar, 1990: 87.

²⁹⁴ Theophanes, 1: 355.21-25 Muâviye yıllık 3.000 dinar, 50 savaş esiri, 50 safkan at vermeye söz vermiş ve anlaşma iki nüsha halinde düzenlenerek taraflar tarafından Kabul olunmuştur.

65/M.684-685) dönemleri İslâm âleminde iç karışıklığın yaşandığı, Bizans açısından doğudan gelebilecek tehlikenin geçici bir süreliğine bile olsa ortadan kalktığı bir dönem olmuştur. Mervan b. Hakem'in ölümünden sonra hilafete geçen Abdülmelik b. Mervan (H.65-86/M.685-705) döneminde ise Bizans ile Emevîler arasında mücadelelerin arttığı görülmektedir. Müslümanlar arasında vukuubulan siyasi karışıklıklardan yararlanmak isteyen Bizans birlikleri Muâviye zamanında yapılan sulhu bozarak doğuya seferler düzenlemiş ve Malatya'yı tahrip etmiştir. İslâm dünyasında devam eden siyasi çalkantı ve özellikle Irak'ta çıkan isyanlarla meşgul olan Abdülmelik, Muâviye zamanında yapılan anlaşmayı yenilemek zorunda kalmıştır²⁹⁵. Bu sırada imparator IV. Konstantinos ölmüş ve yerine oğlu II. Justinianus (685-695) Bizans tahtına geçmiştir. II. Justinianus hem batıda hem de doğuda çok aktif bir askeri siyaset izlemiştir. Onun döneminde hem Balkanlara, Slavlara karşı seferler düzenlenmiş ve önemli sayıda Slav Anadolu'ya iskân edilmiş; hem de doğuda Merdailer gibi Suriye sınırlarındaki milletler Müslümanlara karşı isyanlara kışkırtılmıştır. Aynı zamanda Müslüman saldırılarının Anadolu nüfusu üzerindeki yıkıcı etkileri yine onun döneminde onarılmaya çalışılmış ve bu uğurda Slavlar'dan, Kıbrıslılara, Lübnan dağlarında yaşayan Merdailere kadar pek çok farklı etnik unsurun Anadolu'nun farklı bölgelerine iskân edildiği görülmektedir. Suriye'de devam eden karışıklıkları fırsat bilen II. Justinianus 687 yılında Armenia ve Kafkasya'ya ordularını göndermiştir. Bizans kuvvetleri bir taraftan da Lübnan ve Suriye sınırlarında bulunan Merdaileri kışkırtıp onlarla beraber Suriye'ye bir sefer düzenlemiştir²⁹⁶. Merdai isyanı, Bizans birliklerinin bölgeye olan seferleri ve Suriye'de devam eden karışıklıklar gibi nedenlerle Abdülmelik b. Mervân Bizans'tan yeni bir sulh talep etmiştir²⁹⁷.

Bu dönem her iki tarafın da iç sorunlarını çözdüğü ve bir sonraki mücadele için bir takım hazırlıkların yapıldığı bir dönemdir. Bu çatışmasızlık döneminden Abdülmelik Irak başta olmak üzere çıkan bir takım isyanların ve siyasi karışıklıkların üstesinden gelip hâkimiyetini pekiştirerek çıkarken, II. Justinianus da uzun zamandır ihmal edilen Balkanlara seferler yaparak bu seferler neticesinde ele geçirdiği önemli sayıda insanı Anadolu'nun kritik noktalarına iskân etmiştir²⁹⁸. II. Justinianus tarafından Kıbrıs ahalisinin Anadolu'ya nakledilmesi hilafeti rahatsız etmiş olması ayrıca Kıbrıs haracının Müslümanların yeni bastıkları paralarla ödenmek istenmesi gibi konularda yaşanan anlaşmazlıklar iki taraf

²⁹⁵ Theophanes, yıllık 360.000 dinar, her gün için bir köle ve bir at verme tahahhütünde bulunmuştur; Ayrıca bk., Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 134; İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, s.98; Brooks, 1913: 406.

²⁹⁶ Uçar, 1990: 93.

²⁹⁷ Bk., "Merdailerin İskanı".

²⁹⁸ Ostrgorsky, 1999:

arasında yeni bir çatışmanın fitilini ateşlemiştir²⁹⁹. Halife Abdülmelik'in emriyle Muhammed b. Mervân komutasındaki İslâm orduları Sivas üzerine yürüyüp ve buraları işgal etmiştir. Balkanlarda başarılı seferler düzenlemiş olan II. Justinianus, H.73 (M.693) de Slavların ve Kıbrıslıların Anadolu'ya nakledilmesinin verdiği güvenle hızla Sebastopolis³⁰⁰ üzerine hareket etmiştir. Bizans ordusunda bulunan Slavların Müslümanların safına geçmesi üzerine Bizans orduları ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kalmıştır³⁰¹. Böylelikle Abdülmelik, Slavları kendi tarafına çekerek II. Justinianus'un Anadolu'da izlediği iskân politikalarını boşa çıkardığı gibi karşı bir hamleyle bu Slavları Suriye taraflarına iskân edip Bizans'a karşı kullanmayı başarmıştır³⁰².

II. Justinianus'un saltanatının son yıllarında H.75 (M.695) de Bizans orduları Maraş'tan hareketle Suriye üzerine ilerlemişler fakat yine Muhammed b. Mervân komutasındaki İslâm orduları karşısında ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu sefer başarısız olduğu gibi Maraş da Müslümanların eline geçmiş, üstelik Müslümanlar buraya bir de garnizon bırakarak şehri tahkim etmişlerdir³⁰³.

II. Justinianus 695 yılında Leontius tarafından tahttan indirilerek Kerson'a sürgüne gönderilmiştir³⁰⁴. İslâm ordularının Anadolu içlerine olan seferleri bu dönemde de devam etmiştir. 698 yılında yine Bizans'ta bir taht değişikliği olmuş ve Leontius'u deviren donanma komutanı Tiberius (698-705) yeni imparator olarak tahta gemiştir³⁰⁵.

Müslümanların bir diğer önemli Anadolu seferi ise I. Velid b. Abdülmelik (H.86-96/M.705-715) döneminde H.88 (M.707) yılında Tyana³⁰⁶ (Tuvana/Niğde/Bor) üzerine yapılmıştır. Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki İslâm ordusunun bu seferine aynı zamanda Merdai Meymun'da destek vermiştir³⁰⁷. Kuşatma bütün kış sürmüştür. Gıda sıkıntısı ve imparator II. Justinianus'ın gönderdiği Bizans ordularının başarısız olması sonucu umudunu yitiren şehir halkı Araplarla anlaşma yoluna giderek 708 yılının Nisan ayında şehri teslim etmişlerdir³⁰⁸. Theophanes, Müslümanların şehir halkına dokunmayacaklarına dair verdikleri sözü tutmadıklarını ve çok sayıda insanı alarak Suriye içlerine götürdüklerini kaydetmektedir. Peter Charanis ise: *"Bizans'ın iki yüz elli yıl boyunca Anadolu sınırını*

²⁹⁹ Brockelmann, 1954: 77.

³⁰⁰ Kızılırmak yakınlarında Sulusaray, *TIB II*, s.274.

³⁰¹ Theophanes, 1: 366.

³⁰² Bk., "Slavların Anadolu'ya Nakli".

³⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s.271

³⁰⁴ Theophanes, 1: 369; Ostrogorsky, 1999: 131.

³⁰⁵ Ostrogorsky, 1999: 131.

³⁰⁶ Ramsay, 1960: 91.

³⁰⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s.230; Theophanes, 1: 377.

³⁰⁸ İbn'ül-Esir ayrıca Halife I. Velid b. Abdülmelik'in bu Anadolu seferi öncesinde Bizans'a karşı Hazarlar ve Ermenilere mektuplar yollayarak ittifak arayışları içerisinde olduğunu da belirtmektedir. Bk., İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, c. IV, s.476.

oluşturan geniş bir bölgesiydi” diyerek bu bölgenin Bizans için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır³⁰⁹. Tyana’nın fethedilmesi Müslümanlara çok stratejik noktada emniyetli bir üs sağlamış oldu. İslâm orduları akabinde Eskişehir, İzmir ve Karadeniz Ereğlisine kadar uzanan seferlerine devam etmiştir. Abbas komutasındaki bir birlik üsküdar’a kadar ilerleyip Bizans gemilerini ateşe vermiştir³¹⁰.

Anadoluda zuhur eden İslâm-Bizans mücadeleleri esnasında önemli sayıda insan yer değiştirip, göç etmek zorunda kalmıştır. H.90 (M.709) yılında Mesleme b. Abdülmelik ve Ömer b. Velîd, Anadolu içlerinde fetih faaliyetlerine devam etmiştir. Taberî, bizzat Mesleme tarafından üç tane kalenin fethedildiğini ayrıca Sis’in (Kozan) fethedilmesi sonucu burada yaşayan çok sayıda Hristiyan halkın Anadolu’nun içlerine doğru göç ettiklerini belirtmektedir³¹¹.

714 yılında ise Mesleme b. Abdülmelik büyük bir orduyla Bizans üzerine yürümüş ve Ankara’yı işgal etmiştir. İmparator Anastasios barış için *Daniel Sinopites*’i Suriye’ye barış görüşmeleri için yollasa da bir sonuç elde edememiştir. Menbicî ise Mesleme’nin bu seferinde şehir halkının neredeyse tamamının esir alındığını kaydetmektedir³¹². Suriye’den eli boş dönen Bizans elçisinin raporu imparator Anastasios’u fazlasıyla endişelendirmiştir. Arapların denizden ve karadan seferler için büyük bir hazırlık içerisinde olduğunu öğrenen İmparator sıranın İstanbul olacağını düşünmüş olacak ki şehrin tahkimatı için gerekli hazırlıkların yapılmasını sağlar. Yeteri kadar tahıl stoğu yapıp surlar elden geçirilir³¹³. Anastasios sadece başkentin tahkimatı ile yetinmemiş, hazırlık halinde olan Müslüman donanmasının yerinde yok edilmesi için Suriye kıyılarına bir donanma gönderme kararı almıştır. Ancak donanmadaki askerler isyan ederek 715 yılında İstanbul’a gelerek Anastasios’u tahtan uzaklaştırıp yerine III. Theodosios’u (715-717) imparator ilan etmişlerdir³¹⁴.

Halife Velid b. Abdilmelik, İstanbul kuşatması başlamadan önce vefat edince yerine kardeşi Süleyman b. Abdilmelik (96-99/715-717) geçmiştir. Bu kuşatma İstanbul’un Müslüman Araplar tarafından üçüncü kez kuşatılmasıdır. H.95 (M.716) yılından itibaren yeni halife Süleyman b. Abdilmelik, hazırlıklarını tamamlayan İslâm ordularını İstanbul’a

³⁰⁹ Charanis, 1975: 3.

³¹⁰ Uçar, 1990: 104; Brooks, 1913: 412.

³¹¹ Taberî, c. XXIII, s.182; İbnü’l-Esir’e göre ise Mesleme b. Abdülmelik’in bu seferinde fethettiği kaleler Konstantin, Gazâle ve Ahrem kaleleridir. Bk., El-Kâmil fi’t Tarih, IV, s.477.

³¹² Menbicî, *el-Müntehab*, 240.

³¹³ Theophanes, 1: 384.

³¹⁴ Ostrogorsky, 1999: 144

sevkettmeye başlamıştır³¹⁵. Rotası İstanbul olan İslâm ordularının kara kuvvetlerine Mesleme, deniz kuvvetlerine ise Ömer b. Hubeyrer komuta etmiştir³¹⁶.

Arap komutanlarından Süleyman, Amorion önlerine gelerek şehri muhasara altına almıştır. Anatolikon Themasi strategos'u Leon'un imparator Theodosios'a biat etmemesini fırsat bilen Süleyman, Leon'a bir mektup yazarak imparatorluğun Leon'a daha çok yaraşacağını bu sebeple kendisine yardım etmesini istemiştir. Süleyman, Leon'un bu teklifi kabul etmesi halinde Amorion kuşatmasını kaldıracağına dair söz vermiştir. Leon ise Süleyman'ın kuşatmayı kaldırması halinde Amorion halkının desteğini arkasına alabileceğini düşünmüş ve 300 süvari ile yola çıkmıştır. Amorion yakınlarına kamp kuran Leon'un Müslümanlarla müzakerelere başladığı sırada Mesleme idaresinde ki büyük bir İslâm ordusu da Amorion'a doğru ilerlemekteydi. Görüşmelere rağmen kuşatmanın kalkmaması üzerine bizzat Mesleme ile görüşme bahanesiyle bölgeden ayrılan Leon kaçarak uzaklaşmıştır. Leon daha sonrasında Müslümanların kuşatmayı kaldırması üzerine Amorion'un tahkimatı için sekiz yüz süvariye şehre göndererek, kadın ve çocukların şehirden çıkarılmalarını istemiş ve Pisidia'ya çekilmiştir. Mesleme ise bu sırada Kapadokya'ya girmiştir³¹⁷. Nicomedia'ya (İzmit'e) ilerleyen Leon ise burada imparator Theodosios'un oğlu'nu esir alarak tahttan çekilmesini sağlamış ve 716'da Bizans tahtına çıkmıştır³¹⁸.

Hızla ilerleyen İslâm orduları, Sard (Salihli) ve Pergamon (Bergama) şehirlerini ele geçirip Çanakkale Boğazında Abydos'a ulaşmış ve buradan Rumeli sahillerinden karaya çıkarak ilerleyip 15 Ağustos 716'da İstanbul'u kuşatmaya başlamışlardır³¹⁹. Theophanes'e göre Arapların deniz gücü irili ufaklı 1.800 gemiden oluşmaktadır³²⁰. Aslında Araplar bu sefer çok ciddi hazırlanmışlardı. İbn'ül-Esîr'e göre her bir Arap süvarisi yanında fazladan arpa taşımış ve bunları ertesi yıla kadar yetmesi için ekmiştir. Kuşatma dışında ziraatla uğraşan Araplar kuşatmanın uzama ihtimaline karşı yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır³²¹. Uzun ve sert geçen kış şartları, Mısır'dan derlenen kürek mahkumlarının kaçması³²² Araplar arasında görülen salgın hastalıklar ve erzak sıkıntısı³²³, Bulgar saldırıları ve Grek ateşiyle

³¹⁵ Taberî, c. XXIV, s. 30 vd.

³¹⁶ Taberî, c. XXIV, s.40; *The Chronicle of Zuqnin*, s. 150; Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 191.

³¹⁷ Müslüman ordularının bu seferleri esnasında önemli sayıda insan Araplardan kaçarak iç kesimlere çekilmişlerdir. Özellikle Kapadokya, Malatya ve Antakya'ya kadar uzanan bölgelerin tenhalaşması ve uzun süre boş kalması hakkında bkz, *West-Syrian Chronicle*, s. 62

³¹⁸ *Theophanes*, 1:387-389; Menbicî, *el-Müntehab*, 241-242; Norwich, 2013 c. I; 284; Vasiliev, 1943: 290.

³¹⁹ Denys de Tell-Mahre, *Chronique*, s. 12; Mesleme'nin bu büyük seferinde Süryani Mihail'in belirttiğine göre 200.000 süvari, 5.000 tam donanımlı savaş gemisi, 12.000 Bulgar askeri, 6.000 deve ve 6.000 katır bulunmaktaydı. Müslüman Araplar bu sefer için uzun süre hazırlık yapmışlardı. Bk., Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 137-153.

³²⁰ *Theophanes*, 1: 395-396.

³²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c.V, s.31

³²² Norwich, 2013: 286.

³²³ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s.242.

Bizans'ın Müslümanların erzak gemilerini yakarak yok etmesi gibi nedenlerle kuşatma uzamış, Araplar bir netice elde edememişlerdir. H. 98 (M.717)' de Halîfe Süleyman'ın vefatıyla hilafet makamına geçen Ömer b. Abdülazîz, kuşatmanın derhal kaldırılarak ordunun dönmesi hususunda Mesleme'ye bir mektup göndermiştir. Dönüş yolunda da felaketler Müslümanların yakasını bırakmamış, fırtınalar ve zorlu yol şartları sonucu sadece beş gemi sağ salim dönebilmiştir³²⁴.

Müslümanların başarısızlıkla sonuçlanan üçüncü İstanbul kuşatmasından sonra manevi bir çöküntü içine girdiği görülmektedir. İbn'ül-Esîr;

*“Dârende, Malatya'ya üç konak mesafede bir Anadolu beldesidir. Abdullah b. Abdülmelik üç yıldan fazla süren savaşımlardan sonra buraya Müslümanları iskân etmişti. Malatya o zaman ıssız bir yer idi. Cezîre'den oraya (Dârende'ye) askerler gelir, kar düşünceye kadar orada kalır ve sonra ülkelerine dönerlerdi. Ömer halife oluncaya kadar böyle devam ettiler. Ömer halife olunca Dârende ahalisini, düşmandan Müslümana bir zarar erişir korkusuyla Malatya'ya nakletti ve Dârende'yi boşalttı. Malatya'da Ca'vene b. Haris'i görevlendirdi.”*³²⁵

diyerek aslında Müslümanların kendilerine karşı Bizans'ın savunmadan saldırıya geçeceği korkusuyla tedbirler almaya başlamalarına dikkat çekmektedir.

Yaşanan bir takım olaylar göstermektedir ki İslâm orduları karşısında uzun zamandır savunma halinde olan Bizans yavaş yavaş taaruza geçmeye başlamıştır. Dârende'nin boşaltılmasından sonra Bizans saldırısından çekinen Halife Ömer, Misis ve Antakya arasındaki kalelerin yıkılarak burda yaşayanların iç kesimlere nakledilmesini istemiştir³²⁶. Farklı zamanlarda İslâm ordularının Anadolu içlerindeki gaza hareketleri devam etmekle birlikte Halife Hişâm b. Abdülmelik (H.105-M.724) zamanında İslâm-Bizans sınırlarında yeni tedbirler alınmaya başlanmıştır. Misis civarında bulunan ufak tefek kalelerin tahkimatı yapıldığı gibi stratejik noktalara yeni karakollar yapılmıştır.

Anadolu'da Emevî-Bizans mücadelelerinin son önemli olayları Hişâm b. Abdülmelik (H.105/M. 724-743) zamanında olmuştur. Bu dönemde de İslâm orduları Anadolu içlerine uzanan seferlere devam etmiştir. Muâviye b. Hişâm, Meymûn b. Mihrân, Mesleme b. Abdülmelik ve İbrahim b. Hişâm gibi komutanlar idaresindeki İslâm orduları Kayseri, Konya, Kemah, Malatya, Niksar, Çankırı ve Ankara gibi yerlere kadar uzanan fetihlerde bulunmuşlardır³²⁷. Batıya doğru ilerleyen Müslümanlar İznik'e kadar ulaşınca karşı harekete

³²⁴ Canard, 1956: 226.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c.V, s.54

³²⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s.237

³²⁷ Taberî, c.XXV, s.24, 29, 33, 64, 95, 96, 100, 102, 111.

geçen III. Leon, 741 yılında Akronion (Afyonkarahisar) mevkinde büyük bir zafer kazanmıştır. Bu mağlubiyetten sonra Bizans'ın hissettiği İslâm tehdidi ortadan kalkmıştır³²⁸.

Bu galibiyet batılı tarihçiler tarafından çok önemsenmekte olup, İslâm ilerleyişini durduran III. Leon'un Poitiers (Puvatya Muharebesi / 10 Ekim 732) Ovasındaki Charles Martel gibi büyük bir imparator olduğu görüşü benimsenmektedir³²⁹. Akronion mağlubiyetinden sonra İslâm-Bizans mücadelelerinin Anadolu sathında uzun bir duraklama dönemi yaşanmıştır. Emevîler iç meseleleri ve isyanlarla boğuşurken Bizans rahat bir nefes almış ve neredeyse bir asırdır devam eden mücadeleler neticesinde yıpranan Anadolu'nun demografik yapısı üzerinde durumunu kuvvetlendirme faaliyetlerine başlamıştır.

Emevî hanedanlığının 750 yılında ortadan kalkması ve Abbâsîlerin devlet merkezini Şam'dan Bağdat'a taşınmalarıyla Bizans Anadolu'da rahat bir nefes almıştır. Abbâsîler zamanında da Müslümanların Anadolu içlerine uzanan akınları devam etmiş fakat hiç biri Emevîler zamanındaki gibi devleti zor durumda bırakmamıştır. Yaklaşık bir asır Emevî akınlarına karşı var olma mücadelesi veren devlet savunma yaparak ayakta kalma mücadelesi vermiştir. Bizans-İslâm mücadelelerinde Bizans'ın Anadolu'da yürüttüğü nüfus politikalarını iki döneme ayırmak mümkündür.

İlk dönem İslâmiyet'in doğuşuyla birlikte doğu eyaletlerini işgale başlayan Müslümanların Anadolu üzerinden devletin varlığını tehdit ettiği bir dönemdir. Sasani tehlikesi karşısında tüm insan gücünü harcayan Bizans, bu dönemde yeni tehditle baş edebilmek için Anadolu'ya çok yoğun nüfus nakilleri yapmıştır. Yaklaşık bir asır süren savaş ve işgal dönemi ve devletin ayırt etmeksizin bulabildiği her türlü insan gücünü Anadolu'ya nakletme politikası beraberinde bir takım sorunları da getirmiştir. Yerli halk üzerindeki baskılar, İstanbul kilisesinin izlediği siyaset ve ekonomik sıkıntılar karşısında memnuniyetsiz bir halk yığını karşımıza çıkmaktadır. Emevîler dönemi İslâm-Bizans mücadelelerinin Anadolu'nun demografik yapısına en önemli tesiri biriken bu sorunlar olmuştur. İkinci dönemde ise Bizans bu sorunları çözme ve Anadolu'daki varlığını kuvvetlendirmeye yönelik nüfus politikaları izlemeye başlamıştır. Aynı zamanda bu dönem batı sınırlarında dağınık halde gezen Slav gruplarından çok daha tehlikeli olan Bulgar tehdidinin de baş gösterdiği bir döneme denk gelmektedir.

Her ne kadar Emevîler dönemindeki kadar tehlikeli olmasa da Abbâsîler zamanında da İslâm ordularının Anadolu içlerine uzanan ve Anadolu nüfusunu etkileyen önemli seferleri olmuştur. Abbâsîler hilafeti devraldıkları vakit İslâm dünyasında patlak veren isyanlar ve Emevîlerden kalan sıkıntılarla baş etmek zorunda kalmışlardı. Bu yüzden V. Konstantinos

³²⁸ Vasiliev, 1943: 302.

³²⁹ Diehl, 2006: 64.

rahatlıkla Maraş, Malatya ve Erzurum gibi şehirlere seferler yapıp ahalisini derdest ederek Balkanlara, Trakya sınırlarına nakletmiştir³³⁰. Abbâsîler zamanında Anadolu'ya yapılan seferlerden ilki Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (H.132-136/M.750-754) zamanındadır. Taberî bu seferin V. Konstantinos'un Malatya'yı tahrip etmesinden sonra yapıldığını ve Abdullah b. Ali idaresinde Malatya'ya ilerleyen Müslümanların şehri tamir ettirdiğinden hatta halifenin şehrin tahkimatı için 40.000 dinar verdiğini kaydetmektedir³³¹. Theophanes ise Salih b. Ali'nin 80.000 kişilik bir ordunun başında olduğu halde Kapadokya'ya kadar ilerlediğini fakat V. Konstantinos'un üzerine geldiği haberini duyunca korkarak geri çekildiğini belirtmektedir. Teophanes ayrıca Müslümanların bu seferden ellerinin boş döndüğünü, herhangi bir zarar veremediklerini sadece sayısı belli olmamakla birlikte bir miktar Ermeni'nin Müslümanlarla birlikte gittiğinden bahsetmektedir³³².

Abbâsî ordularının bir diğer etkili seferi ise 759-760 yıllarında olmuştur. Theophanes'in anlatımına göre Araplar Anadolu içlerine bir sefer düzenlemiş ve Armeniakon Themas'sı Strategos'u Paul'u ve bir çok askerini öldürüp, 42 tane de önde gelen kişiyi esir almışlardır³³³.

763-764 yılına ait bir seferde Mâlikû's-Savâif Anadolu topraklarına sefere çıkmış ve bir hayli ganimet ele geçirmiştir. İbn'ül-Esîr seferin nereye yapıldığı ya da ele geçirilen ganimetlerin ne olduğuyla ilgili detay vermez³³⁴.

Bir diğer önemli Anadolu seferi ise 770 yılında olmuştur. Taberî'ye göre Ma'yûf b. Yahya el-Hacûrî, tam yeri belli olmayan bir Bizans kalesine bir gece şehir halkı uyurken saldırmış ve çok sayıda esir ele geçirmiştir. Bu şehirden hareketle Konya-Ladik kalesini kuşatarak 6.000 esir almıştır³³⁵. Taberî'nin verdiği bu 6.000 esir sayısını İbn'ül-Esîr'de teyit etmekte olup, “*Bulûğa ermiş erkekler dışında 6.000 esir alındı*” demektedir³³⁶. Theophanes ise 770-771 yılları olaylarını anlatırken Müslümanların Anadolu'ya düzenledikleri bir sefer sonucu 500 kişinin esir alındığını nakletmektedir.

Abbâsî ordularının çok sayıda esirler ele geçirdikleri bir başka Anadolu seferi ise H. 159 (M.775-776) yılında yapılmıştır. Bu seferde el-Abbas b. Muhammed ve el-Hasan b. Vasîf İslâm ordularına komutanlık yapmıştır. İslâm orduları Ankara'ya kadar ulaşmış ayrıca Bizans kaynaklarında *Kasis*³³⁷, İslâm kaynaklarında ise *Matmûre* denilen Kapadokya yakınlarında

³³⁰ Detaylı bilgi için bk., 3.3 Trakya ve Balkan Sınırlarına Yapılan Nakiller.

³³¹ Taberî, c. XXVIII, s. 48-49; Theophanes, 1:430.

³³² Theophanes, *Chronographia*, ayn.yer.

³³³ Theophanes, 1: 431.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. V, s.465.

³³⁵ Taberî, c. XXIX, s. 66.

³³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. V, s.492.

³³⁷ Kapadokya yakınlarında modern Hasanköy. *TIB* II, s.273

bulunan bir şehri de ele geçirmişlerdir. Yer altı mağaralarıyla ünlü olan bu şehirde halk korkudan bu mağaralara saklanmıştı. Şehri sakin bulan Müslümanlar ise ateşler yakarak dumanın mağaralara girmesini sağlamış ve halk dışarı çıkmak zorunda kalınca onları esir alarak geri dönmüşlerdir³³⁸. İbn'ül-Esîr, müslümanların bu seferinde hiç zayıat vermediğini ve sağ salim bütün askerlerin memleketlerine döndüklerini belirtmektedir³³⁹. Abbâsîlerin bu seferine Bizans'ın cevabı ise 778 yılında yapılan bir seferle verilmiştir. IV. Leon'un emriyle büyük bir Bizans ordusu Suriye'ye uzanan bir sefere çıkar. Theophanes Bizans ordusunun sayısını 100.000 kişi olarak vermektedir. Bu sefer neticesinde de Maraş Bizans orduları tarafından yakılıp yıkılmış ve halk esir alınmıştır³⁴⁰. Yine aynı yıl içerisinde Hasan b. Kahtebe idaresindeki bir İslâm ordusu Anadolu içlerine ilerleyip Erzulye kaplıcalarına kadar uzanan bir sefer yapar. İbnü'l-Esîr bu ordunun pek çok yeri yakıp yıktığını ama her hangi bir kale fetmetmeden döndüğünü kaydetmiştir³⁴¹.

Abbâsî halifeliğine Harun er-Reşîd'in (H.170- 193/M.786-809) geçmesiyle İslâm ordularının Anadolu seferlerinde de önemli bir artış olmuş, her yıl düzenli seferler düzenlenmiştir. Yeni halifenin en önemli icratı ise Bizans sınırlarının hemen gerisinde Avâsım adıyla yeni bir birim meydana getirmesi olmuştur³⁴². 798-799 yıllarında Abdurrahman b. Abdülmelik b. Salih komutasındaki Abbâsî ordusu Efes'e kadar uzanan bir sefer yapmıştır³⁴³. Theophanes Abdurrahman'ın orduyu ikiye bölerek kendisinin bu seferde Malagina'ya³⁴⁴ kadar ilerleyip hadım Stavrakios ve imparatorluğa ait ahırlardaki atları ganimet olarak alarak döndüklerini kaydetmektedir. Diğer ordu ise Liydia üzerine ilerleyip çok sayıda esir almıştır. Ayrıca sefer halinde olan bir başka ordu da Opsikion Theması *comes*'i Paul'un üzerine yürümüş ve burada çok büyük bir kıyım yapıp yüklüce bir ganimet aldıktan sonra da geri dönmüşlerdir³⁴⁵.

Abbâsîler idaresindeki İslâm orduları neredeyse her yıl Anadolu içlerine uzanan seferler yaparken Bizans fırsat buldukça Abbâsîlerin kontrölünde olan arazilere seferler düzenlemekteydi. Her iki tarafın bu seferlerinde çok sayıda esir ele geçirilmişti. Bu dönemde

³³⁸ Theophanes, 1: 449. Taberî, c. XXIX, s.170.

³³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. VI, s. 44.

³⁴⁰ Theophanes, 1: 452; Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 272; Bk., "3.3 Trakya ve Balkan Sınırlarına Yapılan Nakiller".

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. VI, s.58.

³⁴² Yılmaz, 2015:94; Taberî, c. XXX, s.99; Yıldız, 1991: 111-112; El Cheikh, 2012: 86.

³⁴³ Taberî, c. XXX, 168.

³⁴⁴ Bitinya Bölgesinde bulunan günümüzde Sakarya ve civarı.

³⁴⁵ Theophanes, 1: 474.

ayrıca esir mübadelelerinin yapıldığına tanık olunmaktadır. İbnü'l-Esîr, ilk defa iki devlet arasında H. 181 (797-798) yılında esir değişimi yapıldığını kaydetmektedir³⁴⁶.

Bir başka önemli Anadolu seferi ise 803-804 yıllarında İbrahim b. Cibrîl tarafından yapılmıştır. Taberî bu sefer neticesinde 40.700 Bizans askerinin öldürüldüğünü ve 4.000 binek hayvanının ganimet olarak ele geçirildiğini nakletmektedir³⁴⁷. Theophanes ise Taberî'den farklı olarak bu savaşın Phrygia'daki Krasos'da yapıldığını söylerken Bizans'ın kaybı hakkında her hangi bir sayı vermeyip sadece ağır bir yenilgi alındığından bahsetmiştir³⁴⁸.

İslâm ordularının Anadolu içlerine olan seferlerinin nüfus ve yerleşik düzen üzerindeki etkileri hakkında Arap coğrafyacılarının eserlerinde önemli kayıtlar vardır. İbn Havkal, H.186/M.802 yılında Kemah'tan İstanbul'a elçi olarak gönderilen Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdulvahhab el-Tell-mevzeni'den duyduğunu rivayet ederek Ankara'nın harap bir şehir olduğundan bahsetmektedir³⁴⁹.

Abbâsîler döneminin bir diğer önemli Anadolu seferlerinden birini Halîfe Harun er-Reşid bizzat H.190 (M.806) yılında yapmıştır. Taberî İslâm ordusunun asker sayısını 135.000 olarak verir³⁵⁰, Theophanes Filistin, Horasan, Suriye ve Libya gibi bölgelerden gelenlerle birlikte bu sayının 300.000 kişiyi bulduğunu belirtmektedir³⁵¹. Halife topladığı bu orduyu çeşitli kollara ayırarak Bizans üzerine göndermiştir. Bununla birlikte sahil boyunca Kıbrıs'a kadar olan kıyıların yağmalanması emrini alan Humeyd b. Ma'yûf komutasındaki donanma Kıbrıs'a ulaşmış 16.000 esir almıştır. Kıbrıs'dan alınan bu esirler satılmak üzere al-Râfîkâ'ya gönderilmiştir. Alınan esirler arasında ada piskposu'da olup 12.000 dinara satılmıştır³⁵². Belâzurî ise Kıbrıs halkının esir alınmasının sebebinin daha öncesinden yapılan bir anlaşmanın ihlal edilmesine bağlamaktadır. Ayrıca bu esirlerin Halîfe Harun er-Reşid tarafından affedilerek adaya geri gönderildiklerini belirtmektedir³⁵³. Hirakle'ye (Ereğli) gelen Halîfe Harun er-Reşid'e elçiler gönderen İmparator I. Nikephoros barış teklifinde

³⁴⁶ “Bu Abbasoğullarının saltanatları döneminde meydana gelen ilk fidye olayıdır. Bu fiyde işini Müslümanlar adına Kâsım b.Reşîd, Bizanslılar adına ise Bizans kralı Fagfur üstlendi. Bu muameleye her iki taraf çok sevindiler. Bizans'ta bulunan bütün esirler fidye verilerek kurtarıldılar. Bu fidye muamelesi Tarsus'a on iki fersah uzaklıkta bulunan deniz sahilindeki Lâmis'te yapıldı...” bk., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. VI, s.145-146.

³⁴⁷ Taberî, c. XXX, s.248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. VI, s. 172.

³⁴⁸ Theophanes, 1: 481.

³⁴⁹ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 166.

³⁵⁰ Taberî, c. XXX, s. 262.

³⁵¹ Theophanes, 1:482.

³⁵² Taberî, c. XXX, s. 262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. VI, s. 177.

³⁵³ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 220-221.

bulunup haraç ve cizye ödemeyi kabul etmiştir³⁵⁴. Theophanes ise Taberî'den farklı olarak Ankara'ya kadar ilerleyen bir İslâm ordusundan, Nikephoros'un 30.000 nomismata haraç ödemeyi kabul ettiği ve Müslümanların tahrip ettiği kalelerin Bizanslılar tarafından tamir ettirilmeyeceğinin şart koşulması gibi hususlarda bilgiler vermektedir³⁵⁵.

Bizans için Müslüman tehlikesi sadece Anadolu içlerine düzelen seferlerle sınırlı kalmamıştır. Hilafet aynı zamanda Anadolu'da baş gösteren isyanların büyümesinde ve İstanbul'u meşgul etmesinde de rol oynamıştır. 821 yılında Bizanslı bir komutan olan Slav Thomas'ın başlattığı isyana Halîfe Me'mun büyük destek vermiştir³⁵⁶.

Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadeleleri 830'lu yıllardan itibaren artarak devam etmiştir. İmparator Theophilos'un Zapetra (=Zibatra-Doğanşehir) şehrine büyük bir orduyla girdiğini söyleyen Taberî, Bizanslıların bölgede büyük bir katliam yaptıklarını ve çok sayıda esir aldıklarını, ayrıca Malatya'ya ilerleyip pek çok kaleyi ele geçirdiklerini kaydeder. Bizans birlikleri ele geçirdikleri bu yerlerde kadın çocuk binlerce esir alıp, tutsak erkeklerin ise gözlerini kızgın demirlerle çıkartıp, kulaklarını ve burunlarını keserek işkenceler yapmışlardır³⁵⁷. Skylitzes bu seferde 25.000 esir alındığını söylemektedir. K. Porphyrogenitos ise Tarsus, Mezopotamya, Adana gibi şehirlerin işgal edilerek bu seferde 20.000 esir aldığını belirtmektedir³⁵⁸. Bizans ordularının esir alınan Müslümanlara yaptıkları kötü muamele ve işkencelere hilafetin tepkisi çok sert olmuştur. Bizans'ın bu onur kırıcı davranışına aynı şiddetle cevap vermek isteyen Müslümanlar Anadolu seferleri hazırlıklarına başlamışlardır. 837 yılının bahar ayında Müslümanların Babek isyanıyla meşguliyetini fırsat bilen Theophilos doğuya büyük bir sefer düzenlemiştir. Suriye içlerine kadar ilerleyen Bizans birlikleri pek çok esirle geri dönmüştür³⁵⁹. Halife Me'mun'un ölümünden sonra hilafete geçen kardeşi Mu'tasım Bâbek isyanını bastırıp, 837 yılında Anadolu'ya büyük bir sefer düzenlemiştir. Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi İslâm kaynakları, Mu'tasım'ın esir aldığı Bâbek'ten Anadolu'da Bizans için en önemli şehrin Amorion olduğu, daha önce hiçbir İslâm ordusunun bu şehri almayı başaramadığı, Hristiyanlar için İstanbul'dan daha mukaddes bir kent olduğu gibi bir takım ön bilgiler aldığını kaydetmektedirler³⁶⁰. İbnü't Tıktaka da Mutasım'ın Amorion seferine çıkmasının sebebini Theophilos idaresindeki Bizans birliklerinin Zapetra'da yapmış oldukları

³⁵⁴ Taberî, imparatorun kendisi, oğlu ve halkı adına elli bin dinar ödemeyi kabul ettiğini ayrıca Müslümanların aldığı esirler arasında bulunan oğlunun nişanlısının da kendisine gönderilmesini rica ettiğini kaydetmektedir. Bk., Taberî, c. XXX, s. 263.

³⁵⁵ Theophanes, 1: 482.

³⁵⁶ Bk., 3.2 İsyenlar ve Güvenlik Gerekeesiyle Yapılan Tehcirler.

³⁵⁷ Taberî, c. XXXIII, s. 93; İbnü'l-Esîr, Bizanslıların Doğanşehir üzerine yaptıkları bu seferin sebebini Afşin tarafından sıkıştırılan Babek'e yardım amacıyla yapıldığını belirtir. Bk., İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. VI, s.418; Mesudî, *Murûc Ez-Zehab*, s. 399.

³⁵⁸ Skylitzes, theop. 16; K.Porphyrogenitos. s.147.

³⁵⁹ Skylitzes, theop. 23; Subaşı, 2010:1838.

³⁶⁰ Taberî, c. XXXIII, s.97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. VI, s. 418-419.

katliamdan dolayı olduğunu söylemektedir³⁶¹. Bizans birlikleri Anadolu içlerine ilerleyen Müslümalardan Dazimon (Tokat) önlerinde ağır bir yenilgi almışlardır³⁶². Buradan hareket eden İslâm orduları önce Ankara'yı sonrasında ise Anatolikon Themasının merkezi konumunda olan Amorion'u zaptetmişlerdir³⁶³. Şehri ele geçiren Müslümanlar, Bizans'tan Zapetra'nın intikamını almışlardır. Halkın korkudan sığındığı kiliseler ateşe verilip, geri kalanlar zincire vurularak Abbâsîlerin merkezine gönderilmiştir³⁶⁴. Böylelikle 13 Ağustos 838 tarihinde Amorion'u fetheden Mu'tasım Tarsus'a hareket ederek şehirden ayrılmıştır. Süryani Mihail ise Amorion'un zabtından sonra Müslümanların 18.000 Hristiyanı öldürdüğünü bildirmektedir³⁶⁵. Mesudî ise Süryani Mihail'in verdiği rakamdan çok daha fazla Hristiyan'ın öldürülmüş olduğunu söylemektedir. Ona göre Mutasım Amorion patriğini esir almış ve 30.000 Hristiyanı kılıçtan geçirmiştir³⁶⁶.

Bir diğer önemli sefer ise 855 yılında olmuştur. Bizans ordusu bu yıl Tarsus emirinin olduğu bölgeyi işgal edip 20.000 esir almıştır. Theoktistos idaresindeki Bizans birlikleri ele geçirilen esirlerden çoğunu Amorion'un intikamını almak için idam etmiştir. Taberî ise şehir halkının yanı sıra çok sayıda küçük ve büyük baş hayvanın da Bizanslılar tarafından alınarak götürüldüğünü kaydetmektedir. Ayrıca bu yıl Bizanslılar ile Müslümanlar arasında esir değişimi yapılmıştır. İmparatoriçe Theodora, 12.000 Müslüman esiri öldürmüş ve sonrasında esir değişimini kabul etmiştir. 785 erkek ve 120 Müslüman kadın Halifeye teslim edilmiştir³⁶⁷.

Bu dönem aynı zamanda Müslümanların Anadolu şehirlerinde neden olduğu tahribatın izlerinin silinmeye çalışıldığı bir dönem olması bakımında da önemlidir. 859 yılında Mutasım tarafından yıkılmış olan Ankara kalesi onarılmıştır. Sadece Ankara kalesi değil aynı zamanda Nikaia (İznik) gibi pek çok müstahkem kale elden geçirilip tahkimatları yapılmıştır. Bizans'ın bu dönem şehirlerin onarımı için giriştiği faaliyetlere şahit olan Patrik Photius, III. Mikhaîl tarafından Palatine Kilisesinin açılışında yaptığı vaazında bu konuya da yer vermiştir. Müslüman akınlarından dolayı uzun zamandır yıkık durumda olan Anadolu kentlerinin bu

³⁶¹ "Bizans hükümdarı İslam diyarı üzerine sefere çıkıp Zibatra (Azepetra) adındaki kaleyi yağmalamıştı; oradaki adamları öldürmüş, çocukları, kadınları esir etmişti. Rivayete göre Hâşimilerden bir kadın vardı. Onun "Ey Mutasım yetiş!" dediği duyuldu. Bizans imparatorunun yaptıklarını Mutasım duyunca ağrına gitti. Hâşimi kadının söylediklerini öğrendi.... Anadolu halkından Rum birini yakaladı. Ona en müstahkem, en büyük, en değerli kalenin neresi olduğunu sordu. Rum ona Amorion'un ülkenin gözü olduğunu söyledi... Mutasım Amorion'u fethetti, şehre girdi oradaki ve diğer yerlerdeki insanlardan bir kısmını öldürdü, esir aldı" bk., İbnü't Tiktaka, *El-Fahri*, s. 170-171.

³⁶² Skylitzes, *theoph.* 23-24.

³⁶³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.88; Bury, 1909: 120-122.

³⁶⁴ Ostrgorsky, 1999:195.

³⁶⁵ Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 153.

³⁶⁶ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 401.

³⁶⁷ Taberî Bizans'ın 12.000 esirin din değiştirmeyi reddetmesi üzerine öldürdüğünü söyler. Bk., Taberî, c. XXXIV, s.138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. VII, s. 70-71.

dönem yeniden ayağa kalkmaya başladığı ve artık eskisinden daha güvenli olduğu, ayrıca kaybolan nüfusun da yerine konmaya başladığını ifade etmiştir³⁶⁸.

Bizans yoğun bir şekilde Anadolu’da durumunu sağlamlaştırmak ve İslâm ordularının neden olduğu yıkımların yaralarını sarmaya çalışırken hiç beklemediği bir yerden sürpriz bir saldırıya maruz kalmıştır. 18 Haziran 860 tarihinde 200’e yakın gemiden oluşan bir Rus filosu Boğaziçi’nde sahil boyunca her yeri yağmalamayıp yakıp yıkmıştır. Doğu seferinde olan imparator III. Mikhail acele olarak başkente dönmüştür³⁶⁹. Bu sürpriz Rus saldırısının İstanbul halkı üzerinde yarattığı korku ve endişe hakkında Patrik Photius’un önemli kayıtları vardır. “*Müslüman saldırıları yetmiyormuş gibi bir musibet de bu “vahşilerin” ortaya çıkmasıyla devletin başına bela oldu*” demektedir³⁷⁰.

Dönemin bir başka önemli mücadelesi ise 863 yılında olmuştur. Malatya Emiri Ömer, Armeniakon *themas*’sını çiğneyerek Samsun’a kadar ilerlemiş ve liman şehrini işgal etmiştir. Petronas komutasında Bizans orduları hızla hareket ederek Paphlagonia (Orta Karadeniz) yakınlarında Ömer’in ordusuna saldırmıştır. Sonuç Müslümanlar için tam bir yıkım olur. Emir Ömer öldürülmüş ve Müslüman askerlerin neredeyse tamamı kılıçtan geçirilmiştir. Bizans’ın kazandığı bu büyük zafer Bizans-İslâm mücadelelerinin Anadolu safhasında bir dönüm noktası olarak kabul görmektedir³⁷¹. İbnü’l-Esîr’e göre Ömer’in şehit edilmesinden sonra Bizans ordusu el-Cezire’ye kadar yürümüş, Müslümanların mallarına ve namuslarına musallat olmuşlardır³⁷².

Bizans bu zaferden sonra Müslümanlara karşı taarruza geçmiştir³⁷³. Bizans bu taarruza geçmeden önce Anadolu’da konuşlanmış olan muhalif gruplardan kurtulma yoluna gitmiştir. I. Basil’in başlattığı amansız mücadeleyle Pavlikan mezhebi taraftarları Anadolu’dan sökülüp batıya tehcir edilmiştir³⁷⁴. Muhalif grupları temizleyen Bizans’ın Abbâsîlere karşı büyük taarruzu ise Romanos Lakapenos zamanında olmuştur. Dönemin en büyük kumandalarından olan Ioannes Kurkuas idaresinde ilerleyen Bizans birliklerinin ilk büyük başarısı Malatya’nın uzun bir aradan sonra geri alınması olmuştur. 931 yılında alınan şehir kısa süreliğine elden çıkmış olsa da, 19 Mayıs 934 tarihinde tamamıyla ele geçirilmiştir. Malatya’dan hareket eden

³⁶⁸ *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, s. 184, X. Vaaz.

³⁶⁹ Ostrogorsky, 1999: 213.

³⁷⁰ *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, ilk saldırı için bk., s. 82-94. Rusların İstanbul’dan ayrılımları için bk., s.95-110; Ayrıca bk., Vasiliev, *Russian Attack on Constantinople in 860*, 1946.

³⁷¹ Ostrogorsky, 1999: 212; El Cheikh, 2012: 162-165.

³⁷² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, c. VII, s. 107.

³⁷³ El Cheikh, 2012: 162 vd.

³⁷⁴ Bk., “3.1 Mezhep Çatışmaları ve Heretik Tarikat Mensuplarının Tehciri”

Bizans orduları aynı zamanda Samsat ve civarındaki pek çok kaleyi de işgal edip çok sayıda esir almışlardır³⁷⁵.

Bu dönem Abbâsî hanedanlığının günden güne zayıfladığı ve bunu fırsat bilen valilerin kendi başlarına bir devlet gibi hareket etmeye başladığı bir dönemdir. Bizans açısından dönemin en büyük tehdidini ise Musul ve Halep emîri Seyf ed-Devle oluşturmuştur. 938 yılında Fırat yakınlarında Bizans ordusunu ağır bir bozguna uğratan Seyf ed-Devle Anadolu içlerine uzanan bir sefer yapmış ama Halife Radi'nin ölüm haberi üzerine Bağdat'a dönmüştür. Bizans rahat bir nefes alamadan bu defa Ruslar 941 tarihinde yine Karadeniz'den gelerek Boğaziçi sahillerini yağmalamaya başlamıştır³⁷⁶.

Rus tehdidini ortadan kaldıran İonannes Kurkuas doğu seferlerine devam ederken 943 yılında Silvan, Amid, Dara ve Nisibis'i zapt etmiştir. Buradan Urfa üzerine yürüdüğü gibi 943 yılında kutsal *Mandylion*'u alarak başkente dönmüştür. İbnü'l-Esîr ise Halîfe'nin uzun istişareler sonucu Bizans'ın elinde tutuklu olan Müslüman esirlerin serbest bırakılması şartıyla kutsal *Mandylion*'un Bizans'a teslim edilmesine karar verildiğini bildirmektedir³⁷⁷. Yine bu dönem Mesudî'nin naklettiği ama Bizans kaynaklarında değinilmeyen bir Yahudi tehciri olmuştur. Mesudî, Romanos Lakepenos zamanında H. 332 (M. 943-944)'de Bizans'ın Yahudileri Hıristiyanlığa geçmeye zorladığını bunu kabul etmeyen çok sayıda Yahudi'nin Hazar yurduna kaçtığını söylemektedir³⁷⁸. İoannes Kurkuas'ın bu zaferleri Bizans'ın doğu sınırlarını genişletmesine vesile olmuştur. Bölgede peş peşe gelen Bizans başarıları sonucu sınırlarda yaşayan çok sayıda Arap kabilesi Hıristiyanlığa geçmiş ve Bizans tarafından alınarak iç bölgelere nakledilmiştir³⁷⁹. Bu olay esasında çok önemli bir gelişmedir. Herakleios döneminde kaybedilen bu kabilelerin müttefikliği böylelikle tekrar kazanılmıştır. Bu kabilelerin desteği sayesinde Sasanilere karşı başarılar kazanmış olan Bizans, bu defa özellikle Nikephoros Phokas ve İoannes Çimiskes zamanında yine aynı başarıları yakalamış ve Bizans sınırlarının genişletilmesinde faydaları olmuştur³⁸⁰.

Doğuda taarruza geçen Bizans orduları son derece önemli bir şehir olan Malatya'yı 934 yılında ele geçirdikten sonra sırasıyla 965'de Tarsus ve 969 yılında da Antakya'yı Müslümanların elinden koparıp almıştır. Bizans orduları bölgeye olan seferleri ve ele geçirdikleri şehirlerden aynı zamanda çok sayıda esirler almış ve bunları İstanbul'a

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. VIII, s.193, 247.

³⁷⁶ Bu defa hazırlıklı olan Bizans orduları İoannes Kurkuas idaresinde Ruslara ağır bir yenilgiye uğratırlar. Boğaziçi'de hazır olan bir Bizans gemisi Grek ateşiyle Rus gemilerinin çoğunu yakarak batırır.

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, c. VIII, s. 343.

³⁷⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 136.

³⁷⁹ Ostrogorsky, 1999: 259.

³⁸⁰ Ostrogorsky, 1999: 264-284.

göndermişlerdir³⁸¹. Bizans birlikleri Müslümanlar'dan geri aldıkları bu şehirlerin yeniden nüfuslandırılması için Ermeniler başta olmak üzere Yakubiler gibi toplulukları buralara iskân etmişlerdir. Özellikle Ermenistan topraklarının ilhakından sonra da yoğun bir şekilde Kilikya, Suriye ve Kapadokya gibi bölgelere Ermeniler kitleler halinde nakledilerek, bu bölgelerin nüfuslandırılması yoluna gidilmiştir³⁸².

Müslüman coğrafyacıların seyahatnamelerinde VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Anadolu'nun durumuyla ilgili verdikleri bilgiler çok değerlidir. Bu yazarlar bazen İslâm ordularının Anadolu'ya getirdiği yıkımı ve Anadolu şehirlerinin yaşadığı değişimi gözler önüne sererler. İbn Havkal, “*Genişliğine rağmen Rumların ülkesinde güzel şehir çok azdır. Rum Ülkesinin büyük bir kısmı dağlar, kaleler, yer altına oyulmuş dehlizler, köylerdir*”³⁸³ demektedir. Anadolu'nun genel durumu hakkında bilgiler veren yazar, büyük bir coğrafyaya sahip olmasına karşın, güzel şehirlerin azlığına dikkat çekmekte ve Anadolu'da çok sayıda kale ile irili ufaklı köylerin olduğunu vurgulamaktadır ki bu durum kent hayatının nasıl değişime uğradığının da bir işaretidir. Bununla birlikte özellikle Antalya'dan başlayarak başkente kadar uzanan coğrafyada zengin verimli yerlerin ve daha kalabalık şehirlerin olduğunu söylemektedir. Özellikle Antalya'yı müstahkem bir kale olarak nitelendirmesi Bizans'ın Merdailer başta olmak üzere kıyı hattı boyunca Kıbrıslılar ve pek çok unsuru bölgeye iskân etmiş olması sayesinde iç bölgelere nazaran daha iyi durumda kalmış olmasına bağlanabilir. İbn Havkal aynı zamanda Bizans'ı küçümser ve Mağrib sahralarında dağınık halde yaşayan Berberilerden oluşacak ufak bir ordunun bile kolaylıkla Bizans'ı dize getireceğini iddia eder³⁸⁴. Anonim bir eser olan *Hud'ud al-Alam*'de ise Bizans Anadolu'sunun eskiden çok zengin ve büyük şehirlere sahip olmasına karşın artık o eski büyük şehirlerin kalmadığı belirtilmektedir. Anadolu şehirlerinin yaşadığı bu değişim ve dönüşümün sebebi olarak ise Müslümanların farklı zamanlarda Anadolu içlerinde yaptıkları gazaların neden olduğu yıkım gösterilmiştir³⁸⁵.

Anadolu'daki Bizans-Arap mücadeleleri hem Müslüman hem de Bizans kültür ve edebiyatlarında derin izler bırakmıştır. Digenes Akrites destanında Müslümanların Anadolu içlerine olan seferlerinin neden olduğu yıkım, insan kayıpları, sınırların boşaltılmasıyla rahatlıkla Kapadokya'ya kadar ilerleyebilen İslâm orduları gibi konulara dair kayıtlar bulmak mümkündür³⁸⁶.

³⁸¹ Urfalı Mateos, s. 8.

³⁸² Charanis, 1961:147; Vryonis, 1971: 55.

³⁸³ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 170 vd.

³⁸⁴ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s. 170 vd.

³⁸⁵ Minorsky, *Hud'ud al-Alam*, s.157.

³⁸⁶ “Roma topraklarını vahşi bir öfke ile istila etti, Herakles'in kentine kadar geldi, dümdüz etti ve ıssız bıraktı bir çok kenti, Esir aldı çok sayıda insanı Korumasızdı bu kentler (çünkü birlikler sınırlara kadar çekilmişlerdi)

İKİNCİ BÖLÜM

DIŞARIDAN ANADOLU'YA YAPILAN NÜFUS NAKİLLERİ

Herakleios (610-641) dönemiyle birlikte Anadolu'ya başlatılan nüfus nakilleri öncelikle Sasani işgalleri altında olan eyaletlerin kurtarılması için batı sınırlarında görev yapan birliklerin Anadolu'ya geçirilmesiyle olmuştur. Takip eden dönemlerde ise yine Balkanlardan Slavlar başta olmak üzere pek çok unsur, Bizans ordularının bölgeye yaptıkları seferler neticesinde Anadolu'ya nakledilmeye devam edilmiştir. X. yüzyıla kadar Balkanlar başta olmak üzere, Kıbrıs adasından, Lübnan dağlarında yaşayan Merdailer'e kadar pek çok unsur değişik zamanlarda Anadolu'ya nakledilerek farklı bölgelere iskân edilmiştir.

2.1. Thema Sistemi ve Askeri Birliklerin Anadolu'ya Nakli

Bizans Devleti'nin bir bakıma Romalı kökleriyle vedalaşıp bambaşka bir eksende ilerlemeye başladığı VII. yüzyıldan itibaren, Anadolu coğrafyasının devletin geleceği için üstlendiği rolde büyük bir değişim yaşanmıştır. Ostrogorsky yaşanan bu değişimi “*Bizans'ın kendine gelişi ve içten sağlamlaşması*” olarak nitelendirmektedir³⁸⁷. Bizans'ın yaşadığı bu köklü değişim ve sağlamlaşmanın temelinde ise VII. yüzyılla birlikte alınan radikal kararların ve yönetsel anlamda askeri bir yapılanmaya gidilmiş olmasının etkisi vardır. *Thema*³⁸⁸ düzeni olarak nitelendirilen bu yeni oluşum sayesinde Anadolu coğrafyasının düşman işgaline uğramamış bölgeleri askeri mıntikalar halinde taksim edilmiş ve imparatorluğun uzak sınırlarında bulunan çok sayıda askeri birlik bu boş arazilere çekilerek iskân edilmiştir. Bu yeni idare ve savunma sistemi Diokletianus ve I. Konstantinos zamanında tesis edilmiş olan sınır ve sahra birlikleri sistemine ve askeri-sivil idarenin ayrılma düzenine de son vermiştir³⁸⁹.

VII. yüzyıl başlarında yaşanan siyasi ve iktisadi kriz, yeni imparator Herakleios için zor bir dönemin habercisi olmuştur. Devlet, hem doğudan hem de batıdan ciddi bir tehdit

Bu sayede rahatça ilerleyerek Charziane'den geçti, vardı Kapadokya'ya vardılar” Bk., Baysal, *Digenes Akrites* 2009: 21-23.

³⁸⁷ Ostrogorsky, 1999: 89.

³⁸⁸ Thema: Kelime anlamı kolordu demektir. Diokleteianus'un kurmuş olduğu sistem bu dönemde yerini Thema İdari sistemine bırakmıştır. Bu sistemin en önemli özelliği imparatorluğun değişik bölgelerinde ki askeri birliklerin Anadolu'nun değişik yerlerine iskân ettirilmesidir. Yani thema isimleri coğrafi olarak verilmiş isimler değil, askeri birliklerin isimlerinden alınmıştır. Bu şekilde toprağa bağlanan askerler, barış zamanında üretim yaparak ekonomiye katkıda bulunacaklar, savaş zamanında ise hazır kıta bulunacaklardı. Bu sayede Bizans ekonomisine hem çok pahalıya mal olan hem de istikrarı olmayan ücretli asker bulma uygulaması da ortadan kalkmış olacaktı. Thema toprakları babadan oğula devredilebilmekteydi. Herakleios dönemiyle başlayan bu yeni uygulamada ilk olarak Opsikion, Armeniakon, Anatolikon ve Güney Batı Anadolu'da bulunan deniz teması Karabasian kurulmuştur. Zamanla ihtiyaçlar doğrultusunda thema sayıları artırılmış ya da mevcut büyük themalar daha küçük themalara bölünmüşlerdir. Bk., A.Kazhdan, “Theme” *DOB*, c. III, s. 2034; Ostrogorsky, 1999: 91; Demirkent, 2005: 4-10; Lemerle, 2004: 77.

³⁸⁹ Haldon, 2007: 35.

altında olup, her iki tehditle aynı anda mücadele etme kudretinden çok uzaktı. Bu noktada Herakleios'un bir tercih yapması gerekmekteydi. Herakleios tercihini Anadolu'dan ve doğu eyaletlerinden yana kullanmış ve hazırlıklarını da bu uğurda yapmıştır. Theophanes'in belirttiğine göre Herakleios: “*Mavrikios'a karşı Phokas isyanından sonra (Anadolu'da) sağ kalan ordu var mı yok mu diye araştırınca sadece iki tane Thema bulmuştur*³⁹⁰. ” Phokas döneminde izlenmiş olan yanlış politikalar ve iç isyanlar bir de Sasani işgalleri ve batı sınırlarından gelen Avar-Slav tehditleri önemli sayıda insan gücü kaybına ve Bizans ordusunun asker mevcudiyetinin azalmasına neden olmuştur. Bu işgallerin, özellikle Sasani ve Müslüman Arapların Anadolu içlerine uzanan seferlerinin Bizans açısından önemli sonuçlarından biri devletin sahip olduğu Anadolu'nun yerli insan gücünün ya öldürülmesi ya da esir edilerek bazı bölgelerin boşaltılmış olmasıdır³⁹¹. Bu işgaller ve saldırılar karşısında sınır bölgelerinde tutunamayacağını anlayan Bizans, bazı bölgeleri boşaltarak iç kesimlere çekilmekten başka çaresi kalmadığını görmüş ve düşmana karşı olan mücadeleyi daha kuvvetli olduğunu hissettiği iç kesimlere taşımak zorunda kalmıştı. Bu zorunlu geri çekiliş esnasında da çok sayıda insan Anadolu içlerine çekilmiştir. İbn Hurdazbih, eserinde IX. yüzyıl Anadolu şehirleri hakkında bilgiler verirken Tarsus'un her iki tarafının da boş olduğunu, çok önceleri burada yaşayanların buraları terk ederek gittiğinden bahsetmektedir³⁹².

İmparator Herakleios döneminde askeri birliklerin kitleler halinde Anadolu'ya çekilerek iskân edilmesi neticesinde *Thema* sisteminin temelleri atılmıştır. *Thema* sisteminin oluşturulmasıyla ilgili bir diğer görüş ise bu sistemin tam olarak oturmasının Herakleios ya da II. Konstans döneminde değil ancak II. Justinianus zamanında oluşturulmuş olduğudur³⁹³. Her ne kadar zaman içerisinde gelişen siyasi olaylar ve toprak kayıpları sonucunda farklı ihtiyaçlar göz önüne alınarak *Thema* sayısı artırılarak son şeklini alsada, kanaatimizce ilk girişimin Herakleios zamanında yapıldığına şüphe yoktur. Çünkü Herakleios Bizans tahtına oturmadan önce Kartaca eksarkının oğlu olarak İstanbul'a gelmişti. Dolayısıyla tehdit altında olan bölgelerin yönetim modelinin askeri valilerce daha iyi yönetileceğini tecrübe etmiş bir askerdi. Herakleios zaten tahta geçer geçmez Avrupa ordularını Anadolu'ya geçirerek ilerleyen yıllarda devletin nasıl bir politika izlemesi gerektiğine yönelik ilk öncü adımları da atmıştır. İmparatorluk genelindeki orduların Anadolu'ya çekilerek yerleştirilmesi uygulaması ilk olarak Sasanilerin doğu eyaletlerini işgal edip Anadolu içlerine uzanan seferler yapması sonucu devreye sokulmuştur. Sasaniler üzerine yapılacak bir seferden önce Herakleios,

³⁹⁰ Theophanes, 1: 300, 6.

³⁹¹ Honingman, 1970: 39.

³⁹² İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 86.

³⁹³ Brooks, 1913: 395; Brooks'un aksine Baynes ise Thema sisteminin ilk olarak tesisinin Heraklius nezdinde başladığını savunmaktadır. Bk., Baynes, 1952: 380.

devletin batı sınırlarından gelebilecek tehlikeyi önlemek için öncelikle büyük bir haraç karşılığında Avarlar ile 617 yılında anlaşma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Theophanes bu konuda “*Tanrının yardımlarıyla Persler üzerine bir sefer planlayan Herakleios, Avarlar ile barışı inşa eder etmez Avrupa ordularını Asya topraklarına geçirdi*” demektedir³⁹⁴. Theophanes’in “*στρατεύματα τῆς Εὐρώπης = Avrupa Orduları*” diye tesmiye ettiği bu ordu Balkanlarda ve Dalmaçya kıyılarında görev yapan (*Illyricum*) sınır birlikleridir. Devletin batı sınırlarında görev yapan ve uzun süredir hem Avarların hem de Slav kabilelerinin baskı ve saldırılarına maruz kalan Bizans orduları *limes*³⁹⁵ bölgesinde tutunamadığı gibi iç kesimlere doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Avarlar ile barışın tesis edilmesinden sonra Avrupa orduları, Kadıköy üzerinden Anadolu’ya nakledilmişti. Bu dönemde Avrupa arazisinden ve sınırlardan Anadolu’ya toplam ne kadar askeri birliğin geçirildiği tam olarak belli değildir. Bununla birlikte, askerler ile beraber ailelerinin, orduda geri hizmette bulunan diğer insanların da göç ettirilerek Anadolu’da boş kalan topraklara iskân edildikleri göz önüne alırsa, önemli sayıda insanın bu iskân politikası sayesinde Anadolu’ya yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Batı ordularının Anadolu’ya geçirilmesi sonrasında hazırlıklara başlayan İmparator³⁹⁶, paskalyanın ikinci günü 5 Nisan 622 tarihinde dini bir törenle başkenti terk ederek Anadolu’ya yönelmiştir³⁹⁷. Bu noktada ilginç bir diğer detay ise denizden ilerleyen imparatorun Kilikya kapılarına, Tarsus geçidine vardığını belirten Theophanes, “*İmparator, Thema arazilerine vardı ve burada topladığı birliklerini yedek güçlerle takviye etti demektedir*”³⁹⁸. Theophanes’in ilk dönemlerde bu bölgeleri *Thema Arazileri* diye betimlenmesi *Thema*’ların oluşumuna ışık tutması bakımından önemlidir.

Theophanes ayrıca Herakleios’un, Anadolu’da topladığı bu yeni ordunun eğitimi için epeyce uğraştığından da bahsetmektedir. İmparator Anadolu’da topladığı bu orduya savaş tekniklerinden, silah kullanımına kadar pek çok noktada liderlik etmiş, eğitimleriyle bizzat ilgilenmiştir³⁹⁹. Herakleios’un Sasanilere karşı olan mücadeleyi ele alış biçimi her ne kadar dönemin önemli kaynağı Theophanes tarafından abartılı, dini duyguları okşayıcı ve coşkulu bir üslupla aktarılmış olsa da yazarın verdiği bu bilgiler, Bizans’ın bu dönemde Anadolu’da

³⁹⁴ Theophanes 1: 302.30.

³⁹⁵ Roma Döneminde devlet sınırlarını belirtmek için kullanılan bir terimdir. A.P.Kazhdan, “Limes”, *ODB*, c. II, s. 1229.

³⁹⁶ Theophanes’in verdiği bilgilerde bir miktarda olsa abartılara rastlamak mümkündür. Düşmana karşı girişilen bu büyük mücadelede imparatorun meseleyi ele alması, tek tek her konuyla ilgilenmesi, askerlerine nasıl savaşmaları gerektiğini göstermesi gibi konularda biraz abartı olduğu kesin olmakla birlikte, Sasanilere karşı başlatılan bu mücadelede Herakleios’un her yaptığı gayet coşkulu ve ilahi bir dille anlatılmıştır. Theophanes’in bu anlatımından dolayı Herakleios’un “İlk Haçlı Seferi” ne girişen Hristiyan imparator olarak sayılmasının nedeni budur. Bk. Theophanes, 1: 302.32-306.8; Norwich, 2013: 14-17.

³⁹⁷ Baynes, 1904: 694-702; Ostrogorsky, 1999: 94.

³⁹⁸ Theophanes, 1: 303.8-13.

³⁹⁹ Theophanes, 1: 303.13-17.

topladığı nüfusun nitelikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. İmparatorun Anadolu’da toplanan bu yeni ordunun eğitimine bu kadar çok özen göstermesinin bir diğer nedeni ise bu yeni ordunun içinde askerlik sanatından anlamayan pek çok unsurun, köylülerin de bulunmuş olması olarak kabul edilebilir. Çünkü Theophanes’e göre Anadolu’ya getirilen ordu Avrupa arazisinden gelmektedir. Anadolu’da ve doğu sınırlarında görev yapmakta olan hali hazırdaki ordu ise zaten Sasaniler ile yapılan uzun savaşlardan belirli tecrübeye sahip askerlerden oluşmaktadır. Kanaatimizce imparatorun bu eğitime büyük önem vermesi ve eğitimin sonunda da ordusunu ikiye ayırarak bir birlerine karşı taarruza geçirtmesi deneyimli askerlerin olduğu kadar; deneyimsiz, askerlik sanatından anlamayan sivillerin de Anadolu’da teşekkül eden bu orduda görev almaya başlaması olarak kabul edilebilir.

İmparatorluk sınırları içerisinde askeri birliklerin ihtiyaç duyulan noktalara kaydırılması çoğu zaman görülen ve başvurulmuş bir uygulamadır. Zaman zaman ihtiyaç duyulduğunda Anadolu’dan da çok sayıda süvari birliği ya da piyade savaşmak için Balkanlara nakledilmekteydi. Fakat Herakleios’un Avrupa ve sınırlarda görev yapan orduları alarak Anadolu’ya çekip iskân etmesi sonraki dönemler için büyük ve önemli bir değişimin ilk adımıdır. Avrupa ordularının Anadolu’ya getirilerek yerleştirilmesi, o ana kadar Sasani tehdidi karşısında doğu eyaletlerinin savunmasında başarısız kalmış, ağır mağlubiyetler almış Bizans’ın savunmadan taarruza geçmesine vesile olmuştur. Sasani tehdidi karşısında askeri ve sivil vatandaş düzeyinde Anadolu’ya yapılan nakiller, ilerleyen yıllarda Müslüman tehlikesi karşısında da devam ettirilmiştir.

Avrupa ve imparatorluğun uzak sınırlarında görevli askeri birliklerin Anadolu’nun değişik bölgelerine iskân edilmesiyle *Thema Sistemi* diye bilinen yeni bir idare ve savunma sisteminin temelleri böylelikle bu dönemde atılmıştır⁴⁰⁰. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer konu ise bu yeni idare ve savunma sisteminin ilk başlarda idari bir yapılanma değil, sadece zorunluluktan askerlerin, *Limes birliklerinin* Anadolu’da Sasani-Müslüman işgaline uğramamış bölgelere iskân edilmiş olmalarıdır⁴⁰¹. Herakleios zamanına kadar olan ve artık bir reform isteyen devletin idare mekanizmasının bu sayede yeniden teşkilatlandırılması için ilk adım atılmıştır.

⁴⁰⁰ Bu yeni uygulamadan önce Bizans Devletinin o ana kadar ki siyasi yapısına bir göz atacak olursak; Büyük Konstantinos zamanında mali yapıdan, siyasi yapıya kadar pek çok alanda reformlar yapılmıştı. Bunlardan en önemlisi askeri ve sivil idarenin bir birbirinden ayrılması olmuştu. Ordular ise 2 kısım halinde yeniden teşkilatlanmışlardı. Birisi sınır vilayetlerinde görev yapacak olan ordu, (*Limes*) diğeri de doğrudan imparatora bağlı olan ve sınır ordularını aşarak gelebilecek tehlikelere karşı merkezde hazır tutulan ordulardı. *Thema* sistemiyle hem sivil idare hem de askeri idare tek bir elde toplanmıştır. Aslında *Thema* idari sistemi işe yarar bir uygulama olacağının işaretini çok önceden vermiş bir uygulamanın devamı niteliğindedir denilebilir. Bkz, Ostrogorsky, 1999: 74.

⁴⁰¹ Demirkent, 2005: 4.

Herakleios döneminde Anadolu'nun işgal edilmemiş bölgelerinde üç *Thema* tesis edilmiştir. Müslümanlar karşısında alınan ağır yenilgilerin sonucunda doğuda bulunan sahra orduları önce Kuzey Suriye'ye ve Mezopotamya'ya daha sonra da Kuzeybatı Anadolu'ya, Marmara'nın güney kıyıları ve kuzey Ege civarına iskân edilmişler ve sonradan *Opsikion Thema*'sı adıyla anılır olmuşlardır. Suriye ve Filistin civarında görev yapan Doğu Orduları komutanlığı birlikleri (*Magister militum per Orientem*) ise Orta Anadolu'nun güneyine iskân edilmiş ve *Anatolikon Thema*'sı adıyla anılmaya başlanmıştır. Anadolu'nun doğu ve kuzey bölgelerine ise Ermenistan Komutanlığı ordusu (*Magister militum per Armeniam*) iskân edilmiş ve Armeniakon Thema'sı olarak anılmıştır⁴⁰².

Herakleios dönemiyle birlikte Anadolu'ya dışarıdan getirilerek iskân edilen nüfus sadece sınır birliklerinin yeni oluşturulan *Thema*'lara iskânıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Sasanilere karşı başlatılan mücadelede olduğu gibi komşu milletlerden özellikle Kafkas kabilelerinden, Laz, Abaz, Gürcü ve Hazar askerlerinden de yararlanmıştır⁴⁰³. Kafkaslar o dönem için insan deposu gibidir. Hem Herakleios hem de halefleri önce İran ve akabinde Müslüman Araplara karşı Kafkas milletlerinin savaşçı özelliğinden yararlanmasını ve kendi taraflarına çekmesini bilmişlerdir. Sasanilere karşı olan mücadelede Kafkas milletleri kadar özellikle Ermenilerden de yararlanılmış ve İran ile olan mücadele sırasında Ermeniler de Herakleios'a asker yardımında bulunmuşlardır⁴⁰⁴. Aynı zamanda pek çok Hazar askeri de Anadolu'da başlatılan bu büyük mücadele esnasında Bizans saflarında yer almıştır⁴⁰⁵. Nikephoros, “Hazarlar bir kumandan altında çok sayıda Türkü imparatora [Herakleios'a] verdiler”⁴⁰⁶ demektedir.

Sasanilere karşı mücadele için askeri birliklerin Anadolu'ya çekilerek iskan edilmesiyle başlayan *Thema* idari yapılanması, Müslüman Araplara karşı alınan yenilgilerden ve kaybedilen önemli topraklardan sonra yavaş yavaş son halini almaya başlamıştır. Uzak sınırlarda tutunamayan bu birlikler Anadolu'nun düşman işgaline uğramamış boş arazilerine iskan edilmeye başlanmıştır. *Thema* kelimesi ilk başlarda “Askeri Birlikler” manasına gelmekteydi fakat zaman içerisinde askeri birliklerin yerleştirildikleri araziler de bu adla anılır olmuştur⁴⁰⁷. Örneğin *Thrakesion Thema*'sı Trakya'da değil Ege bölgesinde iskan edilmiş,

⁴⁰² Haldon, 2007: 117.

⁴⁰³ Ostrogorsky, 1999: 95.

⁴⁰⁴ Bu dönemin önemli kroniklerinden olan Sebeos'un kayıtlarında Ermenilerin Herakleios'a nasıl yardım ettikleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Özellikle Derbent Geçitleri üzerinden hareket eden çok sayıda Ermeni askeri Herakleios ile birleşerek Bizans- Sasani mücadelesi esnasında Herakleios'un safında İranlılara karşı yer almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk., Sebeos, *Sebeos's History*, 135 vd.

⁴⁰⁵ Artamanov, 1995: 257 vd.

⁴⁰⁶ Nikephoros, 16.17.18; Herakleios'a Kafkaslardan gelen asker desteği için ayrıca bk., Movses Dasxurants'i's *History of the Aghuans*, kitap II, s. 64.

⁴⁰⁷ Haldon, 2007: 119.

Orta Anadolu bölgesinden toplanan askerler ise *Anatolikon Thema*’sı ismiyle Batı Anadolu’ya iskan edilmiş ve buralar üzerinde konuşlandırılmış olan askeri birliklerin adıyla anılır olmuştur⁴⁰⁸.

VII. yüzyıldan itibaren askeri birliklerin Anadolu’ya iskân edilmiş olmasıyla birlikte Bizans savunma yapısında ve ekonomisinde köklü değişiklikler yaşanmıştır. *Thema*’lar sayesinde devlet Anadolu’da düzenli bir şekilde ikamet eden önemli bir insan gücünün oluşmasını sağlamıştır. İlk başlarda 2.000 ile 18.000 arasında sayıları değişen birlikler IX. yüzyıla gelindiğinde toplamda 96.000 askere kadar ulaşmıştır. *Thema*’lardaki her bir süvari kendi bineceği atını temin etmekle yükümlüydü. Savaş zamanı ordunun ihtiyaç duyduğu diğer at, katır gibi hayvanlar ise Anadolu’daki çiftliklerden köylülerden temin edilmekteydi⁴⁰⁹. Askeri birliklere verilen bu araziler askerlik hizmetini devam ettirmek şartıyla babadan oğla bırakılabiliyordu. Bu sayede askerlerin toprağa bağlanmasıyla devlet hem ücretli asker bulma derdinden kurtulmuş hem de boş kalan araziler yeniden meskûn hale getirilerek üretimin canlandırılması sağlanmıştır⁴¹⁰. Savaş zamanı orduya katılan, barış zamanında ise toprağı ekip biçerek hem ekonomiye katkı sağlayan hem de her daim hazır kıta bekleyen ve en önemlisi savaşlarda sadece para için değil, kendi sahip olduğu ekip biçtiği toprağı ve yurdu için savaşacak yeni bir ordu teşekkül etmiştir. Anadolu Themalarının süvari gücü hakkında bilgiler veren Ya’kubî ise bu themalarda ücretli asker bulunmadığını belirtmektedir⁴¹¹. Askeri birliklerin Anadolu’ya iskân edilmesi Bizans’ın ihtiyaç duyduğu insan gücünü tamamıyla gidermemiştir. Sasanilere karşı kazanılan destansı başarılarından sonra tarih sahnesine çıkan İslâm devletinin Anadolu içlerine uzanan seferleri, Bizans’ın Anadolu’ya farklı bölgelerden düzenli olarak insan nakletmesine vesile olmuştur. Bu noktada devlet yeni arayışlar içine girmiş ve Kafkaslar başta olmak üzere pek çok yerden asker ihtiyacı için nüfus talebinde bulunmuştur. VII. yüzyılla birlikte Bizans’ın ihtiyacı coğunlukla Slavlardan temin edilmiştir. Değişik zamanlarda Balkanlardan derlenen çok sayıda Slav, Anadolu’nun farklı bölgelerine iskân edilmiştir. Slavlar dışında Lübnan dağlarında yaşayan Merdailer, Kıbrıs Adası sakinleri, Yunanistan ve Ege Adalarından pek çok insan Anadolu’nun insan gücüne olan ihtiyacını gidermek için Anadolu’ya tehcir ettirilmiştir. Bu insanlar yeni kurulan bu askeri bölgelerde

⁴⁰⁸ Ostrogorsky, 1999: 91.

⁴⁰⁹ Archer vd., 2006: 117-118.

⁴¹⁰ Ostrogorsky, 1999: 90-91.

⁴¹¹ “Selûkiye 500 atlı, Terâkiye 5 bin atlı, Makadûniye 3 bin atlıdır. Rum ordusunun köylerde ve kasabalardaki askerlerinin toplamı 40 bin atlıdır. Bunların arasında ücretli olanlar yoktur. Savaş anında bütün bölgelerden, komutanları ile beraber yola çıkarlar” bk., Ya’kubî, *Kitâbu'l-Buldân* s. 99; *Hudûdu'l-Âlem*’de ise 3.000 ile 6.000 süvariden bahsedilmektedir. Bk., *Hudûdu'l-Âlem*, s.157.

Stratiotes göreviyle iskân edilmiş ve devletin yıllardır asker bulmak için hazineden ayırdığı büyük bir yükten kurtulmasına yardımcı olması amaçlanmıştır⁴¹².

Thema’lara iskân edilen bu kalabalık kitlelerden yerleştirildikleri toprakları savunmaları beklenirken aynı zamanda istilalar ve uzun süren savaşlar nedeniyle durma noktasına gelen iktisadi faaliyetlerin yeniden başlatılması noktasında da bir görev yüklenmiştir. Sasani ve Müslüman istilaları sırasında çok geniş araziler sahipleri tarafından terk edilmişti. Geniş arazi sahibi aristokrasinin ortadan kalkması sonucu bağımsız hale gelen küçük toprak sahibi “Özgür Köylüler” ve askeri hizmetleri karşılığında toprak tahsis edilen asker köylüler bu yüzyıldan itibaren Bizans ekonomisinin ayağa kalkmasında ve toparlanmasında büyük rol oynamışlardır⁴¹³. *Stratiotes*’ler sayesinde bu boş topraklarda aksayan üretim yeniden canlanmış ve devlette bu üretimden vergi geliri elde etmiştir. VII. yüzyılın ortalarından itibaren Balkanlar başta olmak üzere değişik bölgelerden getirilen pek çok insan bu yeni yapı altında oluşturulan askeri eyaletlere iskân edilip toprak sahibi yapılmışlardır.

2.1.1. Thema Sayısının Arttırılması ve Yeni Kurulan Themalara Yapılan Nüfus Nakilleri

Anadolu sınırları içinde bir bölgeden başka bir bölgeye toplu şekilde nüfus nakilleri ağırlıklı olarak Thema sayılarının arttırıldığı dönemlerde yapılmıştır. VII. yüzyılla birlikte Anadolu’da ilk olarak üç adet tesis edilen Thema sayısı zaman içerisinde farklı nedenlerle arttırılmıştır. Anadolu’da meskûn olan Thema yapılanmasının bölünerek çoğaltılması uygulaması ilk defa III. Leon (717-741) zamanında yapılmıştır. Bizans tahtına çıkmadan önce *Anatolikon Theması Strategos*’u olan III. Leon, 717 yılında giriştiği bir isyan neticesinde imparatorluk tahtını ele geçirmişti. Geniş arazilere ve kalabalık ordulara hükmeden bir Thema Strategos’unun bazen iç dinamiklerle bazen de dış güçlerin tahrikiyle merkezi yönetime karşı ne kadar tehlikeli olabileceğini iyi bilen III. Leon, Anadolu’nun en büyük askeri eyaleti olan *Anatolikon Themasının* küçültülmesi yoluna gitmiştir⁴¹⁴. Müslümanlara karşı 630 tarihinde Mısır’ın savunmasında başarısız olan ve bölgeden çekilerek batı Anadolu’ya iskân edilen Trakya komutanlığı ordusu *Anatolikon Thema*’sının küçük bir turması olarak bölgeye iskân edilmişti. Tahta geçtikten sonra *Anatolikon Themasının* gücünü kırmayı ve ilerleyen yıllarda doğabilecek bir darbe girişimini engelleme yoluna giden III. Leon, Thrakesion turmasına *Anatolikon Themasından* ayırarak *Thema* statüsüne yükseltmiştir. *Anatolikon Themasını*

⁴¹² Ostrogorsky, 1999: 91.

⁴¹³ Ostrogorsky, 1999: 89.

⁴¹⁴ Vasiliev, 1943: 316.

ikiye bölen III. Leon en az Anadolu Theması kadar büyük olan Opsikion Themasına dokunmamış ve sadece damadı Artabasdos'u buraya Strategos olarak yerleştirmeyi uygun görmüştür. Tıpkı III. Leon gibi Opsikion Strategos'u olan damadı Artabasdos da kayın pederinin ölümünden sonra isyan etmiştir. Babası zamanında her hangi bir yapılanmaya gidilmeyen Opsikion Theması daha küçük idari birimlere oğlu V. Konstantinos (741-775) zamanında ayrılmıştır. Opsikion Themasını ikiye bölen V. Konstantinos, Themanın doğu topraklarına yerleştirilmiş olan Bukelları Thema statüsüne yükseltmiştir⁴¹⁵. İlk defa Isurialılar hanedanlığı döneminde Themaların ikiye bölünme uygulaması ya da thema statüsüne yükseltilecek daha küçük idari birimlere yönelik herhangi bir nüfus naklinin yapıldığına yönelik kayıt yoktur. Bununla birlikte özellikle IX. yüzyıl ortalarında doğu ve güney sınırlarında güvenlik tedbirlerinin artırıldığı dönemlerde yapılan uygulamalarda önemli sayıda Thema stratiotes'inin buralara nakledildiğine yönelik önemli kayıtlar vardır. Bu uygulama bile orta zamanlarda Anadolu nüfusunun batı Anadolu'da diğer bölgelere nispeten daha yoğun ve eşit yayıldığına işaret etmektedir.

Emevî hanedanlığının yıkılmasından sonra hilafeti devralan Abbâsîlerin Anadolu üzerinden Bizans için oluşturduğu tehdit devam edince devlet doğu ve güney sınırlarında önlemler almak zorunda kalmıştır. Anadolu seferlerine devam eden Araplar içerilere doğru sızdıkları ve sefer güzergâhı olarak kullandıkları geçit bölgelerinde önemli noktaları tutup buralarda tutunmaya başlayınca Bizans buna cevaben *Kleisura* (Dağ geçit bölgesi) adı verilen küçük karakollar inşa ederek savunma sistemini buna göre şekillendirmek zorunda kalmıştır. Özellikle VI. Leon (886-912) zamanında ve sonrasında doğu ve güney sınırlarında bulunan küçük askeri mıntikalar Thema statüsüne yükseltilmiştir⁴¹⁶. Thema'ların Anadolu'da tarihsel gelişimleri hakkında VII. Konstantinos önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Thema statüsüne yükseltilecek Kappadokia (Καππαδοκία) ve Kharsianon (Χαρσιανου) gibi Thema'ların nasıl oluşturulduğu hakkında bilgiler aktarmaktadır. Bu noktada çalışmayı alakadar eden husus ise özellikle Anadolu'da Thema statüsüne yükseltilmiş olan ya da sınır geçitlerinde oluşturulmuş olan karakollara diğer Themalardan yapılan nüfus nakilleri ve izlenen iskân siyasetidir. VII. Konstantinos'a göre Bukellarion Themasından alınan yüzlerce kişi Kappadokia thema'sının kurulması esnasında buradaki Bareta⁴¹⁷, Balbadona⁴¹⁸, Aspona⁴¹⁹ ve Akarkus⁴²⁰ garnizonlarına nakledilmiştir. Yine aynı şekilde Anatolikon

⁴¹⁵ Ostrogorsky, 1999: 146-147.

⁴¹⁶ Ostrogorsky, 1999: 230-231.

⁴¹⁷ Boukellarion Theması sınırları içinde bulunan bir garnizon. *TIB IV*, s.143.

⁴¹⁸ Ankara'ya 48 km. uzaklıkta Kayseri yakınlarında bulunan bir garnizon. *TIB IV*, s. 137.

⁴¹⁹ Günümüzde Ankara'ya 80, Tuz gölüne 19 km. uzaklıktaki Sarıhüyük köyünün olduğu yerde konuşlanmış bir garnizondur. *TIB IV*, s.135.

Thema'sından alınan yüzlerce insan Kappadokia'da bulunan Eudokias⁴²¹, Haghios Agapitos ve Aphrazeia⁴²² garnizonlarına nakledilmiştir. Anatolikon Thema'sından alınan 700 kişi'den 400'ü Bukellarion'dan alınan 400 kişi ve Anatolikon Themasi'nden alınan 300 kişi sonradan Kommata denilen thurma'ya nakledilmiştir. Yine VI. Leon zamanında *Bukellarion Thema*'sından alınan yüzlerce insan *Kharsianon Thema*'sında oluşturulan *Myriokephalon*⁴²³, *Timios Stauros*⁴²⁴ ve *Berinoupolis*⁴²⁵ garnizonlarına nakledilmiştir.⁴²⁶ Armeniakon Thema'sından alınan yüzlerce insan Kharsianon Thema'sında kurulan Komodromos⁴²⁷ ve Tabia⁴²⁸ garnizonlarına nakledilmişlerdir. Bu yeni kurulan garnizonlar, Kharsianon Thema'sına turma olarak bağlanmıştır. Yine Kappadokian Thema'sından Kharsianon Thema'sında kurulan Kasi garnizonuna Caesareis sınırında bulunan Nyssa Thurma'sına yüzlerce vatandaş nakledilmiştir.

Böylece Bizans Devleti yeni kurulan askeri birliklerin oluşturulmasında ya da Thema statüsüne çıkarılacak olan yerlerin oluşumunda mevcut *Thema*'ların nüfusundan da yararlanmıştır. Anadolu içerisinde nerede ihtiyaç olursa olsun mevcut yerleşik düzende bulunan yurttaşlar ihtiyaç duyulan noktalara doğru nakledilmişlerdir⁴²⁹.

2.2. Merdailer'in Antalya'ya Nakil ve İskânları

Dışarıdan Anadolu'ya yapılan en önemli nüfus nakilleri II. Justinianus (685-695/705-711) döneminde gerçekleştirilmiştir. Anadolu'da stratejik önemi olan bölgelerin nüfuslandırılması için yapılan nakillerden biri de Merdailer'in bulundukları yerlerden alınarak Anadolu'ya nakledilmiş olmalarıdır. II. Justinianus döneminde Antakya'nın bataklık kısımlarında, Lübnan ve Amanos Dağları civarında yaşayan Merdailer kitleler halinde Antalya civarı başta olmak üzere imparatorluğun farklı bölgelerine tehcir ve iskân edilmişlerdir. Bizans'ın Merdailer⁴³⁰ dediği, Araplar tarafından ise Ceracime diye bilinen bu

⁴²⁰ *TIB IV*, s. 118.

⁴²¹ Ankara'ya 112, Sivrihisar'a 16 km uzaklıktaki Hamamkarahisar. *TIB IV*, s. 163.

⁴²² Anatolikon Thema'sında Yenişehir yakınlarında bulunan Kızılhisar garnizonu. *TIB IV*, s. 131.

⁴²³ Galatia'da bulunan bir garnizon. *TIB IV*, s. 209.

⁴²⁴ Galatia'da bulunan bir garnizon. *TIB IV*, s. 235.

⁴²⁵ Galatia piskoposluk merkezine yakın bir garnizon. *TIB IV*, s.143.

⁴²⁶ VII. Konstantine bu thema'larda kurulan 200 ila 400 kişiden oluşan ve 50- 400 arası at barındıran bu küçük askeri garnizonları Banda ismiyle anmaktadır. Kuruluş amacı ve işlevleri bakımından başkentte bulunan Tagma'lara benzer küçük askeri birliklerdir. Bu birliklerin başında da komutan olarak Komes'ler bulunurdu. Bk. *DAI Commentary*, s. 189.

⁴²⁷ Kapadokya bölgesinde bulunan bir garnizon. *TIB IV*, s. 193.

⁴²⁸ Yozgat'a 25 km uzaklıkta bulunan Büyüknefes Köyü. *TIB IV*, s. 229.

⁴²⁹ Porphyrogenitus, *DAI*, bl.52.

⁴³⁰ Merdailer (Ceracime/Mardaitler/Merditler): Amanos ve Toros dağlarının sarp bölgelerinde ve Antakya'nın bataklık kısımlarında yaşayan dağ kabilesidir. Hristiyan olan bu göçebeler çıkarları doğrultusunda bazen Araplarla Bizans'a karşı, bazen de Bizanslılar ile Araplara karşı savaşmışlardır. Bk. H. Lammens, "Merdeiler", *IA*, VII, s. 757-758; Belâzurî, 1987: 228; ayn. mlf., Mustafa Fayda, "Cerâcime", *TDVİA*, c. VII, s. 389-390; Lübnan ve çevresinde yaşayan Merdailerin daha sonraki yüzyıllarda kültürel yayılmaları, göçleri, İslâm ve

topluluk, uzun yıllar Bizans Devletinin hizmetinde görev almıştır. Bu topluluğun tam olarak etnik kökenleri bilinmese de Ermeni ya da İran menşeli karışık Monofizit Hristiyan bir topluluk olduğu düşünülmektedir⁴³¹.

II. Justinianus dönemine kadar Merdailer hakkında çok detaylı bilgiler mevcut değildir. İlk defa kendilerinden IV. Konstantinos zamanında bahsedilmeye başlanmıştır. Suriye'nin kaybedilmesinden sonra sınırlarda yaşayan pek çok insanın Herakleios tarafından Antakya-Tarsus hattının gerisine çekildiğine değinilmişti. İbn-ül Esir ve Belâzurî gibi önemli İslâm tarihçileri Suriye'nin fethinden sonra Anadolu seferinde bulunan İslâm ordularının karşılaştığı bir takım zorluklardan bahsetmektedir. Bu tarihçilere göre Anadolu'ya giren İslâm ordularına sefer dönüşlerinde tuzaklar kurulmakta ya da ana ordunun gerisinde kalan küçük birliklere arkalarından yapılan saldırılarla zayıflar verdirilmekteydi. Her ne kadar Müslümanlar Suriye'yi fethettikten sonra Bizans'ı Antakya ve Tarsus'tan daha iç kesimlere çekilmek zorunda bıraksalar da bölgede kalan Bizans artığı unsurları yok etmeleri ve bölge milletleri üzerinde tam hâkimiyet kurmaları bir anda mümkün olmamıştır. Müslümanların Anadolu seferleri esnasında karşılaştıkları en büyük zorluk her ne kadar geçit vermeyen Toros dağları gibi coğrafi koşullar olsa da aynı zamanda Merdailer gibi eşkıyalıkla geçimini sağlayan ve yağmalar yapan gruplar olmuştur. Bizans-İslâm mücadeleleri esnasında boş bırakılan bu arazi özellikle Araplar açısından güvenli bir alan değildi. Her ne kadar gazalarda bulunmak için Toros geçitlerini aşıp Anadolu'ya girseler de ilk başlarda bölgede dağlık kesimlerde ikamet eden bazı gruplar kendilerine pusular kurup geride kalanlara saldırarak yağmalarda bulunmaktaydı. Arap tarihçileri bu duruma neden olan gruplar hakkında net bilgiler vermeselerde bunların yerleşik düzendeki şehirlerde ikamet eden Bizanslılar olmadığı kesindir. Başına buyruk yaşayan ve geçimlerini bu tarz yağmalarla sağlayan küçük grupların olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bizans her ne kadar bölgeden çekilerek sınır boylarını boşaltsa da geride kalan milletler üzerinde nüfuzunu ve yerli halklar üzerinde ki etkisini her zaman kullanmıştır. Hem IV. Konstantinos hem de II. Justinianus zamanındaki Merdai isyanlarında olduğu gibi Bizans her zaman el altından bu insanları desteklemiş ve kendi tarafına çekerek Müslümanlara karşı isyan etmelerini sağlamıştır⁴³². Bu yüzden ilk dönemde Anadolu'ya giren Müslüman ordularına saldırıp, onları pusuya düşürenler diye anlatılan bu grupların Merdailer olma ihtimali çok yüksektir. Zira Antakya'nın fethinden hemen sonra Müslümanların, Merdailerin üzerine yürümeleri ve kendi taraflarına çekme çalışmaları, Bizans ile olan

Bizans dünyasıyla olan ilişkilerinin genetik yapılarına etkileri için ayrıca bk., Marc Haber v.diğerleri, "Influences of history, geography, and religion on genetic structure: the Maronites in Lebanon", *European Journal of Human Genetics* (2011) 19, 334–340

⁴³¹ S.C.F, "Mardaites", *ODB*, c. II, s.1297.

⁴³² Stratos, 1980: 1.

ilişkilerini kopararak Anadolu seferleri esnasında arkalarında bir tehlike bırakmak istememelerinden kaynaklanabilir.

Müslümanların, Suriye gibi önemli Bizans eyaletlerini ele geçirmesinden sonra bölgede yaşayan pek çok kabile zorla ya da kendi rızalarıyla yeni fatihlere itaat etmişlerdi. Uzun yıllar Bizans hizmetinde bulunan Merdailer de Antakya'nın fethedilmesinden sonra Müslümanların safına geçmişler ve yeni efendilerinin yanında Bizans'ın karşısında yer almışlardır. Ebu Ubeyde Antakya'yı fethettiği sırada Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi Antakya'ya vali olarak atamıştı. Bizans-Arap sınırlarında stratejik bir noktada olduklarını gördüğü Merdailer iki tarafın birbirine üstünlük kurmak için başvurdukları, hizmetlerine almak istedikleri önemli bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Zira Antakya'nın fethinden sonra Merdailerin üzerine yürüyen Habîb onların aman dilemeleriyle bir şey yapmamış ve onlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Buna göre Merdailer, Müslümanlar için Bizans'a karşı gözcülük yapacaklar ve aynı zamanda Müslümanların cephanecileri olarak hizmette bulunacaklardı. Bu hizmetleri karşılığında Müslümanlar ise Merdailerden cizye almayacaktı⁴³³. Bu dönemde iki büyük güç arasında kalan Merdailer, çıkarları hangi tarafta ise ona göre hareket ediyorlar ve kim daha fazla para teklif ederse hemen onun safına geçmekte bir sakınca görmüyorlardı. Merdailerin güvenilmez bir topluluk olduğunu her iki tarafta iyi bilmekteydi. Belâzurî; *“Cerâcime halkı, valilere bazen doğru davranıyorlar, bazen de Rumlarla mektuplaşmak ve onlara yardım etmek suretiyle yanlış hareket ediyorlardı”*⁴³⁴. diyerek Merdailere güvenilemeyeceğini ve çıkarlarına uygun hareket ederek saf değiştirebildiklerine dikkat çekmiştir.

Muâviye halife olduktan sonra valilik yıllarında Bizans'a karşı planladığı fetih politikalarını gerçekleştirme imkanını bulmuştu. Denizden ve karadan Bizans'a karşı büyük bir mücadele başlatan Müslümanlar, Bizans'ı zor durumda bırakmışlardı. Hem Akdeniz ve Ege'den hem de Anadolu üzerinden ilerleyen Müslümanlar başkent yakınlarına sokularak Bizans'a karşı büyük bir sefere girişmişlerdi. Müslümanların bu saldırıları karşısında zor durumda kalan Bizans bu durumdan kurtulmak için farklı arayışlar içine girmiştir. Bizans'ın bu dönemde Müslüman ilerleyişini kırmak için başvurduğu yollardan biri de Lübnan civarında ikamet eden Merdaileri isyana teşvik ederek Müslümanları zor durumda bırakma çabaları olmuştur. Theophanes; *“Bu yıl Merdailer Lübnan ve Mauros Dağlarından Kutsal Şehre kadar olan yerleri işgal ettiler”*⁴³⁵ diyerek, Müslüman saldırıları karşısında IV. Konstantinos'un (668-685) Merdaileri nasıl kullandığına dair bilgiler vermektedir. Süryani

⁴³³ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 228.

⁴³⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 229.

⁴³⁵ Theophanes, 1: 355.

Mihail de Lübnan dağlarından Kara Dağlara kadar olan yerlere yerleşmiş olan Merdailerin, Bizanslılar tarafından bölgeye yerleşmelerine izin verildiğine ve güçlenip gelişmelerinde Bizans'ın destek ve yardımları olduğuna dikkat çekmektedir⁴³⁶. Merdailerin bölgede başlattığı bu ayaklanma hareketi aynı zamanda pek çok taraftar da bulmuştur. Merdailerin faaliyetleri hakkında bilgiler veren Theophanes ise bu ayaklanmanın nasıl büyüdüğünden, bölge halklarından nasıl destek aldığına ve Muâviye'nin barış yapmak zorunda kalmasına kadar detaylı olarak bahsetmektedir⁴³⁷. İslâm ordularının başkent kuşatmasının başarısız geçmesi ve aldıkları büyük yenilgi; bir de Merdailerin bölgede çıkardıkları karışıklıklar ve işgaller karşısında Bizans ile anlaşmak zorunda kalan Muâviye, elçilerini IV. Konstantinos'a göndermek zorunda kalmıştı. İki taraf arasında sonuçları itibariyle Bizans'ın lehine olan hem doğuda hem de batıda siyasi durumunu güçlendiren bir barış anlaşması yapılmıştır⁴³⁸.

Bu anlaşma ile Bizans Merdailer'e olan desteğini çekmiş ancak 688-689 yıllarında yine Müslümanlar arasında çıkan bir isyan Bizans'a, Merdailer aracılığıyla bölgeye müdahale fırsatı vermiştir⁴³⁹. Halife Mervan b. El-Hakem'in (H.64-65/M.684-685) ölümünden sonra hilafet makamına çıkan Abdülmelik, Irak bölgesinde kendisini halife ilan ederek isyan eden İbnu'z-Zübeyr'in üzerine gitmek zorunda kalmıştı. Bu karışıklığı fırsata çeviren Bizans imparatoru II. Justinianus (685-695) tekrar Merdailerle iletişime geçerek isyan etmeleri için gerekli desteği sağlamıştır. Belâzurî:

*“Abdülmelik Irak’a gitmek istediği sıralarda, Rum süvarileri el-Lükkam dağına çıktılar; başlarında (Bizans) kumandanlarından biri vardı. Süvariler daha sonra Lübnan’a gittiler. Cerâcime’den, Nebatlılardan ve Müslümanların kaçak kölelerinden pek çok kimse oraya sığınmışlardı”*⁴⁴⁰

diyerek Müslümanlara karşı Bizans'ın Merdaileri nasıl harekete geçirdiğini anlatmaktadır. Aynı zamanda bu ikinci büyük Merdai isyanında Bizans'ın sadece para değil asker yardımında da bulunduğu görülmektedir. Anadolu'dan hareket eden *Thema* süvarileri Merdailere eşlik etmişler ve isyanın büyümesinde aktif rol oynamışlardır. Bizans'ın kışkırttığı

⁴³⁶ Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 145.

⁴³⁷ “Pek çok köle, mahkum ve Müslümanlar tarafından bölgeye getirilmiş olanlar Merdailere koştular. Kısa sürede sayıları binleri buldu” bk., Theophanes, 1: 355.8.

⁴³⁸ İki taraf arasında 30 yıllığına bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Araplar her yıl Bizans'a 3.000 Nomismata, 50 köle ve 50 safkan Arap atı vereceklerdi. Bkz, Theophanes, 1: 356. Yapılan antlaşmanın detayları ve iki taraf arasında gelip giden elçiler ve yürütülen diplomasi trafiği hakkında daha detaylı bilgi için bk., Avcı, 2003: 72. Bizans'ın bu dönem Müslümanlar karşısında yaptığı başarılı savunma ve kazandığı savaşlar özellikle batıda büyük ses getirmiştir. Nasıl ki bir zamanlar Herakleios'un Sasanilere karşı kazandığı büyük başarılar sonunda İstanbul'da görünen Avar elçileri ve balkanlarda yaşayan milletler imparatora dostluğunu rica edip tabiiyetlerini bildirmişse, bu defa da Müslümanlara karşı kazanılan bu başarıdan sonra Theophanes'in ifadesiyle: “Batının bütün milletleri Avar kağanı, Krallar, yöneticiler ve yerel valiler- elçilerini gönderip imparatora hediyeler getirerek bağlılıklarını sunmuşlardır. Theophanes, 1: 356.

⁴³⁹ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 229.

⁴⁴⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 229.

ve rehberlik ettiği isyan ve işgal hareketleri yine değişik grupların iştirakiyle hızla büyümüş ve sonuç itibarıyla bu isyan Müslümanları zor durumda bıraktığı gibi Bizans'a daha büyük avantajlar sağlayacak barış anlaşmasının kapılarını aralamıştır. Yine bu dönemde hilafeti zor durumda bırakan sadece Merdai isyanı olmamıştır. Aynı zamanda Suriye'de görülen büyük bir veba salgını da bölgeyi çok etkilemiştir⁴⁴¹.

İki ateş arasında kalan halife Abdülmelik (685-705), Bizans ile anlaşmaktan başka çarenin kalmadığını anlayarak Muâviye zamanında olduğu gibi bir anlaşma yoluna gitmiştir. Eski anlaşmanın yenilenmesinin yanında Kıbrıs, Armenia ve Gürcistan gibi iki taraf arasında hâkimiyet mücadeleleri yaşanan yerlerden toplanan vergilerin ortak pay edilmesine karar verilmiştir. Belki de Bizans'ın ilkinde nazaran ikinci Merdai isyanında daha aktif rol oynamasının en önemli etkisi bu olmuştur. Bu sayede Müslümanlardan daha fazla imtiyaz kopartmak mümkün olmuştur⁴⁴². Müslümanların kabul ettiği anlaşma şartlarına karşın Bizans da Merdailerin bölgeden uzaklaştırılmalarını ve bölgede yaptıkları akınları önleme sözü vermiştir. Anlaşmadan sonra harekete geçen imparator elçilerini yollayarak bölgede bulunanların yakalanmasını için emretmiştir⁴⁴³. Bölgede terör estiren Merdailer her ne kadar Bizans adına hizmetlerde bulunsalar da Bizans'ın aslında kendilerine çok da fazla güvenmediği ortadadır. Özellikle Toros geçitleri gibi Anadolu'ya açılan önemli noktalarda bulunmaları ve zaman zaman Araplarla iş birliği yapmaktan çekinmemeleri ve yerli halkın da yaptıkları yağmalardan, düzeni bozucu hareket ve eylemlerinden durmadan şikâyetçi olmaları⁴⁴⁴ gibi nedenlerle bölgeden tehcir edilmelerine karar verilmiştir. Sınır bölgelerinde bulunup düşmanla işbirliği yapabilecekleri ihtimalinde karşı daha iç kesimlere, imparatorluk topraklarına çekilerek devlet hizmetine bağlanmalarına karar verilmiştir. Theophanes'e göre *"Bölgede Roma [Bizans] gücünü aksatan 12.000 Merdai ele geçirilmiştir"*⁴⁴⁵. Abdülmelik'in bu başvurusundan sonra II. Justinianus'un Merdaileri bölgeden çekmesi Theophanes tarafından çok eleştirilmiştir. Ona göre; *"Merdailerin anlamsız bir şekilde doğu sınırlarından çekilmesi sonucu boşalan yerler Araplar tarafından doldurulmuş ve bu bölgeler bu gün bile Arapların elinde korkunç acılar çekmeye devam etmektedir"*⁴⁴⁶. Tehcire mecbur bırakılan Merdailerin sadece Lübnan ve çevresinde değil aynı zamanda Armenia bölgesine kadar uzanan yerlere yayılmış oldukları görülmektedir. II. Justinianus, 687 yılında Armenia bölgesine bir sefer düzenleyerek *"İmparator Armenia bölgesine giderek Lübnanlı Merdaileri*

⁴⁴¹ Bk. 1.1.1 Salgın Hastalıklar

⁴⁴² Theophanes, 1: 363.6-11.

⁴⁴³ Theophanes, 1: 363.14.16.

⁴⁴⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 187.

⁴⁴⁵ Theophanes, 1: 363; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.187; Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 325-326.

⁴⁴⁶ Theophanes, 1: 363.16-20.

ele geçirmiş ve onların sağlam sur duvarlarını yerle bir etmiştir.” - Buralara kadar yayılmış olan Merdailer de ele geçirmiştir. II. Justinianus’un tehcir kararına karşın bölgede yaşayan Merdailerin tamamını ele geçirmesi mümkün olmamıştır⁴⁴⁷. Ele geçirilen ve göç etmeye zorlananlar Epiros, Kephallenia, Pelopones ve Pamfilya (Antalya) gibi bölgelere iskân edilmişlerdir. Merdailerin tehciri sayesinde Bizans Arap saldırıları sonunda önemli sayıda nüfusun kaybolduğu sahil bölgelerini ve adaları tekrar nüfuslandırmak istemiştir. Özellikle Antalya civarına yerleştirilen Merdailer denizci olarak uzun yıllar bölgede Bizans’a hizmet etmişlerdir. Aslında II. Justinianus’un (685-695) Merdailere uyguladığı bu tehcir ve iskân siyaseti Kıbrıs adası sakinlerinin Anadolu’ya iskân edilme sebebiyle aynıdır. Arapların Akdeniz ve Ege sahilleri boyunca yaptıkları saldırıların neden olduğu yaralar kapatılmak istenmiştir.

II. Justinianus dönemiyle birlikte Bizans’ın Antalya’dan başlayarak Ege kıyılarından Çanakkale’ye kadar izlediği nüfuslandırma politikaları bölgenin uzun yıllar boyunca mamur kalmasını da sağlamıştır. Hem Kıbrıslıların Kyzikoz civarına iskanları hem de Lübnanlı Merdailerin Antalya bölgesine iskanları bu hat boyunca uzanan alanda Müslüman saldırılarının açtığı yaraları kapatmıştır. Bu bölgenin Anadolu’nun iç ve doğu kesimlerine nazaran daha zengin ve kalabalık olduğu X. yüzyılın önemli İslâm tarihçilerinden olan İbn Havkal tarafından da teyit edilmektedir. Yazarın *Sûrat el-Arz* (Yer’in Haritası) adlı eserinde X. yüzyılda Anadolu hakkında da önemli kayıtları vardır. Yazar Anadolu’nun iç kesimleri hakkında yaptığı betimlemelerde metruk hale getirilmiş şehirler ve yerleşim yerlerinden bahsetmektedir. Buna karşı Antalya’nın müstahkem bir kale olduğundan bahseden yazar, Antalya ve İstanbul arasında bulunan yerlerin zengin ve verimli yerler olduğuna da dikkat çekmektedir⁴⁴⁸.

II. Justinianus’un Antalya’ya iskan ettiği bu Merdailer’in önemli bir kısmı imparatorluk denizcileri olarak hizmet vermeye devam ettikleri görülmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren Antalya civarına yerleştirilmiş olan Merdailer hakkında tek tük bilgiyi “*De Administrando Imperio*”da imparator VII. Konstantinos vermektedir. Ona göre Antalya civarına iskân edilmiş olan Merdailerin Katepano’sunun (τὸν κατεπάνω Μαρδαῖτων’ Ατ

⁴⁴⁷ Tehcirden kurtulan ya da yaşadıkları zorlu coğrafyadan dolayı ele geçirilemeyen geri kalan Merdailer için bkz, H. Lammens, “Merdeiler”, *İA*, c. VII, s. 757-758; Bizans birliklerinin bölgedeki faaliyetleri için ayrıca bk., Ghewond’s *History*, bölüm 5.

⁴⁴⁸ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, s.166-171.

ταλείας) bizzat imparator tarafından atanması ve görevlendirilmesi çok eski bir gelenektir ve bu geleneği Bizans imparatorları sürdürmüşlerdir⁴⁴⁹.

2.3. Slavların Anadolu'ya Nakil ve İskânları

Bizans'ın dışarıdan Anadolu'ya naklederek iskân ettiği topluluklar arsında belki de en önemlisi Balkanlardan tehcir edilen Slavlardır. Balkan toprakları Bizans'ın VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da ihtiyaç duyduğu insan gücünün derlendiği bir coğrafya olmuştur. Eksilen insan gücünü karşılamak ve kaybolan nüfusun yerine yenisini koymak için Balkanlar ve batı sınırlarında meskûn olan Slav toplulukları Bizans'ın önüne büyük bir fırsat olarak çıkmıştır. Bazen Bizans'ın zorlamasıyla bazen de kendi rızalarıyla hizmetleri karşılığında aş, iş ve toprak vaadiyle Anadolu'nun boş arazilerine çekilerek iskân edilen bu Slav toplulukları uzun yıllar boyunca Bizans'ın Anadolu'da ihtiyaç duyduğu insan ihtiyacına cevap vermeye çalışmışlardır.

Bizans'ın Slavlarla ilk tanışması I. Justinianus (527-565) dönemidir. Kavimler göçünün hemen akabinde, Germen kavimlerinden sonra Balkan yarımadasında görülen Slavlar, Bulgarlarla birlikte hareket ederek Bizans topraklarına girip, Adriyatik kıyılarından Korinthos körfezi ve Ege denizi kıyılarına kadar olan bölgelerde yağma ve işgallerde bulunmuşlar ve buralardan Polonya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'ya kadar olan çok geniş bir sahaya yayılmışlardır⁴⁵⁰. I. Justinianus'un emriyle Bizans'n güçlü orduları Kuzey Afrika ve İtalya'da bir zamanlar Roma İmparatorluğuna ait olan ve Barbar kavimler tarafından işgal edilmiş toprakların geri alınabilmesi için savaşıırken, Balkanlarda vukubulan bu yeni işgaller karşısında kayıtsız kalmış ve bir şey yapamamıştır. Bu dönemden itibaren Balkanlar ve Trakya'da Slavlar ve diğer kavimlerin saldırıları neticesinde önemli sayıda insan yaşamını yitirmiş ve bölge metruk hale gelmeye başlamıştır. Bu konuda Prokopius:

*“Justinianus Bizans imparatorluğunun başına geçtiğinden beri her yıl, İllirya ve bütün Trakya -İyonya körfezinden Konstantinopolis varoşlarına kadar- Hunlar, Slavlar ve Antlar tarafından baskına uğruyordu. Saldırılarından yerli halk büyük acılar çekti. Bu milletlerin saldırılarında bölgede oturan en az 200.000 Romalının öldürüldüğü ya da esir alındığını düşünüyorum”*⁴⁵¹

diyerek bu saldırıların bölgenin demografik yapısına olan tesirine dikkat çekmektedir. Prokopius'un verdiği bu rakamlara dikkatle yaklaşmak gerekse de bir husus nettir. Slavların

⁴⁴⁹ K.Porphiregenitos, *DAI*, 50; Ayrıca Lübnan dağlarından alınan Merdailer sadece Antalya civarına değil, imparatorluğun farklı yerlerine dağıtılmışlardı. Antalya dışında özellikle Peloponessus'a gönderilen Merdailer için bk., Theophanes Cont., 304.

⁴⁵⁰ Cavagna, 2012: 74.

⁴⁵¹ Ostrogorsky, 1999: 66; Prokopius, *Anecdota*, 18.20.

Bulgarlar ve diğer kavimlerle birlikte Balkanlar, Trakya ve İstanbul yakınlarına sokulacak kadar ileriye giden yağma hareketleri bölgenin demografik yapısının değişmesine, önemli sayıda Bizans yurttaşının yerlerini yurtlarını terk etmesine neden olmuştur. Bu dönem Trakya'dan başkent civarına kadar olan bölgede yaşanan istilalar ve nüfusun kaybolması hakkında Prokopius'un verdiği bu bilgileri teyit eden bir başka önemli yazar ise Malalas'tır. Malalas verdiği bilgilerle bu bölgenin demografik yapısının nasıl değiştiğine ışık tutmaktadır⁴⁵².

III. yüzyıldan itibaren Kavimler göçünün yıkıcı etkilerini yaşayan ve devlet otoritesinin ortadan kalktığı görülen Balkan toprakları, Slavların da bölgeye girmesiyle karışık bir hal almış ve bölge iyice Bizans kontrolünden çıkmıştır.

Bizans Devleti ile VI. yüzyılda ilk temasları Balkanlarda başlayan Slav kabileleri bu tarihten itibaren (VI.yüzyıl) Bizans ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Bizans her ne kadar bu ilk dönemlerde batı topraklarını işgal edip yağmalayan bu kabilelere karşı istediği gibi müdahale edememiş olsa da, bu milletlerle olan ikili ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmıştır. Özellikle Herakleios zamanında Hırvatlar ve Sırlar gibi bazı Slav kabileleri ile kurulan ilişkiler ve yapılan görüşmeler önemlidir. Herakleios zamanında Balkan topraklarında görülen Sırlar ve Hırvatların devlet topraklarına iskân için izin talepleri Bizans nezdinde hemen cevap bulmuş ve iskân izninin yanında Roma'dan çağrılan din adamları da bu yeni Slav milletlerine yollanmıştır⁴⁵³. Bizans bu dönemden itibaren batı topraklarını işgal eden bu milletlere karşı özellikle Hristiyanlık inancını bir silah olarak kullanmasını bilmiş ve onları kendisine bir şekilde tabi kılmaya çalışıp ikili ilişkilerini koparmamıştır.

Bizans, Herakleios dönemiyle birlikte Sasani ve Müslüman işgallerinin Anadolu'da neden oldukları nüfus kayıplarını gidermek, metruk hale gelen yerleri yeniden meskûn hale getirmek için gözünü batıya, Balkan topraklarını işgal edip buralara yerleşen bu Slavlara çevirmiştir. Herakleios'un son yıllarından itibaren Arapların Anadolu içlerine olan akınları hız kesmeden devam etmiş, 647 yılında Muâviye komutasında Armenia ve Anadolu'ya akınlar düzenleyen Müslüman Araplar, Kayseri'yi işgal edip, Batı Anadolu'ya kadar ilerlemiş ve dönüşte pek çok esir alarak Şam'a dönmüşlerdi⁴⁵⁴. Bu dönemden itibaren Müslüman Arapların Anadolu içlerine düzenledikleri seferlerden sonra dönüşte muhakkak bir miktar esir alıp götürdükleri görülmektedir. Dönemin önemli kroniklerinde de zaten zaman zaman Anadolu içlerine seferler düzenleyen Arapların seferlerden sonra belirli sayıda esir alarak

⁴⁵² Hun, Avar ve bölgedeki diğer milletlerin değişik zamanlarda İstanbul yakınlarına kadar olan yağma seferleri için bk., Malalas, 490.6-7.

⁴⁵³ Bu dönem Balkan topraklarını işgal eden Slav kabileleri ile Bizans ilişkileri detaylı bilgi için Bk., DAI, 31.8 - 15; J.B.Bury, *Early History of the Slavonic Settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia*, London, 1920.

⁴⁵⁴ Ostrogorsky, 1999: 108.

götürdüklerinden bahsedilmektedir⁴⁵⁵. Bizans Devleti her ne kadar Müslümanların Anadolu içlerine olan bu saldırıları karşısında zor durumda kalsa da, Müslümanlar arasında vukubulan mezhep çatışmalarını, yönetim için yaşanan siyasi çekişmeleri fırsata çevirmesini bilmiştir. Müslümanların kendi aralarında ki bu sorunlar, geçici bir süre de olsa Bizans'ın doğu sınırlarından hissettiği baskının azalmasına vesile olmuştur. Mesela Halife Osman'ın öldürülmesinden sonra yaşanan halifelik mücadeleleri, 661 yılında Halife Ali'nin öldürülmesiyle had safhaya ulaşınca, ülkesi içerisindeki siyasi karışıklıklar nedeniyle Anadolu'ya olan akınlarına ara vermek zorunda kalan Muâviye, Bizans ile anlaşma yoluna gitmiştir⁴⁵⁶.

Müslümanların içinde bulunduğu bu siyasi durum ve sulh talepleri Bizans devletine geçici bir müddet de olsa rahatlama imkânı sunmuştur. Doğudan gelebilecek tehlikenin geçici süreyle olsa da ortadan kalkmasını fırsat bilen II. Konstans, yönünü uzun süredir ilgilenilemeyen batı topraklarına, Balkanlara çevirmiştir. 658 yılında imparator II. Konstans, Theophanes'in ifadesiyle “..*İmparator birçok esirler alıp itaat altına soktuğu Sklavinia'ya*⁴⁵⁷ *sefer yapma imkânı bulmuştur..*”⁴⁵⁸ II. Konstans Müslümanlar arasında vukubulan siyasi anlaşmazlığın uzun sürmeyeceğini ve tekrar Anadolu üzerinden Bizans'a yükleneceklerini ve tehlike oluşturacaklarını düşünmüş olmalıdır. Bu sebeple bu fırsatı iyi değerlendirerek Balkanlara yaptığı bu seferden ele geçirdiği Slavları doğuya, Müslümanlarla olan savaşta kullanmak üzere sınırlara nakletmiştir.

Bu dönemle birlikte Anadolu'ya tehcir ve iskân edilen Slavlardan sadece askerlik alanında değil aynı zamanda boş kalan arazilerde durmuş olan üretimin tekrar başlatılması için de istifade edilmesi amaçlanmıştır⁴⁵⁹. II. Konstans ile birlikte Bizans'ın Balkanlara yaptığı bu seferlerde hem Anadolu'da ihtiyaç duyulan insan gücünün sağlanması hem de Balkanlarda kaybolan devlet idaresinin yeniden tesis edilmesi amaçlanmıştır.

⁴⁵⁵ Theophanes'in eserinin pek çok yerinde Arapların Anadolu içlerine olan akınları hakkında “= *Araplar Roma ülkesine sefer düzenleyip pek çok esirler aldılar ve pek çok yerleşim yerini tahrip ettiler*” ifadelerine rastlamak mümkündür. Müslüman Arapların Anadolu içlerine düzenledikleri seferler hakkında Theophanes ve Arap tarihçilerinin verdikleri tarihler ve bilgiler bazen çelişmektedir. Yine de bir Bizanslı tarihçinin eserinin pek çok yerinde bu ifadeleri kullanması, Müslüman Arapların Anadolu içlerine olan akınlarının sonuçları hakkında Anadolu'nun nüfus durumunu, dolayısıyla Bizans'ın izlediği nüfus politikasını anlamamız adına önemli bir ışık tutmaktadır. Arap seferleri sonunda yerli ahali esir edilen ve götürülen Anadolu'nun yeniden iskan edilmesi ve meskun hale getirilmesi Bizans'ın çözmesi gereken önemli meselelerinden olmuştur. Her ne kadar Araplar tarafından yerli ahali esir edilerek götürülse de Bizans giden nüfusun yerine yenisini koymak için girişimlerde bulunmuştur.

⁴⁵⁶ Uçar, 1990: 76.

⁴⁵⁷ Slavlar balkan yarımadasını işgal ettikten sonra bölge artık Bizanslılar tarafından Slavların yurdu olarak kabul edilmeye başlanmış ve kaynaklarda da bu ifade ile anılmaya başlanmıştı. Slavların Balkan yarımadasına yerleşmeleri, hakimiyet mücadeleleri ve işgal ettikleri araziler hakkında daha detaylı bilgi için bk., Kobyli, 2008: 541 vd.

⁴⁵⁸ Theophanes, 1: 347.6-9.

⁴⁵⁹ Mango, 2007: 33.

Slavların Anadolu'ya iskân edilmeleri II. Konstans dönemiyle birlikte başlamış ve halefleri döneminde de devam ettirilmiştir. Bu dönemden sonra Anadolu'daki Slav nüfusu yeni nakillerle birlikte giderek artmıştır. Balkanlardan Anadolu'ya getirilen bu insanlar Arap saldırıları karşısında ilk müdahaleyi yapmaları için boşaltılan Doğu sınırlarına yerleştirilmişlerdi. İslâmiyetin doğuşu ve bölgede hâkim güç olmaya başlamasından bu yana bölgede önemli müttefik kabileleri kaybeden Bizans, bu açığı Slavlarla kapatmayı amaçlamıştır⁴⁶⁰. Müslümanlar ise Bizans'ın yanı başlarında izlediği bu iskan siyasetine tepkisiz kalmamışlardır. Özellikle Anadolu içlerinde faal bulunan İslâm orduları bu Slav topluluklarıyla irtabata geçerek kendi taraflarına çekmek için girişimlerde bulunmuşlardır. 665 yılında Bizans saflarından ayrılan 5.000 kadar Slav'ın taraf değiştirerek Abdurrahman b. Halid b. Velid komutasındaki Araplara iltica edişi ve bu Slavların yine Araplar tarafından karşı bir hamle olarak Bizans'a karşı savaşmaları için Kuzey Suriye sınırlarında bulunan bugünkü Hama şehrinin kuzey batısında Silifke yakınlarına yerleştirildikleri görülmektedir⁴⁶¹.

Anadolu'ya tehcir edilerek Arap sınırlarına iskân edilen bu ilk Slav grubunun neden saf değiştirdiği hakkında net bir bilgi mevcut değildir. Theophanes'e göre Slavların saf değiştirdikleri sırada Abdurrahman b. Halid b. Velid Bizans topraklarına saldırmış pek çok yerleşim yerini yerle bir ederek o kışı Anadolu'da geçirmiştir⁴⁶². Muhtemelen Halid b. Velid Anadolu'da bulunduğu bu kış aylarında Slavlar ile görüşüp Müslümanların tarafına geçmeleri hususunda onları ikna etmiştir. Bizans kaynaklarında Müslüman saflarına geçen Slavlar hakkında çok fazla malumat yoktur. Sadece bu yüzyılda Anadolu'ya tehcir ve iskân edilen bazı grupların taraf değiştirdikleri belirtilmektedir. El-Belâzurî, *Fütûhu'l- Büldân* adlı eserinin bazı yerlerinde Arapların tarafına geçen Slavlardan bahsetmektedir. Mesela Antakya yakınlarındaki Kûrus şehrinde Bizans'a karşı başarılı mücadeleler vermiş olan Selman b. Rebia'nın başarılarından dolayı buradaki kaleye isminin verildiğini ve Selman ile Ziyad'ın, Mervan b. Muhammed zamanında hudutlara yerleştirilen Slavlardan olduğundan bahsedilmektedir⁴⁶³. Yine bir başka rivayete göre Halife El-Mansur yaşanan büyük bir zelzele sonucu yıkılan Massisa'ya 400 kişi gönderip şehrin onarımını yaptırmıştır. El-Ma'mure adı verilen şehre daha önce Halife Mervan zamanında kırsal kesimlere yerleştirilen İranlılar, Nebatlılar ve Slavlar nakledilmişti. Şehre iskân edilen bu insanlar için topraklar ve evler verilmiştir⁴⁶⁴. Slavların saf değiştirmelerinde sebep her ne olursa olsun açık olan durum

⁴⁶⁰ Kaegi, 1981: 168.

⁴⁶¹ Theophanes, 1: 348.28-20; Süryani Mihail ise Müslümanlar tarafından Antakya civarına iskan edilen bu Slavlara Müslümanların kadınlar ve mallar verdiğini belirtip, bu Slavların 7.000 süvariden ibaret olduklarından bahseder. Bk., Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 146.

⁴⁶² Theophanes, 1: 348.16-18.

⁴⁶³ Belâzurî, 2002: 213.

⁴⁶⁴ Belâzurî, 2002: 235-37.

Bizans'ın zor kullanarak Balkanlardan esir aldığı insanları o dönemde en büyük düşmanlarına karşı savaşmaları için Anadolu'ya tehcir etmeleridir. Kendi rızaları dışında memleketlerinden kopararak sürgün edilen bu Slavların ise tepki olarak taraf değiştirmiş olmaları mümkündür. II. Konstans zamanında doğu sınır bölgelerinin güvenliği için izlenen bu nüfus politikası her ne kadar başarısız olmuş gibi görünse de, II. Konstans haleflerine bir yol göstermiştir ki, Anadolu'da ihtiyaç duyulan nüfus'un temini için Bizans zaman zaman yüzünü Balkanlara dönerek Slav'lar ile bu ihtiyacını giderme yoluna gitmiştir⁴⁶⁵. Böylelikle II. Konstans döneminde izlenmiş olan bu nüfus nakilleri politikasından istenen sonuç alınamamış olsa da bu dönemden itibaren Anadolu'da Slav unsuru gitgide artmıştır. II. Konstans zamanında tehcir edilen ve Anadolu'ya iskân edilen Slavların sayıları daha az iken, ilerleyen yıllarda katlanarak artmıştır.

Anadolu'ya çok daha fazla sayıda Slav'ın tehcir edilmesi ise II. Justinianus zamanında gerçekleştirilmiştir. IV. Konstantinos zamanında Müslüman Araplara karşı kazanılan başarılar ve Muâviye'nin ölümü üzerine hilafetin içinde bulunduğu çalkantılı dönem, Bizans'a Balkanlara düzenleyeceği sefer için yeni bir fırsat sunmuştur. Emevî hanedanından yeni halife Abdülmelik siyasi durumunu pekiştirene kadar Bizans ile iyi geçinmenin faydalı olacağına inandığı için sulh yoluna gitmiştir. Hilafet ile yapılan anlaşma neticesinde doğu sınırlarını güvene alan II. Justinianus, Anadolu'dan çok sayıda süvari birliğini Balkanlar ve Trakya'ya kaydırmıştır. Bu dönemde Makedonya'nın doğusunda bulunan Slavlar bölgede yağma hareketlerine devam etmekte ve Bizans yurttaşlarına ciddi sorunlar çıkartmaktaydılar⁴⁶⁶. İmparator, Bizans'a sorun çıkartan ve Balkan topraklarında devlet otoritesini yok sayan Bulgarlar ve Slavlar üzerine 688 yılında büyük bir sefer düzenlemiştir. Selanik'e kadar olan kaleleri teker teker ele geçiren II. Justinianus, çok sayıda Slav'ı esir alarak Anadolu'ya, *Opsikion Thema*'sına yerleştirmiştir⁴⁶⁷. Bu Slavlardan bazıları kendi rızalarıyla bazıları da Bulgar baskısından kurtulmak için Bizans ordularına teslim olmuşlardır⁴⁶⁸. II. Justinianus'un Balkan seferi neticesinde esir alınan bu çok sayıdaki Slav, Abydos (Çanakkale) üzerinden Anadolu'ya, *Opsikion Thema*'sına nakledilmiştir⁴⁶⁹.

Bizans'ın dışarıdan Anadolu'ya nüfus nakilleri yaparken kullandığı yollar da önemlidir. Zira Herakleios döneminde Sasaniilere karşı Anadolu'ya getirilen Avrupa orduları Kadıköy üzerinden Anadolu'ya nakledilmişti. Anadolu'dan Avrupa'ya ya da Avrupa'dan Anadolu'ya askeri birliklerin nakledilmesinde Kadıköy güzergâhı kullanılırken, Balkanlara

⁴⁶⁵ Charanis, 1961: 143.

⁴⁶⁶ Stratos, 1980: 2.

⁴⁶⁷ Theophanes, 1: 364.11-18.

⁴⁶⁸ Runciman, 1930: 30; Ostrogorsky, 1959: 6.

⁴⁶⁹ Theophanes, 1: 364.14; Nikephoros, 36.18-22.

yapılan seferler sonucu ele geçirilen Slav ya da diğer unsurların mümkün olduğu kadar başkentten uzak noktalardan Anadolu'ya tahliyeleri gerçekleştirilmiştir. Bizans Devleti bu yolları kullanırken herhangi bir isyan girişiminde ya da meydana gelebilecek bir yağmalama, taşkınlık gibi durumlarda bunun önüne geçmek veya başkent ve çevresinin zarar görmemesini engellemek adına böyle bir yol izlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir⁴⁷⁰. Kaynaklarda kullanılan yollar hakkında çok fazla bilgi mevcut olmamakla birlikte Theophanes, ve Nikephoros, II. Justinianus'un esir aldığı Slavları Anadolu'ya naklederken Abydos-Anadolu güzergâhını kullandığını belirtmektedirler⁴⁷¹.

Selefleri gibi II. Justinianus'da, Müslüman saldırıları sonucunda ahalisi esir edilerek metruk hale getirilmiş Anadolu toraklarının yeniden iskân edilmesini amaçlamıştır. Dönemin kaynaklarındaki bilgiye göre II. Justinianus'un Balkanlara seferi sonucu Anadolu'ya getirilen bu Slavların sayısı bir önceki nakle göre daha fazladır. II. Konstans zamanında da Anadolu'ya Slavlar getirilmiş ve sınır bölgelerine yerleştirilmişti. Ama bu defa ele geçirilen ve getirilen Slavların sayısı o kadar fazladır ki, aileleri haricinde sadece orduya alınanlardan oluşan özel bir birlik bile kurulmuştur. II. Justinianus, bu Slavlardan 30.000 kişilik özel seçilmiş bir ordu meydan getirmiş ve bunlara "Özel Ordu"⁴⁷² adını vermiştir. II. Justinianus döneminde Balkanlardan Anadolu'ya tehcir edilen bu Slavların net sayısı bilinmez fakat kaynakların verdiği 30.000 rakamı doğruysa aileleriyle birlikte hesaplandığı zaman en azından 50.000 ile 80.000 kişinin Anadolu'ya getirildiği tahmin edilebilir. Slavlardan derlenen bu ordu yine bir Slav olan Neboulos -Νέβουλον- adında bir komutanın idaresi altına verilmiştir. Bu yeni ordunun da verdiği güvenle II. Justinianus doğuya, Arapların üzerine yürüyerek onları savaşa zorlamıştır⁴⁷³.

II. Konstans'ın Anadolu'ya getirdiği Slavlar gibi II. Justinianus'un da Anadolu'ya getirdiği bu Slavlardan, tarihi kaynaklara göre 20.000 kadarı, saf değiştirerek Arapların tarafına geçmiştir. Theophanes'in verdiği malumata göre Slavların bu beklenmedik ihanetleri karşısında çılgına dönen ve buna çok öfkelenen İmparator, İznik körfezi kıyılarında Leukate⁴⁷⁴ -Λευκάτη- denilen yerde geriye kalan 10.000 kadar Slav'ı ve ailelerini kadın çocuk demeden kılıçtan geçirtmiştir⁴⁷⁵. II. Justinianus döneminde Anadolu'ya iskân edilen bu

⁴⁷⁰ Bizans Devleti özellikle başkentten güvenliği için her zaman hareket halinde olan kalabalık kitleleri ve orduları mümkün olduğunca başkent civarından uzak tutmaya çalışmıştır. I. Haçlı Seferinde de olduğu gibi Avrupa'dan gelen orduların ve kalabalık kitlelerin de başkente alınmadığını ve mümkün olduğu kadar başkente uzak noktalarda konuşlandırıldıklarını görürüz. Bu kalabalık orduların Anadolu yakasına geçirilmesi esnasında da olabildiğince uzak noktaların tercih edilmesi de aynı nedenlerden dolayıdır.

⁴⁷¹ Theophanes, 1: 364.14; Nikephoros, 36.18-22.

⁴⁷² Theophanes, 1: 365.30-366.6

⁴⁷³ Brooks, 1913: 406.

⁴⁷⁴ Yalova yakınlarında modern Yelkenkayaburnu.

⁴⁷⁵ Theophanes, 1: 366.20-23.

Slavların Bizans saflarından ayrılarak Arap saflarına geçme ihtimali ne kadar yüksek olursa olsun, imparatorun intikam için geri kalan Slavları öldürttüğü bilgisine şüpheyle yaklaşılmalıdır. Dönem içerisinde Bizans'ın Anadolu'da ihtiyaç duyduğu insan gücü düşünülürse geri kalan Slavların iş gücü olarak boş kalan arazilerde değerlendirilmiş olması daha mantıklıdır.

Slavların kitleler halinde Anadolu'ya iskân edilmesi politikasına sonraki yıllarda da devam edilmiştir. V. Konstantinos zamanıyla birlikte Bizans özellikle Trakya bölgesinde, Bulgar sınırlarında yoğun bir iskân faaliyeti sürdürmekteydi. Anadolu'nun doğu bölgelerinden esir alınan Monofizit Ermeniler ve Suriyelilerin Balkan sınırlarına kitleler halinde taşındığı bir dönemdir⁴⁷⁶. Bulgar-Bizans mücadelelerinin de tüm şiddetiyle sürdüğü bu dönemde, Bulgar baskısına dayanamayan kalabalık bir Slav grubu kurtarıcı olarak gördükleri Bizans'a iltica etmiştir. Patrik Nikephoros'un belirttiğine göre Bizans topraklarına giren ve sığınma için izin isteyen bu Slavların sayısı 208.000 civarındadır. Nikephoros'un verdiği bu rakamın ne kadar doğru olduğu tartışmalı olsa da, Bizans devleti daha önceki yıllardan alışlageldiği gibi kendisine iltica eden bu Slavları kabul ederek yerleşmeleri için onlara yer göstermiştir. Bizans'a sığınan bu Slavlar Bitinya'da *Opsikion Theması*'na bugünkü Şile civarında Karadeniz'e dökülen Artanas⁴⁷⁷ Nehri civarına iskân edilmişlerdir⁴⁷⁸. V. Konstantinos zamanındaki bu iskân izniyle birlikte Anadolu'daki Slav unsuru tekrar artmıştır. *Opsikion Theması*'na iskân edilen bu Slavların akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Bu kadar çok sayıda Slav bölgede mi iskân edildi ya da belirli bir kısmı Anadolu'nun belirli bir bölgesine mi gönderildi? Net olmamakla birlikte iki olay bu Slavların bir kısmının ya da çoğunluğunun doğuya gönderilmiş olma ihtimalini arttırmaktadır. Öncelikle V. Konstantinos zamanında 746 tarihinde Malatya, Erzurum ve Suriye civarlarına yapılan seferler sonucu binlerce Monofizit Hristiyan esir alınarak Trakya'ya göç etmeye mecbur bırakılmış ve bunun sonunda bölge nüfusunda bir azalma meydana gelmiştir. Bu eksikliğin giderilmesi ve muhaliflerin nüfus yoğunluğunu kırmak için Slavların doğuya gönderilmiş olması mümkündür. Aynı zamanda tarihçi Genesius'un Slav Thomas isyanına iştirak eden milletler arasında Slavları sayması ve isyanın özellikle doğuda taraftar bularak gelişmesi, V. Konstantinos zamanında zikredilen bu Slavların önemli bir kısmının doğuya gönderilmiş olması ihtimalini de kuvvetlendirmektedir.

⁴⁷⁶ Bk., "3.3 Trakya ve Balkan Sınırlarına Yapılan Nakiller"

⁴⁷⁷ Karadeniz kıyısında Şile civarında bulunan Hiciz deresi. Bk. Umar, 1993: 113.

⁴⁷⁸ Nikephoros, 68.27-69.2; Ramsay, 1960: 161.

Bir zamanlar Alanlar ve Gotların Anadolu'ya iskân edilmesi ve zamanla sayılarının artması imparatorluk için bir takım sıkıntıları beraberinde getirmişse⁴⁷⁹, Slavların da Anadolu'ya iskân edilmesi ve sayılarının zaman içerisinde artması ilerleyen süreçte Bizans için bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Sayıları yıldan yıla artan Slavlar Bizans'ın izlemiş olduğu bazı politikalar karşısında memnuniyetsizliklerini ilk fırsatta göstermişlerdir. Artan nüfuslarıyla zaman zaman isyan edip, "Slav Thomas" isyanında olduğu gibi Bizans devletini zor durumda bırakmışlardır.

Balkanlardan yapılan Slav nakillerine VI. Konstantinos –İrene zamanında da devam edilmiştir. 781 yılında Anadolu içlerine seferlerine devam eden Araplar, Batı Anadolu'ya kadar ilerleyerek Thrakesion Thema'sında Bizans ordularını zor durumda bırakarak zaferler kazanmışlardı⁴⁸⁰. Arapların bu saldırıları karşısında Bizans mecburen anlaşma talep ederek haraç ödemeyi kabul etmiştir. Müslümanlar ile yapılan bu anlaşmayı değerlendiren imparatoriçe, Hadım Stavrakios komutası altında büyük bir Bizans ordusunu Selanik ve Yunanistan'da bulunan Slav kabileleri üzerine sefere göndermiştir. Stavrakios, Selanik ve Yunanistan'da bulunan Slavların üzerine yürüyüp onları Bizans'a tabi kıldıktan sonra vergiye bağlamıştır. Buradan hareketle Peleponnesos'a giren Stavrakios, pek çok esir ve ganimet alarak geri dönmüştür⁴⁸¹. Bu başarılı sefer sonunda başkente gelen Stavrakios ise hipodromda düzenlenen bir şenlikle başarısını kutlamıştır. Bu sefer neticesinde ele geçirilen Slavlar da Anadolu'ya nakledilmişlerdir. Esir alınarak Anadolu'ya sürülen bu Slav grubunun tam olarak nerelere iskân edildiğine dair bilgi yoktur fakat bu nakilden hemen önce Arapların *Thrakesion Themasi* topraklarına olan akınları ve Bizans ordularını uğrattıkları mağlubiyet de düşünülürse Batı Anadolu'ya yerleştirilmiş olmaları ya da V. Konstantinos'un Bulgarlarla olan mücadelesi sırasında Bizans'a iltica eden Slavların iskân edildiği Şile civarına iskan edilmiş olmaları muhtemeldir. II. Kosntans dönemiyle birlikte Anadolu'ya nakledilerek değişik bölgelere iskan edilmeye başlanan Slav unsuru yıllar boyunca varlığını korumuştur⁴⁸².

2.4. Kıbrıs Adasından Yapılan Nakiller

Bizans döneminde Anadolu'ya dışarıdan bir başka önemli nüfus nakli Kıbrıs adasından yapılmıştır. Bizans-İslâm mücadelelerinden fazlasıyla etkilenen ve bir hayli nüfusunu yitiren bölgelerin başında Batı Anadolu ve sahil kesimleri gelmektedir. Emevî hanedanlığının kurucusu olan Muâviye daha henüz Şam valisiyken Bizans'a karşı olan

⁴⁷⁹ Ostrogorsky, 1999: 56.

⁴⁸⁰ Ostrogorsky, 1999: 169.

⁴⁸¹ Theopahenes, 1:456.25-457.2

⁴⁸² Anadolu'ya iskan edilen Slavların, X. yüzyıl ve sonrasında ki durumları ve varlıkları hakkında bk., Charanis, 2002: 144 vd.

mücadelenin sadece karadan değil aynı zamanda denizden de yapılması gerektiğini düşünmüştür. Suriye, Mısır gibi eyaletlerin alınması ve Anadolu içlerine yapılan seferlerden ele geçen ganimetler hiç bir zaman Müslümanlar için yeterli olmamıştır. Daha fazla ganimet, toprak ve zenginlik isteyen Araplar, tüm güçleriyle hem Anadolu'dan hem de Akdeniz ve Ege üzerinden Bizans'a yüklenmeye devam etmişlerdir. Müslüman Araplar bu gayelerine ulaşmak için başkent güzergâhında bulunan yerleri bir bir fethederek ilerlemişlerdir. Suriye'nin fethinden sonra Anadolu'ya girmeye başlayan ve her yıl seferler düzenleyen Arapların, esas amaçlarının Konstantinopolis'in fethi olduğu aşikârdır⁴⁸³. Hz. Ömer'den deniz seferi için istediği izni bir türlü alamayan Şam valisi Muâviye, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde 649 yılında Kıbrıs'a büyük bir sefer düzenlemiş ve adanın merkezi olan Konstantia'yı almıştı⁴⁸⁴. Kıbrıs'ın fethinden sonra Rodos, Kos ve Sakız adasının fethiyle denizden de ilerlemeye başlayan Araplar, başkent güzergâhında bulunan kritik noktaları bir bir alarak ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Müslüman Araplar karadan ve denizden Anadolu içlerine yaptıkları seferlerde her defasında muhakkak bir miktar insanı esir ederek dönmekteydiler. Müslümanların denizden gelen bu ilerleyişini durdurmak isteyen Bizans donanması imparator II. Konstantin idaresinde 655 yılında hareket etse de Likya sahillerinde gerçekleşen deniz savaşında (Zâtü's-Savârî) Müslümanlar kesin bir galibiyet almışlardır⁴⁸⁵. Muâviye, Hz. Ali ile girdiği hilafet mücadelesini kazanıp, Müslümanlar arasında sükûneti sağladıktan sonra hem karadan hem de denizden Bizans'a karşı olan seferlerine devam etmiştir. Anadolu içlerinde ilerleyen kara birliklerinin yanı sıra Bizans'a karşı olan mücadeleyi denizden de destekleyen Muâviye, Batı Anadolu sahillerine bir donanma daha göndermiştir. 672 yılında gönderilen bu donanmanın yarısı Kilikya sahillerinde beklerken yarısı İzmir'i işgal etmiştir.

Müslüman orduları yaptıkları bu seferlerde ele geçirdikleri ya da işgal ettikleri bölgelerde tutunabilmek ve kalıcı olabilmek için bölge halkının çoğunu ya esir ederek memleketlerine götürmüşler ya da başka yerlere gitmelerine izin vermişlerdir. Suriye ve Kıbrıs arasında bulunan Arados adasının fethinden sonra da Muâviye aynı siyaseti izlemiştir. Teophanes Arados adasının Müslümanlarca fethiyle ilgili olarak: *"Muâviye Adayı aldıktan sonra ada halkının (ada dışında) istedikleri yere yerleşmelerine izin vereceğini açıkladı ve ada surlarını yıktırdı, evleri yaktırıp adayı metruk bir hale getirdi. Bu gün bile ada metruk haldedir"* ⁴⁸⁶ demektedir. Aynı şekilde 663 yılında Sicilya'nın bir kısmını işgal eden Müslümanların ada sakinlerinin önemli bir kısmını Şam'a tehcir etmek istedikleri yönünde

⁴⁸³ Wellhausen, 1963: 53 vd.

⁴⁸⁴ Uçar, 1990: 71; Taberî, c. XV, s. 25-31.

⁴⁸⁵ Ostrogorsky, 1999: 108; Brooks, 1913: 397.

⁴⁸⁶ Theophanes, 1:344.12-15.

Theophanes'in önemli kayıtları vardır⁴⁸⁷. Bizans'ın II. Justinianus döneminde özellikle Anadolu'nun sahil kesimlerinde izlediği yoğun iskân faaliyetlerinin bir başka sebebi budur. Çünkü Kıbrıs seferiyle birlikte deniz seferlerine başlayan Müslümanlar ele geçirdikleri yerlerde yoğun bir ıssızlaştırma politikası izlemekte, halkın çoğunluğunu başka yerlere göç etmeye zorlamaktaydılar.

Herakleios ile başlayan ve haleflerinin döneminde de devam eden Bizans-Arap mücadelesi VII. yüzyıl boyunca tüm şiddetiyle devam etmiştir. II. Justinianus'un tahta geçtiği dönemdeki siyasi atmosfere bakıldığı zaman, IV. Konstantinos zamanında Müslüman ilerleyişine karşı büyük bir zafer kazanılmış ve bu büyük zaferin nimetlerinden de en fazla yararlanan halefi II. Justinianus olmuştur. Muâviye'nin amansız ölümüyle hilafet yeniden çalkantılı bir döneme girmiş ve yeni halife seçilen Abdülmelik (683), siyasi ortam duruluncaya kadar Bizans ile barış içinde kalmaya özen göstermiştir. İki taraf arasında yapılan anlaşmanın belki de en önemli maddesi uzun yıllar Bizanslılar ve Müslüman Araplar arasında mücadele konusu olan Kıbrıs Adası, Ermenistan, ve Gürcistan'ın vergilerinin paylaşılması meselesi olmuştur⁴⁸⁸. Hilafetle yapılan bu anlaşma neticesinde ada silahsızlandırılmış ve her iki tarafın haklarının korunması amaçlanmıştır. Bu tarihten itibaren Bizans, adayı genelde cezaya çarptırdığı, ülkeden uzaklaştırmak istediği kişilerin sürgün yeri olarak kullanmaya başlamıştır⁴⁸⁹.

Kyzikos gibi stratejik bir noktanın Araplar tarafından işgali ve metruk hale getirilmesi, Bizans'ın bölgedeki otoritesinin sarsılmış olması ve düşmanın başkent yanına kadar sokulması, II. Justinianus'un acilen çözüm bulması gereken bir konu olarak karşısına çıkmıştır. Muâviye zamanındaki Müslüman saldırılarından Bizans kendi adına önemli dersler çıkarmasını bilmiştir. Yaklaşık 7 yıl süren başkent kuşatmasında Arapların kış aylarında Bizans topraklarında kışlamaları, bahar mevsimindeki sefer vaktine kadar Suriye'den çok uzak olmalarına rağmen deniz ve kara yoluyla her türlü iâşe ve desteği sağlamaları kuşkusuz Kyzikos gibi korunaklı kilit bir bölgeyi ele geçirmiş olmalarının bir sonucuydu. Uzun süren kuşatma ve savaş halinden galibiyetle çıkmasını bilen Bizans aynı duruma bir daha düşmemek ve bölgede kaybolan otoritesinin yeniden tesisi için harekete geçmiştir. II. Justinianus, bu amaçla bölgenin ve dolayısıyla başkent güvenliğini sağlanabilmesi için başkent güzergâhında olan ve Arapların akınlarından zarar gören yerlerin yeniden iskân edilmesinin hayati önemini kavramıştır. Bu nedenle saldırılar sonucunda nüfusunu yitirmiş

⁴⁸⁷ Theophanes, 1: 348.14

⁴⁸⁸ "Bu yıl Abdülmelik elçilerinin barış görüşmeleri için imparator Justinianus'a gönderdi Aynı zamanda Kıbrıs, Armenia ve Gürcüstan'ın vergileri iki taraf arasında ortak pay edilecekti". Bk., Theophanes, 1:363, 10-11; K. Porhyrogenitos, *DAI*, 22; Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, s. 121; Uçar, 1990: 121.

⁴⁸⁹ Jenkins, 1966:51.

olan bu bölgelere taze nüfusun iskân edilmesi için harekete geçen imparator aradığı taze gücü Balkanlardan Slavlardan ve Akdeniz'den Kıbrıs adası sakinleri arasından bulmuştur. Bizans Devleti, Kıbrıs adasını o zamana kadar zaman zaman Anadolu'dan tehcir edilen insanların, özellikle Ermenilerin, sürgün yeri olarak kullanmaktaydı. Daha önce İmparator Tiberius zamanında 571 yılında Anadolu'dan toplanan çok sayıda Ermeni (10.000 kadar) Kıbrıs Adasına tehcir ve iskân edilmişlerdi⁴⁹⁰.

Kıbrıslıların Kyzikos ve civarına iskânının Bizans tarafından mı istendiği yoksa bu talebin ada halkından mı geldiği konusu da belirsizdir. VII. Konstantinos'a⁴⁹¹ göre adanın Araplar tarafından fethedilmesinden sonra başpiskopos Ioannes, ada halkı adına imparator II. Justinianus'tan sığınma talebinde bulunmuştur. Yine Konstantinos'un ifadesine göre toplanan altıncı sinod'un 39. Bölümünde, Kıbrıslıların Arap işgali karşısındaki bu mağduriyetleri alınan kararlar giderilmiştir. Kıbrıslıların Anadolu'ya tehciri kararıyla Bizans iki noktada birden fayda sağlamayı amaçlamıştır. Öncelikle Araplar tarafından boşaltılmış olan toprakların yeniden iskânı ve bölgenin canlandırılması hedeflenirken, yine Muâviye zamanında olduğu gibi hem karadan hem de denizden ilerleyen Arap orduları başkente kadar sokulmaya cesaret ederlerse, başkente gelmeden ilk müdahaleyi yapmaları planlanmıştır.

Tüm bu şartlar altında binlerce Kıbrıslı teknelerle Kyzikos ve civarına taşınmaya başlanmıştır. Heliospontos civarında Justinianopolis isimli yeni bir şehir inşa edilmiş ve bu göçmenlerin çoğu buralara yerleştirilmiştir. Kıbrıslı göçmenler için yeni kurulan bu yerleşim yerine tıpkı Konstantinopolis gibi bir takım imtiyazlar da tanınmıştır. Başpiskopos John'a dini önderliğinin yanı sıra Justinianopolis şehrinin yöneticiliği unvanı da verilmiştir. Her ne kadar Kıbrıs adasını terk etseler de ada ile olan organik bağlarının da devam ettirilmesi için bir takım yetkilerin verildiği görülmektedir. Başpiskopos Ioannes'e Kıbrıs adasına istediği kişiyi piskopos olarak atama yetkisi verilmiş, Kyzikos ve civarındaki piskoposluklar da yine yeni kurulan Justinianopolis başpiskoposuna bağlı hale getirilmiştir⁴⁹².

Bu tehcir sayesinde Akdeniz'den gelen ve başkente giden güzergâh üzerinde stratejik bir öneme sahip olan bölgeler, Lübnan'dan getirilen Merdailere ve Kıbrıs adası sakinlerine emanet edilmiştir. II. Justinianus zamanında girilen bu yoğun iskân siyaseti hilafet makamıyla Bizans'ın arasını bozmuştur. İki taraf arasında uzun yıllar hâkimiyet mücadelesi verilen ve yapılan anlaşma gereği ortak idare altında toplanan vergilerin paylaşılması konusunda anlaşılacak yerlerden biri de Kıbrıs Adasıydı. Hem vergi toplanabilecek ada halkının Bizans tarafından tehcir edilmesi hem de Kıbrıslıların Müslümanların gelecekte yapacakları

⁴⁹⁰ Theophlactus Simocatta, 3, 15.15.1-6; An, 2000: 26.

⁴⁹¹ Porhyregenitus, *DAI*, 47.3-14.

⁴⁹² K.Porhyregenitus, *DAI*, 48.9-21.

seferlerde karşılarına Bizans saflarında çıkacak olması ve stratejik noktalara yerleştirilmeleri hilafetin çıkarlarına dokunmuştur. Anadolu'ya tehcir ve iskân edilen bu yeni güçlerin de verdiği güvenle II. Justinianus, Hilafet ile yapılan barış anlaşmasını yok sayarak, Müslümanların Kıbrıslıların geri gönderilmesi hususundaki isteklerini şiddetle reddetmiştir. Anadolu'ya iskân edilen bu grupların verdiği güvenle hareket eden II. Justinianus ve Müslümanlar arasında 691-692 yıllarında Sebastopolis (Sulu Saray) civarında yaşanan büyük savaşı Müslümanlar kazanmıştır. Bizans'ın uğradığı bu bozgun II. Justinianus'un tüm hesaplarının tersine dönmesine neden olmuştur. İki taraf arasında imzalanan antlaşma gereği vergilerinin ortak pay edilmesine karar verilen Armenia arazileri Müslümanların kontrolüne geçmiş, üstelik büyük umutlarla Anadolu'ya iskân edilen önemli sayıda Slav da taraf değiştirerek Müslümanların safına geçmiştir. Müslümanların safına geçen bu Slavlar üstelik bir de Bizans'a karşı Suriye sınırlarına iskân edilmişler ve bölgeyi Bizans'a karşı savunacak taze güç olarak konuşlandırılmışlardır.

Bizans'ın Kıbrıslıları kitleler halinde Anadolu'ya taşınması karşısında boş durmayan Müslümanlar, Kıbrıs'ta geri kalan ada halkının büyük bir çoğunluğunu Suriye içlerine, doğu sınırlarına taşıma kararı almışlardır. Sulu Saray yenilgisi, Slavların taraf değiştirmesi ve Armenia arazilerinin kaybedilmesi gibi gelişmelerden sonra II. Justinianus geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu kayıplar ve yenilgiler sonucu hilafet makamıyla daha ılımlı bir ilişki kurmak isteyen II. Justinianus, Müslümanların adadan aldıkları esirleri geri göndermeleri için halife Abdülmelik'e üç Kıbrıslıyı elçi olarak göndermiştir. Anadolu'ya tehcir ettiği Kıbrıslıları geri gönderme sözü vererek aynı şekilde Müslümanların da Suriye içlerine götürdükleri Kıbrıslıların yurtlarına geri göndermelerini rica etmiştir. İmparatorun bu ricasına riayet eden halife de Suriye'nin değişik bölgelerine dağıtılmış olan Kıbrıslıların toplatılması ve yurtlarına geri gönderilmeleri hususunda talimatlar vermiştir⁴⁹³.

Hilafet tarafından tehcir edilen Kıbrıslıların geri gönderilmesi hususundaki isteği kabul edilen II. Justinianus, kendi payına düşeni yapmak için harekete geçerek Anadolu'ya tehcir edilenlerin geri gönderilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bu noktada Kıbrıslılar sadece Kyzikos ya da Hellespont civarına değil, aynı zamanda stratejik bakımdan önemli olan sahil bölgelerine de iskân edilmişlerdir. VII. Konstantinos'a göre Kıbrıs'a geri gönderilen ada halkı sadece Kyzikos ve civarından toplanmamıştır. Aynı zamanda *Kibbyrrhaiote* ve *Thrakesion* bölgelerinden toplatılarak geri gönderilmiştir. VII. Konstantinos'un verdiği bu

⁴⁹³ “7 yıl sonra İmparator Tanrının izniyle Kıbrıslıları tekrar adalarına taşımayı başarmış ve Bağdat halifesine imparatorluk elçisi olarak Phangoumeis denilen adanın yerlisi olan zeki ve tanınmış 3 Kıbrıslıyı göndermiştir. Aynı zamanda Halifeye de mektup yazarak; Suriye'deki Kıbrıslıların tekrar memleketlerine dönmelerine izin verilmesini istemiştir. Halife imparatorun bu isteğine uyarak güvendiği Araplarını Suriye bölgesine yolladı ve tüm Kıbrıslıları bir araya getirerek onları memleketlerine gönderdi.” DAI, 47. 15-20.

bilgi, Kıbrıslıların sadece Kyzikos civarına değil Anadolu’da geniş bir bölgeye yayıldıklarına dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Kaynaklarda tam net bir rakam telaffuz edilmese de bu kadar geniş bölgelere yayılmalarına bakılacak olursa Kıbrıs’tan Anadolu’ya tehcir edilen insan sayısı hiç de az değildir. Aslında bu bilgi bile Müslüman saldırılarının özellikle batı Anadolu’da ve sahiller boyunca uzanan bölgenin nüfusa olan ihtiyacının ve nasıl metruk hale getirildiğinin gözler önüne serilmesi bakımından önemlidir.

Kıbrıs ahalisinin II. Justinianus tarafından Anadolu’ya nakledilerek iskân edilmesi ve arkasından geri gönderilmeleri hususunda farklı eleştiriler mevcuttur. Theophanes, her ne kadar *“Pek çok Kıbrıslı onun (II. Justinianus) bu aptalca uygulaması sırasında ya boğularak ya da salgın hastalıklar neticesinde can verdi. Kıbrıslılardan geriye kalanlar ise tekrardan adalarına iskân edildiler”*⁴⁹⁴ diyerek girişilen bu nüfus transferinin başarısızlıkla sonuçlandığı eleştirisini yapsa da, K. Porphyrogenitos, *“Arapların elinden korkunç acılar çeken ada halkı, kurtuluşu imparatorluk esasına sarılarak buldu”*⁴⁹⁵ diyerek bu girişimin yerinde ve doğru bir karar olduğunu ifade etmekte ve II. Justinianus’u övmektedir.

2.5. Tehcir ve İskân Edilen Topluluklara Tanınan İmtiyazlar ve Yasal Düzenlemeler

VII. yüzyıl krizi Bizans’a iktisadi alanda olumsuz olarak tesir etmiştir. Tüm ortaçağ toplumlarında olduğu gibi Bizans’ta da devletin en önemli gelir kalemini tarım üretiminden alınan vergiler ve ticaret oluşturmaktaydı. Suriye ve Mısır gibi zengin eyaletlerin kaybedilmesinden sonra önemli bir gelir kaybına uğrayan Bizans, İslâm ordularının Anadolu’ya yaptıkları akınlar neticesinde ekonomik anlamda büyük darbe almıştır. Anadolu’ya yapılan saldırılar neticesinde çok sayıda insan yerleşim alanlarını terk ederek daha güvenli olduğunu düşündükleri yerlere gidince büyük oranda arazi metruk hale gelmiş, tarımsal üretim durmuştur. Üretimin durması ve kırsal kesimde yaşayan insanların topraklarını terk etmesi, devletin vergiden yoksun kalmasına neden olmuştur. Bu nedendir ki devlet, VII. yüzyıldan itibaren Anadolu’nun boş kalan bu arazilerinin tekrar canlandırılabilmesi için ihtiyaç duyulan iş gücünü sağlamak adına başta Slavlar olmak üzere farklı grupların Anadolu’ya iskân edilmesine yönelik bir politika izlemiştir⁴⁹⁶.

Devletin VII. yüzyıldan itibaren Anadolu’da izlediği iskân siyasetinin temelini her ne kadar güvenlik ihtiyaçları şekillendirmiş olsa da, boş kalmış araziler ve durmuş olan tarım üretimi de bu siyasette belirleyici olmuştur. Bu noktada özellikle dışarıdan Anadolu’ya getirilerek iskân edilen insanlar, hem güvenlik hem de ekonomik gerekçeler göz önüne

⁴⁹⁴ Theophanes, 1:365.13.

⁴⁹⁵ K.Porphyrogenitus, *DAI*, 48.3-8.

⁴⁹⁶ Rice, 2002: 175.

alınarak iskân siyaseti izlenmiştir. Devletin sadece ordunun asker ihtiyacını gözeterek bir nüfus politikası izlediğini söylemek bir anlamda eksik olabilir. Bizans, özellikle Anadolu'ya yapılan Müslüman saldırıları sonucunda çok sayıda nüfusun yitirildiği topraklara ayırım yapmaksızın, her çeşit insanı çekerek iskân etmiştir. Mesela II. Justinianus zamanında Bitinya bölgesine önemli sayıda Slav'ın iskân edildiğine hatta bu Slavlardan 30.000 kişilik bir ordu teşekkül edildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Slavlardan oluşan bu birliğin savaş esnasında Bizans ordusunu bırakıp Arapların tarafına geçmesi ile bu ihanete sinirlenen imparator II. Justinianus, Theophanes'e göre Bitinya'da, İzmit körfezi civarında kalan diğer Slavları kılıçtan geçirtmiştir⁴⁹⁷. II. Justinianus'un geriye kalan Slavları gerçekten kılıçtan geçirtip geçirmediği bir muamma olsa da bir husus önemlidir. Anadolu'ya yapılan nüfus nakillerinde sadece ordunun asker ihtiyacı değil, aynı zamanda boş arazilerde çalıştırılmak üzere kadınların ve çocukların da Anadolu'ya tehcir edilmiş olmaları, Anadolu coğrafyasında insan gücüne ne kadar ihtiyaç duyulduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

Bizans Devleti, içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi krizden *Thema* idari yapılanması sayesinde çıkabilmeyi başarmıştır. Bu tarihten itibaren hem askeri hem de iktisadi politikaların beraber yürütüldüğü görülmektedir. Anadolu'da tohumları atılan ve işe yarar bir uygulama olduğunu ispat eden *Thema* idari sistemi zamanla sayısal olarak artıp imparatorluğun diğer bölgelerinde de uygulanarak devletin hâkimiyetinin kaybolduğu toprakların geri kazanımında stratejik rol oynamıştır. Anadolu'nun yeniden nüfuslandırılması için izlenen iskân siyaseti neticesinde Sasani ve Müslüman Arap saldırıları karşısında boşalan geniş arazilerde yeni bir sosyal sınıf ortaya çıkmıştır. Bu terk edilmiş boş araziler üzerinde organize edilen yeni idari sistem sayesinde bağımsız, her hangi bir toprak zengini aristokrata bağımlı olmayan küçük arazi sahiplerinin sayısında önemli bir artış olmuştur. Yeni oluşan bu sosyal sınıf direk olarak devlete bağlı hale gelmiştir. Askerlik hizmeti karşılığında kendilerine tahsis edilen topraklara yerleştirilen *Stratiotes*'ler ve bağımsız küçük arazi sahibi köylüler bu tarihten itibaren Bizans devletinin iktisadi bakımdan en önemli dayanağını oluşturmuştur. Doğrudan devlete bağlı olan, düzenli üretim ve vergi sağlayan bu yeni sınıfın faydalarının farkında olan devlet de bu yeni sosyal sınıfı korumak, uzun yıllar sonunda tekrar başlayan üretimin ve canlılığın aksamaması için bir takım yasal önlemler almayı da ihmal etmemiştir⁴⁹⁸.

Bizans VII. yüzyıldan itibaren binlerce insanı Anadolu'ya iskân ederken, dışarıdan getirdiği bu gruplara bir takım imtiyazlar vermenin yanı sıra bazı yasal düzenlemeler yaparak Anadolu'da oluşan bu yeni sosyal sınıfı ve toprak sistemini de korumak istemiştir.

⁴⁹⁷ Theophanes, 1: 366.20-23.

⁴⁹⁸ Demirkent, 2005: 7.

Anadolu'ya iskân edilen bu gruplara yönelik verilen en fazla imtiyaz, II. Justinianus döneminde olmuştur. Mesela II. Justinianus zamanında Anadolu'ya getirilen Slavlar hakkında bilgiler veren Theophanes, Slavlardan oluşturulan 30.000 kişilik ordunun yine bir Slav olan Neboulos'un (*Νέβουλον*) komutası altına verildiğinden bahsetmektedir⁴⁹⁹. Yine aynı dönemde Kıbrıs adasından teknelerle Anadolu'nun farklı bölgelerine ve Çanakkale civarına tehcir edilen ada sakinlerine de bir takım imtiyazlar verilmiştir. Altıncı sinod'da alınan kararlarla ada sakinleri için kurulan yeni şehirlerde diğer pek çok şehirde olmayan, kendi piskoposlarını seçme, Kıbrıs adasıyla olan bağlarını devam ettirme ve civar bölgelerdeki piskoposlukların buraya bağlanması gibi önemli imtiyazlar verilmiştir⁵⁰⁰. Tıpkı Kıbrıs adası sakinleri ya da Slavlar gibi Anadolu'ya, Antalya sahillerine iskân edilmiş bir diğer grup olan Merdailere de bir takım imtiyazların verildiği görülmektedir. X. yüzyıla ait bir Bizans kroniği bu bölgeye yerleştirilen Antalyalı Merdailerin liderlerinin bizzat imparatorlarca atanmasının bir gelenek olduğundan bahsederken, yine X. yüzyıl başlarında Merdailer ile Kibyriot Thema'sı Strategos'u arasında yaşanan güç ve yetki mücadeleleri hakkında önemli kayıtları bulunmaktadır⁵⁰¹. Merdailerin VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar bölgede varlıklarını devam ettirmeleri ve ciddi bir güç olarak varlıklarını sürdürmeleri elbette Bizans tarafından hizmetleri karşılığında kendilerine bazı imtiyazların verilmesine bağlanabilir.

Anadolu'nun farklı bölgelerine iskân edilen bu gruplara yerleştirildikleri bölgeye alışmaları ve sosyal yapıya uyum sağlayıp kendilerine biçilen görevleri yerine getirmeleri için bir takım ayrıcalıklar verilmiştir. Verilen ayrıcalıklar dışında özellikle Thema idari sistemi ve yapılan nüfus transferleriyle ortaya çıkan yeni sosyal sınıfın korunması için bir takım yasal düzenlemeler de yapılmıştır. Boş arazilere yerleştirilerek toprak sahibi yapılan bu küçük özgür köylüler ve askeri hizmetleri karşılığında toprak tahsis edilen Stratiotes'lerin haklarının ve yükümlülüklerinin sınırlarının çizilmesi için yasal düzenlemeler yapılması elzem bir durumdu. Anadolu'da oluşan bu yeni sosyal yapı için *Köylüler Kanunu* (Nomos Georgikos - *νόμος γεωργικός*) diye bilinen bir yasa çıkarılmıştır. Bu yasal düzenleme sayesinde uzun süredir metruk kalıp, kullanılmayan arazilerin yapılan nüfus nakilleriyle yeniden meskun hale getirilmiş olmasıyla başlayan tarım üretiminin korunması hedeflenmiştir. Küçük arazi sahiplerinin mülkiyet hakları ve birbirleriyle olan ilişkilerinin sınırlarını çizen bu yasal düzenlemenin tam olarak hangi tarihlerde yapıldığı da tartışmalı bir konudur. Bazı tarihçiler⁵⁰² III. Leo (717-741) ya da V. Konstantinos (741-775) zamanında vücuda getirilmiş

⁴⁹⁹ Theophanes, 1: 365.30 - 366.6

⁵⁰⁰ Bk., "2.4 Kıbrıs Adasından Yapılan Nakiller"

⁵⁰¹ K. Porhregenitos, *DAI*, 53.

⁵⁰² Ashburner, 1990: 85; Levchenko Isaurialılar hanedanlığı dönemindeki Ekloga'ya atfeder, bk., Levchenko, 1979: 128.

olarak kabul etse de, genel kanı VII. yüzyıl sonlarında ve VIII. yüzyıl başlarında II. Justinianus (685-695) zamanında yapılmış olduğudur⁵⁰³. En fazla nüfus transferi girişiminin ve tehcir edilen gruplara bir takım imtiyazların yine II. Justinianus zamanında verildiği göz önünde bulundurulursa *Çiftçiler Yasası*'nın da onun zamanında çıkarılmış olduğu ihtimal dahilindedir.

Köylüler kanunuyla birlikte Anadolu'ya iskân edilmiş olan köylülerin kendi aralarındaki ilişkileri, toprağın nasıl işletilmesi gerektiği, hayvan yetiştiriciliği ve belki de en önemlisi mülkiyet hakkının korunması gerekliliği, küçük çiftçilerin haklarının korunması gibi pek çok konuda düzenlemeler yapılmıştır. Köylülerin kendi aralarındaki ilişkileri ve üretimi olumsuz etkileyecek her türlü girişime yönelik getirilen ağır cezalar da dikkat çekicidir. Mesela bir köylü komşusunun bağına zarar verir, hayvanlarını çalmaya teşebbüs eder veya ambarından tahıl çalacak olursa cezası suçu işleyenin ellerinin kesilmesidir. Bazı suçların birden fazla tekrarlanması halinde suçu işleyenin önce para cezasına çarptırılması sonrasında kör edilmesi veya idam edilmesine kadar verilen cezalar dikkat çekmektedir⁵⁰⁴.

Anadolu'nun boş arazilerinin askeri birliklere tahsis edilmesi ve düzenli olarak dışarıdan getirilen nüfusun bu bölgelere iskânıyla birlikte oluşan yeni toplumsal yapı sayesinde devlet Anadolu'da tutunmayı ve ayakta kalmayı başarabilmiştir. Asker köylüler ve küçük arazi sahibi özgür köylü sınıfı orta zamanlarda Bizans devletinin en önemli gücü olarak varlıklarını XI. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Özellikle Müslüman ilerleyişine karşı kazanılan başarılar ve III. Leon zamanında kazanılan savaşlardan sonra devlet Anadolu'daki varlığını iyice sağlamlaştırmış ve savunma durumundan saldırıya geçme fırsatını yakalamıştır. Bizans'ın kazandığı bu başarılar aynı zamanda toprak sahibi aristokrasinin yeniden güçlenmesine ve uzun zamandır Anadolu'da görülmeyen feodal zenginlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Küçük arazi sahipleri üzerindeki ağır vergi yükü, kamu görevlilerinin yetkilerini kendi kişisel çıkarları için kullanma eğilimi ve kilisenin de sahip olduğu topraklarını genişletmek istemesi gibi pek çok etken, büyük arazi sahipliğinin yeniden artmasına yol açmıştır. Büyük malikânelerin artması ve küçük köylünün arazilerinin zenginler tarafından ellerinden alınması devletin istemediği bir durumdu. Bizans her ne kadar VII. yüzyılla birlikte küçük arazi sahibi köylüleri ve askeri arazilerin durumunu korumak adına bir takım yasal düzenlemeler yapsa da bunun önüne geçememiştir. VIII. yüzyıldan itibaren izlenen politikalar ve küçük arazi sahibi unsurlar üzerinde uyguladığı ağır vergi politikası bu toprakların yavaş yavaş el değiştirmesine ve zenginlerin eline geçmesine zemin hazırlamıştır.

⁵⁰³ A. K, "Farmer's Law", *ODB*, II, 776; Ostrogorsky, 1999: 83-84; Vasiliev, 1943: 309.

⁵⁰⁴ Ashburner, 1990: 87-95.

Devlet, özgür köylülerin ya da küçük çiftçilerin ekip biçtiği topraklarının farklı yollarla kamu görevlilerinin ya da nüfuzlu kişilerin eline geçmesini istememiştir. Çiftçi yasasından sonra Makedonya hanedanlığı döneminde, özellikle Romanos Lakepanos döneminde, bir takım yasal düzenlemeler yapılmış olsa da bu düzenlemeler toprak zenginlerinin küçük köylülerin topraklarını ele geçirmesine engel olamamıştır⁵⁰⁵. İoannes Çimiskes zamanında Divriği üzerine yapılan seferden bahseden Zonaras, İmparatorun dönüş yolunda Çukurova ve Pozantı bölgesine hareketinden ve bölgedeki şehirlerin gayet refah içinde ve kalabalık nüfusa sahip bulduğundan bahsetmektedir. Bu bölgede meskûn olan geniş ve bereketli arazilerin mabeynci Basileios'un mülkü olduğu ve bu arazilerin bir kısmının imparator Phokas tarafından bir kısmının ise Basileios'un bulunduğu makamı kullanarak zorla zimmetine geçirdiği araziler olduğunu öğrenen Çimiskes'in bu durum karşısında canı çok sıkılmıştır. İmparator Çimiskes'in *“Devletin eline geçmesi için birçok yiğit askerın canlarını verip, kendilerini kurban ettikleri kamu mülklerinin bir hadımın zimmetine geçmesi ne kadar acı”* dediğini aktaran Zonaras, devletin küçük arazi sahiplerine ve kamuya ait olan toprakların korunması gerektiği noktasında hassasiyetine dikkat çekmektedir⁵⁰⁶.

⁵⁰⁵ Herrin, 2010: 218-219.

⁵⁰⁶ Zonaras, 536.16-537.11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAN DIŞARIYA YAPILAN NÜFUS NAKİLLERİ

Bizans, VII. ve X. yüzyıllar arasında hiçbir zaman tek taraflı bir nüfus siyaseti izlememiştir. Devlet Anadolu'da ihtiyaç duyulan insan gücünü gözeterek nüfus nakilleri yaparken aynı zamanda Anadolu'dan da önemli sayıda insanı değişik zamanlarda imparatorluğun farklı bölgelerine nakletmiştir. VII. yüzyılla birlikte Bizans'ın Anadolu'da maruz kaldığı istilalar hem devlet otoritesini büyük oranda sarsmış hem de Anadolu'nun yerli nüfusu üzerinde büyük bir yıkıma neden olmuştur. Bu yüzden devlet öncelikle Sasani ve sonrasında da Müslüman Arapların saldırıları neticesinde Anadolu'da kaybolan otoritesini tekrar tesis etmek ve işgal altındaki topraklarını kurtarmak için askeri ihtiyaçlar doğrultusunda savunma esaslı bir nüfus politikası gütmüştür. Bu amaçla Balkan seferleri neticesinde ele geçirilen Slavlardan, Kafkasların savaşçı kabilelerine, Müslüman Arapların saldırılarından kaçan Hristiyan Arap kabilelerinden, geçimini eşkıyalıkla sağlayan Lübnan'ın dağlı kabilelerine ve Kıbrıs Adasında yaşayan Hristiyanlara kadar pek çok farklı unsur değişik zamanlarda Anadolu'nun kritik noktalarına nakledilerek iskân edilmişlerdi. Özellikle Müslüman saldırıları karşısında var olma mücadelesi veren devlet *Thema*'lara yerleştirdiği insan gücü sayesinde Anadolu'da tutunmayı ve İslâm ordularının ilerleyişini durdurmayı başarmıştı. Düşman işgalinden etkilenen stratejik noktalara konuşlandırıldığı görülen bu insanlar düşman saldırıları neticesinde metruk hale getirilmiş olan bu yerlerin yeniden meskûn hale getirilip ekonomik hayatın canlanmasında ve yerleştirildikleri toprakların savunulmasında önemli rol oynamışlardır.

Bizans'ın VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yürüttüğü nüfus politikaları iki farklı döneme ayrılabilir. Dışarıdan Anadolu'ya nakledilen önemli sayıda insan sayesinde siyasi ve iktisadi yapının kuvvetlendiği ve düşman ilerleyişinin durdurulduğu birinci dönem ve Anadolu'da durumunu kuvvetlendirip bunu arkasına alarak özellikle Trakya'da Bulgar sınırlarında yürütülen ikinci iskân dönemidir. İkinci dönem aynı zamanda devletin Anadolu'da siyasi otoritesini sarsan ve bulundukları yerlerde huzursuzluk çıkaran toplulukları Anadolu'dan söküp atmak istediği ve onlara karşı amansız bir mücadelenin yürütüldüğü bir dönemdir. Aynı zamanda bu dönem, VII. yüzyıldan itibaren izlenen nüfus ve din politikaları sonucu biriken problemlerin çözüm girişimi olarak da adlandırılabilir.

Bizans Devletinin VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da oluşan insan gücü açığının temini için yürüttüğü nakil siyaseti çoğu zaman istenilen sonuçları vermemiştir. Bazen bu politikalar hüsrarla sonuçlanmıştır. Anadolu'ya getirilen ve iskân edilen bu insanlar zaman

zaman düşmanla iş birliği yaparak devlet otoritesine karşı durdukları gibi bu kadar farklı kültüre, dile ve inanca sahip insanın Anadolu'ya üst üste yığılması zaman içinde bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Uzun süren savaş hali ve devletin izlediği ekonomik, siyasi ve dini politikalar bazen Anadolu'da meskûn olan halkın devlete karşı ayaklanmasına ve Slav Thomas isyanında olduğu gibi küçük bir isyan girişimin büyümesine ve devleti uzun süre meşgul etmesine neden olmuştur. Bu sebeptendir ki devlet bu tarz sorunlarla karşılaşınca isyana kalkışan ve bulundukları coğrafyada sorun çıkaran gruplara karşı bir tehcir politikası gütmüştür. Bizans, Anadolu'dan uzaklaştırmak istediği ve tehciire mecbur tuttuğu bu grupların imparatorluğun farklı bölgelerine taşınmasında her zaman bir denge siyaseti izlemiştir. Zaman içerisinde Anadolu'da siyasi otoritesini tekrar tesis etmeyi başaran Bizans, Balkanlar başta olmak üzere bir zamanlar kendisine ait olan ve zamanla otoritesini kaybettiği yerleri geri alabilmek için giriştiği askeri mücadelesini, bu bölgelerde yürüttüğü yoğun iskân siyaseti ile desteklemek istemiştir. Anadolu'da meskûn olup, bulundukları coğrafyalarda sorun çıkartan grupları da savaşmaları için bu kritik bölgelere sürgün ederek, başkent ile bu sınırlar arasında bir tampon bölge oluşturma çabası içerisine girmiştir.

Otorite tanımaz unsurların bulundukları bölgelerden uzaklaştırılarak batı sınırlarına yerleştirilmesi ve Bulgar tehdidinde olduğu gibi düşman saldırılarında ilk müdahaleyi yapmaları amaçlanmıştır. Anadolu'nun doğu bölgeleri başta olmak üzere farklı bölgelerden batı sınırlarına yapılan tehcirler sayesinde ki Bizans uzun yıllardır ihmal ettiği ve kendisini batıdan tehdit eden tehlikelere karşı bir tampon bölge oluşturmayı amaçlamıştır. İsyan çıkaran ya da dini sürtüşmelerin yaşandığı toplulukların genellikle esir edilerek farklı bölgelere sürgün edilmelerine yönelik bir politika izlenmiştir. Bizans bu politikalarıyla hem otoritesini sarsan gruplardan kurtulmak istemiş, hem de özellikle Trakya ve kıyı bölgeleri gibi stratejik önemi büyük olan sınır bölgelerine iskân edilen bu insanlar sayesinde dışarıdan gelebilecek saldırılar karşısında ilk müdahalenin yapılması için bir tampon bölge oluşturma yoluna gitmiştir. Batı sınırlarından gelebilecek saldırılar karşısında bu bölgelere iskân edilenlerden yerleştirildikleri toprakları savunarak devlete hizmet etmeleri beklenmiştir.

Ermeni tarihçi Sebeos'un da aktardığı gibi Anadolu'dan toplatılarak uzak sınır bölgelerine göç etmeye mecbur bırakılan bu insanlar eğer gönderildikleri bölgede ölecek olursa Bizans'ın bu duruma çok üzülmeye bir neden yoktur. Çünkü tehciire mecbur bırakılan bu topluluklar zaten Anadolu'da, bulundukları coğrafyada istenmeyen ve devlet tarafından varlıklarından rahatsızlık duyulan sevilmeyen topluluklardır. Eğer gönderildikleri bölgelerde ölmez, bu bölgeye saldıran düşmanları öldürecek olurlarsa bu durum da Bizans açısından memnuniyet verici bir durum olarak karşılanırdı. Böylece Bizans'ın düşmanlarını öldürmüş,

devlet arazilerine saldırıları önlemiş olurlardı. Her iki durumda da Anadolu'dan zorla tehcire maruz bırakılan bu insanlar Bizans'ın izlemiş olduğu bu tehcir ve iskân siyasetine hizmet etmişlerdir⁵⁰⁷. Bu nedenle mezhep çatışmaları başta olmak üzere doğu bölgelerinden tehcir edilen Ermenilerin ve Pavlikanların kitleler halinde Trakya'ya, Bulgar sınırlarına iskân edilmelerindeki esas gaye budur.

Anadolu'dan Balkanlara, Trakya'ya yapılan nüfus nakillerinin öncelikli amacı her ne kadar istenmeyen unsurların Anadolu'dan ayıklanmak istenmesi olsa da, I. Nikephoros (802-811) zamanında Trakya'da izlenen nüfus politikalarını istisna tutmak gerekir. I. Nikephoros zamanına kadar Anadolu'da sorun çıkartan ve istenmeyen unsurlar Balkanlara göç etmeye mecbur bırakılırken; I. Nikephoros ile birlikte bölgede Bizans kültürünün yayılması için farklı bir iskân politikası izlenmeye başlanmıştır. Monofizitler veya Pavlikanlar gibi isyan girişiminde bulunmayan, Anadolu Hristiyanları I. Nikephoros zamanında sırf bölgenin kültürel açıdan da Bizanslılaştırılması için zorla Balkanlara, Bulgar sınırlarına göç etmeye mecbur bırakılmışlardır. Bu nedenle Bizans bazen istenmeyen unsurları Anadolu'dan uzaklaştırmak için, bazen de Anadolu'daki devlete sorun çıkartmayan nüfusunu kullanarak kültürel açıdan Bizanslılaştırmak istediği bölgelere Anadolu'dan çok sayıda insanı gönderip iskân politikasını uzun yıllar sürdürmüştür.

3.1. Mezhep Çatışmaları ve Heretik Tarikat Mensuplarının Tehciri

Bizans tarihinin belki de hiç bitmeyen meselesi yaşanan mezhep kavgaları ve teolojik tartışmalardır. Hristiyanlığın resmi din olarak kabulünden, İstanbul'un kaybedilmesine kadarki süre boyunca teolojik tartışmalar ve mezhepler arası mücadeleler Bizans'ın her zaman gündeminde olmuştur. Hristiyanlar arasındaki inanç ihtilafları ve Hz. İsa'nın tabiatı konusu hararetli tartışmalara ve ayrışmalara neden olmuştur. Özellikle 451 yılındaki Khalkedon Konsilinden sonra İstanbul ve Roma kiliseleri tarafından doğu kiliseleri ve "Monofizitizm" diye adlandırılan dini öğretileri heretik olarak ilan edilmiştir. Bu tarihten itibaren Doğu Hristiyanlarına karşı tavrı alan siyasi irade ve kilise "Heretik / sapkın" olarak kabul ettiği bu inanç sahiplerine karşı amansız bir mücadele başlatmıştır. Hristiyanlar arasındaki bu husumet

⁵⁰⁷ Ermeni tarihçi Sebeos'un, Bizans imparatoru Mavrikios'un Sasani-Bizans sınırları arasında bulunan Ermeniler hakkında Sasani hükümdarına gönderdiği mektupta şunları söylediğini ifade eder: "Greklerin (Bizans) Kralı Mavrikios Pers hükümdarına Ermeni Prensleri ve mahiyetleri hakkında bir mektup yazılmasını buyurdu. Buna göre Mavrikios: "Bu Ermeniler sapkın ve asi bir millettir. Bunlar bizim aramızda meskun olup, fesat çıkarmaktadırlar. Şimdi! Ben bana ait olanları toplayarak Trakya'ya yerleştireceğim. Sen de sana ait olanları al Doğu'ya gönder! Böylece eğer oralarda ölecek olurlarsa, sayısız düşman ölmüş olacak! Yok ölmeyip gittikleri yerlerdeki insanları öldürecek olurlarsa bu defa da sayısız düşmanı öldürmüş olacaklar! Böylece biz de barış içinde yaşıyor olacağız! Yok bunlar buralarda kalacak olurlarsa bize hiçbir zaman huzur vermeyecekler" Sebeos, s. 31

ve mezhep çatışmaları yeri geldiğinde kendi dindaşlarına karşı Müslümanlarla işbirliği yapmalarına bile engel olmamıştır.

İmparatorluk genelinde sürüp giden bu inanç kavgalarının sonuçları her zaman için yıpratıcı olmuştur. Bizans'ın özellikle doğu eyaletlerini öncelikle Sasanilere ve sonra da Müslümanlara kaptırmasındaki en önemli etkenlerden biri devletin bölgede izlediği kilise siyasetine karşı duyulan nefret ve monofizit inanca sahip olan yerli halkın bu işgalci düşmanları kurtarıcı olarak görmelerine bağlanmaktadır⁵⁰⁸. VII. yüzyıldan itibaren doğu eyaletlerinin kolaylıkla düşmana teslim olmasının ardındaki bu dini kutuplaşmanın farkında olan Herakleios (610-641), her ne kadar anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak ve Ermeniler başta olmak üzere bölge halklarını yanına çekmek için uğraşsa da bu konuda başarılı olamamış ve mezhep farklılığından doğan düşmanlığın bariz şekilde derinleşmesine mani olamamıştır⁵⁰⁹. Hristiyanlık inancını İstanbul kilisesinin emrettiği gibi yaşamayı reddeden ve farklı yorumlayan topluluklara karşı siyasi iradenin ve kilisenin tavrı her zaman çok sert olmuştur. İnançlarından dolayı “Sapkın” olarak nitelendirilen bu insanlar yüz yıllarca zulümlere, baskılara, sürgünlere ve işkencelere maruz kalmışlardır. Bizans'ın uzun yıllar mücadele ettiği pek çok sapkın mezhebin kökenini Maniheizm oluşturmaktadır. İlk defa İran'da ortaya çıkan ve buradan hem batı hem de doğuya doğru yayılan Maniheist inanca karşı Roma'nın mücadelesi III. yüzyıla kadar inmektedir. Pers-Roma savaşları esnasında Roma topraklarında misyonerlik faaliyetinde bulunan Maniheist keşişleri ciddi bir tehdit olarak gören İmparator Diokletianus, yaptığı yasal düzenlemelerle bu inanca mensup olanların tespit edilmesi halinde ölüm cezası getirmiştir. Diokletianus tarafından uygulanan bu yasa, ardılları tarafından da devam ettirilmiştir⁵¹⁰.

Hristiyan düalizmi ilk defa Ermeniler arasında çıkmıştır. Samosatalı Konstantinos adlı bir Ermeni keşiş 641'li yıllarda gerçek Hristiyanların incil ve Havari Pavlos'un mektuplarından başka bir şey okumaması gerektiği inancını Ermeniler arasında yaymaya başlamıştır. Bu öğreti Bizanslılar tarafından Manesci/Maniheist olarak görülürken, Konstantinos ve taraftarları ise Bizans kilisesine karşı çıkarak kendilerini gerçek Hristiyanlar olarak görmekteydiler⁵¹¹.

Bizans'ın önemli eyaletlerini elinden alan İslâm orduları 640'lı yıllarda Ermenilerin Bizans hâkimiyetinde olan bölgelerine seferler yapmaya başlayınca çok sayıda Ermeni daha batıya, Kayseri ve Trabzon arasındaki bölgeye göç etmek zorunda kalmıştır. Bizans'ın bu bölgelere yerleşen Ermenilere karşı yürüttüğü dini ve siyasi politikalar ve baskılar Ermeniler

⁵⁰⁸ Di Fiore, 2012: 144; Ostrogorsky, 1999: 101.

⁵⁰⁹ Ostrogorsky, 1999: 102.

⁵¹⁰ Hamilton vd. 2010: 11-12; Augustin, *The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists*, s.11.

⁵¹¹ Seidler, 1999:92.

üzerinde büyük bir huzursuzluk yaratmaktaydı. Pavlikanların kiliseyi eleştirmesi, dünyevi zenginliğe karşı çıkmaları ve toplumsal eşitlik gibi öğretileri Bizans kilisesiyle çatışmaktaydı. VII. yüzyılla birlikte devam eden savaş hali, bozulan ekonomi ve dini çatışmalar Pavlikanların taraftar bulması ve güçlenmelerinde etkili olmuştur⁵¹². Bizans'ı uzun yıllar uğraştıran ve inançlarını gittikleri yerlere taşıyan Pavlikanizm hareketinin Ermeniler arasında doğması ve yayılması ise bu siyasi şartlar altında vukubulmuştur⁵¹³.

Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesinde yaşayan bu *monofizit* Hristiyanlara karşı ilk büyük çaplı sefer ve tehcir girişimi V. Konstantinos zamanında yapılmıştır. İkona kırıcılık hareketinin Bizans'ı kasıp kavurduğu bir dönemde siyasi şartların da uygunluk göstermesi sonucu doğuya sefer yapma fırsatını bulan V. Konstantinos (741-775), 746 yılında ailesinin de yurdu olan Maraş'ı alıp, buradan Suriye Doulikhia'ya uzanan bir sefer yapmıştır. Müslümanlarla yapılan bir anlaşma neticesinde zor kullanmadan Müslümanların bu şehirlerden uzaklaştırılmalarını sağlamıştır⁵¹⁴. Theophanes'e göre Bizans orduları, Müslümanlar arasındaki siyasi çalkantılar nedeniyle bu şehirleri savunmasız bulmuştur. Yine Theophanes'e göre V. Konstantinos bu seferinde anne tarafından akrabalarını alarak kendi topraklarına taşımış ve ayrıca Suriyeli heretik monofizitleri de tehcire mecbur etmiştir⁵¹⁵. Bizans, V. Konstantinos nezdinde monofizitlerle olan mücadelesine devam etmiştir. Bu defa 752 yılında Erzurum ve Malatya'yı ele geçiren imparator bu bölgeden de çok sayıda Ermeni'yi esir almıştır⁵¹⁶. Hem Suriye hem de Erzurum-Malatya seferleri sonunda esir alınan binlerce heretik Suriyeli ve Ermeni monofizit Trakya'ya göç etmeye mecbur bırakılarak Bulgar sınırlarına iskân edilmişlerdir⁵¹⁷. Taberî ise V. Konstantinos'un bu seferine 755-756 yılları olaylarını anlatırken değinip, Bizans birliklerinin şehri zorla ele geçirmesi ve yaşanan yıkımdan bahsetmektedir⁵¹⁸. Bizans kaynakları V. Konstantinos zamanında Pavlikanlara karşı yürütülen tehcir politikalarını aktarırken Pavlikanları Anadolu'da düzen bozan istenmeyen unsurlar olarak olarak göstermişlerdir. Seidler ise İsaoria hanedanı mensubu imparatorların Anadolu'da Pavlikanların desteğini alabilmek için onlarla anlaşma yoluna gittiğini iddia etmektedir. Hatta Pavlikanların kitleler halinde Trakya'ya nakledilmelerinin esas amacının

⁵¹² Seidler, 1999:93.

⁵¹³ Hamilton vd., 2010: 35-41.

⁵¹⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 271-272 = (Rumlar harekete geçtiler ve Maraş şehrini kuşattılar. Şehir halkın orayı terketmek şartı ile Rumlarla anlaştı... Azgın Rum Kayseri Elion (III.Leon) oğlu Konstantine idi)

⁵¹⁵ Theophanes, 1:422.11

⁵¹⁶ Theophanes, 1:427.16.

⁵¹⁷ Theophanes, 1:429.19; Janin, 1920: 398.

⁵¹⁸ Taberî, c. XXVIII, s. 48.

batıda ikona düşmanı cephenin kuvvetlendirilmesi amacıyla yapıldığına dikkat çekmektedir⁵¹⁹.

Pavlikanlara karşı I. Nikephoros'un (802-811) tavrı ise diğer imparatorlardan farklı olmuştur. İmparator I. Nikephoros zamanında Bizans'ın Trakya'da izlediği iskân siyasetini çok eleştiren Theophanes, aynı imparatoru Pavlikanlarla olan münasebetlerinden dolayı da eleştirmektedir. Ona göre imparator I. Nikephoros, “İmdi Pavlikanlar diye bilinen Maniheiztlerin ve onlara komşu olan Firigya ve Lycaonia'da yaşayan Athinganilerin yakın dostları idi”. İmparator bu heretik tarikat mensuplarının “Ayinlerinden büyük zevk alırdı” demektedir⁵²⁰.

Bizans'ın heretik inanca sahip toplulukları temizlemek için bir diğer önemli girişimi ise I. Mikhail Rangabe'nin (811-813) tahta geçtiği yıllarda başlamıştır. Theophanes, “Tanrının yardımlarıyla İmparator, şimdi Pavlikanlar diye bilinen Maniheiztler ve Frigya'da ve Lykonion'da bulunan Athingoiler⁵²¹ üzerine yürüme kararı aldı”⁵²² demektedir. Aynı zamanda devletin bu heretik gruplara karşı mücadelede en büyük destekçisi İstanbul kilisesi ve ruhani sınıf olmuştur. I. Mikhail Rangabe zamanında Firigya ve Denizli civarında yaşayan bu heretiklere karşı başlatılan mücadele ve sürgün girişimlerinde İstanbul patriği Nikephoros ve önde gelen din adamlarının verdiği fetvalar da önemlidir. Kilisenin bu konuda desteğini alan imparator buralarda yaşayan bu heretik tarikat mensuplarının cezalandırmaları ve öldürülmeleri için kararnameler çıkarmış ve bu fiiliyata geçirilmiştir⁵²³.

Bizans Devleti ve kilisesinin heretik olarak nitelendirdiği ve Anadolu'dan tamamıyla çıkarıp atmak, Anadolu topraklarını bu sapkın inançlılardan temizlemek için uzun mücadeleler verdiği topluluklar arasında belki en önemlisi düalist bir Hristiyan mezhep mensubu olan Pavlikanlardır⁵²⁴. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun doğusunda Fırat havzasında, Kapadokya ve Kızılırmak civarında ortaya çıktığı düşünülen Pavlikanlar zaman içerisinde kendilerine çok sayıda taraftar bularak güçlenmişlerdir. Pavlikan diye adlandırılan bu mezhep mensuplarının ağırlıklı olarak Ermeni ve Suriyeli düalist Hristiyanlar olduğu

⁵¹⁹ Seidler, 1999:93-94.

⁵²⁰ Theophanes, 1:488.22-26.

⁵²¹ Bowman, S.B., “Athingonoi”, ODB, c.I, s. 223.

⁵²² Theophanes, 1:494

⁵²³ Theophanes, 1: 495.3-6

⁵²⁴ Pavlikanlar: Bizans Devletinin doğu eyaletlerinde ortaya çıkmış dini inanışları ve mezhepleri farklı olan ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu kiliseye karşı olan bir inanç sistemidir. Dini ritüellerinin resmi inanış doktrininden farklı olması sebebiyle her fırsatta Bizans'ın takibine ve cezalandırmalarına maruz kalmışlardır. Bizans'ın uyguladığı bu baskılardan ve sindirme politikalarından dolayı Müslüman Arapların safına geçip Bizans'a karşı onlarla işbirliği yapmışlardır. Bizans'ın sık sık müdahale ettiğini gördüğümüz Pavlikanlar, farklı zamanlarda baskılara ve tehciire maruz bırakılmışlardır. Nihai olarak I. Basil zamanında 872 yılında konuşlandıkları Divriği ve bazı kaleler ele geçirilince kitleler halinde başta Balkanlar olmak üzere sürgüne gönderilmişlerdir. Bkz, Coğ, 2008; Runciman, 1947: 182-183; Nassi, 1993:40; Hamilton vd., 2010:41; Garsoian, 1991:1606; Vryonis, 1971: 60-63.

sanılmaktadır. Zaman içerisinde güçlenen ve kendilerine kalabalık taraftarlar bulan Pavlikanlar, Slav Thomas isyanında olduğu gibi siyasi otoriteye karşı tavır almaya başlamıştı. Bir noktadan sonra devlet ve kilise otoritesi için tehlike olarak görülen ve yaptıkları eylemlerle de devlet ve kiliseye karşı düşmanlıklarını göstermekten çekinmeyen Pavlikanlar, Bizans devletine karşı sorun çıkartan ve yok edilmesi gereken önemli heretik gruplardan biri olarak görülmüşlerdir⁵²⁵.

Bizans eyaletlerini ele geçiren Müslümanlar kısa süre sonra Anadolu seferlerine başlayıp, aynı zamanda Bizans'a ait olan Ermeni topraklarına da saldırılar düzenlemişlerdir. Müslümanlar, 661 yılına gelindiğinde Ermenilerin yaşadığı bölgeleri de ele geçirmişlerdi. Müslüman tehdidi karşısında Trabzon ve Kayseri arasındaki bölgeye göç eden Ermeniler, Bizans'ın kendilerine uyguladığı dini baskılar ve siyasi tutumları karşısında dayanamayarak Müslümanların hoşgörüsü siyasetleri sonucu tekrar eski yurtlarına dönmüşlerdir⁵²⁶. Pavlikanlar zaman içerisinde o kadar güçlenmiş ve taraftar bulmuşlardır ki İstanbul yakınlarına kadar seferler yapıp, devlete meydan okuyarak Müslümanlarla beraber Bizans'a karşı ortak hareket etmeye başlamışlardır. Bizans, I. Mikhail (811-813) döneminden itibaren sistematik olarak Pavlikanlara karşı mücadeleyi ele almaya başlamıştır. Slav Thomas isyanında olduğu gibi devlet ve kilise otoritesine başkaldırı hiçbir zaman cezasız bırakılmayıp, sadece uygun zaman ve şartlar beklenmiştir. Bizans'ı uzun yıllar uğraştıran ve Anadolu sınırlarını da aşarak başkenti tehdit eden bu isyana iştirak edenler arasında Pavlikanlar da vardır. İlerleyen zamanlarda Pavlikanlar isyana katılmalarının bedelini fazlasıyla ödemişlerdir. Pavlikanlar'ın Bizans için oluşturduğu tehlike sadece Thomas isyanına iştirakleri olmamıştır. Coğrafi olarak stratejik noktalarda kümelenmişler ve zaman içinde bölgede önemli bir güç olarak Bizans'ın gücünü aksatmışlardır⁵²⁷.

Bizans Devleti'nde 842 yılında İmparator Theophilus ölünce varisi olan oğlu III. Mikhail (842-867) henüz çok küçük olduğu için dul imparatoriçe Theodora devlet yönetimini oğlu adına ele almıştır. Bizans'ı uzun yıllar meşgul eden ve devletin neredeyse tüm enerjisini alan "Tasvir Kırıcılığı" dönemi 843 yılında toplanan bir sinod ile tarihe karışmıştır⁵²⁸. Bu sinod ile ikonalara ibadetin artık suç sayılmadığı ve dolayısıyla ikonalara itibarlarının iade

⁵²⁵ Charanis, 1975: 14; Atiya, 2005:359.

⁵²⁶ Hamilton vd., 2010: 41. İslâm ordularının Anadolu içlerinde tüm güçleriyle fetih faaliyetlerinde bulunduğu bu dönemde İmparator Philippicus'un imparatorluk sınırları içerisindeki Ermenileri yurtlarından kovmak istemesi ilginç bir gelişmedir. İmparatorun emriyle 713 yılında imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler bulundukları yerlerden zorla çıkarılmıştır. Bizans'ın bu uzaklaştırma politikaları karşısında Ermeniler Müslümanlara sığınmıştır. Müslümanlar bu Ermenileri alarak Malatya ve Samsat'a yerleştirmişlerdir. Bk., Menbicî, *el-Müntehab*, 240.

⁵²⁷ Runciman, 1947: 39.

⁵²⁸ Jung, 2010: 184-185.

edildiği yeni bir dönemin kapıları açılmıştır. Genesius'un ifadesiyle “*Ortodoks inancın zaferi ilan edilmiştir*”⁵²⁹.

Bizans'ta Ortodoks inancın zaferi ilan edildikten sonra sıra Theodora idaresinde devletin tüm gücüyle heretik mezhep mensuplarına karşı amansız bir mücadele başlatmasına gelmiştir. Bizans'ın uzun yıllar boyunca mücadele ettiği ve Anadolu'dan söküp atmak istediği en çok taraftarı olan heretik mezhep Pavlikanlardır. Pavlikanlara karşı başlatılan büyük mücadele öncesinde Bizans'ın içinde bulunduğu siyasi durumu değerlendiren Skylitzes, devletin özellikle batı bölgelerinde “*Pürüssüz bir barışın hüküm sürdüğünden ve imparatoriçe Teodora'nın doğuda da doğru inancı yaymak için Pavlikanlar denilen Maniheistlerin üzerine gittiğinden*” bahsetmektedir⁵³⁰. Devlet, Pavlikan sorunuyla mücadele için özel yetkililer atamıştır. “*Bu kovuşturmaya katılan ve büyük bir vahşetle hareket edenler*” diye devam eden Skylitzes, “*Agryos oğlu Leo, Doukas oğlu Andronikos ve Soudales'in*” bu büyük takibat için görevlendirildiğinden bahsetmektedir. Yine Pavlikanların bu dönem maruz kaldığı işkenceler ve takibatlar hakkında önemli bilgiler vermeye devam eden Skylitzes,⁵³¹ ele geçirilebilen Pavlikanların çoğunun asıldığını, bazılarının kılıçtan geçirildiğini ve mallarına devlet tarafından el konulduğunu kaydetmektedir. Yine bu dönem devletin giriştiği bu temizlik harekâtı sonucu 10.000 erkeğin öldürüldüğünü ve geriye kalanların da devletin bu takibatından sonra ayaklanmaya başladıklarını belirtmektedir. Bizans'ın uyguladığı bu baskı, işkence ve zulümler karşısında birleşen Pavlikanlar, devlet yetkililerinin ulaşamayacağı noktalara doğru hareket etmek zorunda kalmışlar ve kaçarak kırsal kesimlere çekilmişlerdir. Yine bu dönemde Pavlikanlara yönelik başlatılmış olan bu mücadele esnasında Anatolikon Theması'nda görevli bir Bizans subayı olan Karbeas adında bir askerin babası da öldürülmüştür. Babasının ölüm haberini alan Karbeas, yanına aldığı 5.000 kadar adamıyla birlikte Malatya emirinin arazisine kaçmış ve Malatya Emiri Ömer'den sığınma talebinde bulunmuştur⁵³². Karbeas'ın bu dönemden itibaren Pavlikanların dini lideri olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Karbeas'ın etrafında toplanan Pavlikanlar 856 yılında Divriği'yi alarak burayı kendilerine müstahkem bir kale haline getirmişlerdir. Hem Malatya emiriyle hem de Tarsus emiriyle ortak hareket eden Pavlikanlar Bizans'a karşı Müslümanlarla ittifak yapmışlar ve Anadolu'da Bizans egemenliğinin sürdüğü yerlere uzanan seferler düzenlemişlerdir⁵³³. 856 yılının yaz aylarında Thrakesion Strategos'u Bardas'ın kardeşi Petros idaresindeki Bizans

⁵²⁹ “*Leon (V. Leon) zamanında başlatılan sapkın hareketler nihayet son buldu ve Ortodoks inancın zaferi böylece ilan edildi*” Genesius, 843 yılında toplanan sinod ile İkonalara olan ibadete geri dönülmesini Ortodoksluğun zaferi olarak ilan etmiştir, Bk., Genesius, 4.2.

⁵³⁰ Skylitzes, 3.8.1-6.

⁵³¹ Skylitzes, 3.8.9-14.

⁵³² Skylitzes, 3.8.14-20; Kedrenos, 2.154,8-15.

⁵³³ Skylitzes, 3.8.23- 28.

birlikleri Samasota ve Amid (Diyarbakır)'e Pavlikanlar üzerine bir sefer düzenlemiştir. Taberî bu sefer neticesinde 10.000 kişinin tutsak alındığını ve sonrasında Bizans birliklerinin geri çekildiğinden bahseder. Pavlikanlar ve Müslümanlar geri çekilen Bizans birliklerini takip etmiş ama kimseyi yakalayamamıştır⁵³⁴. Bizans'ın kendilerine karşı izlediği bu dini politikalar ve takibat siyaseti karşısında iyice kinlenen Pavlikanlar, Müslümanlarla birlikte ortak hareket etmişlerdir⁵³⁵.

Pavlikanların Bizans sınırlarında konuşlandıkları Divriği, bölgede Bizans nüfuzunu da önemli oranda aksatmaktaydı⁵³⁶. Kendilerine karşı yapılan bu takibat ve zulümler karşısında Bizans'a karşı içten içe kin besleyen Pavlikanlar, Bizans ordularının batıda ve doğuda mücadeleleri esnasında bunu fırsata çevirip, Bizans'ın meşguliyetini de değerlendirerek Bizans topraklarına saldırılarda bulunmuşlardır. Bu dönemde Pavlikanların, Bizans için oluşturduğu tehdidi Genesius:

*“Biz hem denizden hem de karadan Araplarla savaşırken bunu fırsat bilen Pavlikanlar da arkamızdan bizim topraklarımıza saldırmaktaydı”*⁵³⁷

diyerek heretik Pavlikanların Bizans için oluşturduğu tehlikeye dikkat çekmiştir. Karbeas'ın 856 yılında ölümünden sonra Pavlikanların liderliğine damadı ve yeğeni olan Khrisokheiros geçmiştir. Bizans için Pavlikan tehditi bu dönemde daha da artarak devam etmiştir. Taberî'ye göre 860 yılında Müslümanlarla birlikte Anadolu içlerine seferler düzenleyen Pavlikanlar bu seferler neticesinde ganimet olarak çok sayıda hayvan ele geçirmişlerdir⁵³⁸. Nasıl ki Müslümanlar arasında vukubulan siyasi çalkantılar ve taht değişikliklerini fırsat bilen Bizans doğuya seferler yapmışsa bu defa 867'de III. Mihail'in öldürülmesi ve yerine Basil'in (866-886) geçtiği dönemde Bizans'ın bu meşguliyetinden istifade eden Malatya emiri ve Pavlikanlar batı Anadolu'ya uzanan seferler yapmışlardır. Yine bu dönemde Pavlikanların Nikomedia (İzmit) ve Nikea (İzmit) civarlarına kadar akınlarda bulundukları hatta *Thrakesion Themasi*'na saldıracak kadar ileri gittikleri Genesius'un kayıtlarında yer almaktadır. Pavlikanlar, düzenledikleri seferler ve saldırılarla Bizans'a karşı olan düşmanlıklarını göstermekle yetinmemekte, aynı zamanda kiliseye karşı düşmanlıklarını da sergilemekten çekinmemektedirler. Batı Anadolu civarına düzenledikleri bir seferlerinde atlarıyla ve yük arabalarıyla birlikte kiliseye girmiş ve kirletmişlerdir. Pavlikanların bu saldırıları karşısında Bizans diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bizans 869 yılında Sicilyalı

⁵³⁴ Taberî, c. XXXIV., s. 147.

⁵³⁵ Robert Bedrosian, *Gevond's History*, s. 23,30

⁵³⁶ Honigman, 1970: 52.

⁵³⁷ Genesius, 4.34.

⁵³⁸ Taberî'ye göre Malatya Emîr'i 7.000, Pavlikanlar 5.000 küçük ve büyükbaş hayvan ele geçirmişlerdir. Aynı Dönem Antalya civarına sefer düzenleyen Ali b. Yahya al-Armanî ise 10.000 at, kısrak ve eşek ele geçirmiştir. Bk., Taberî, c. XXXIV., s.167.

Peter⁵³⁹ adında bir elçiye sulh ve Hristiyan kanı dökülmemesi teklifiyle Pavlikanlara yollamıştır. Bizans elçisine Pavlikanların lideri Khrisokheiros'un cevabı, “*İmparator! Eğer barış istiyorsan Doğu topraklarından çekil ve Batı topraklarıyla yetinmesini bil! Yoksa seni ve imparatorluğunu yok edene kadar durmayacağımı da bil!*”⁵⁴⁰ olmuştur. Bu barış girişiminin boşa çıkmasından sonra Genesius’a göre imparator bir daha asla mektup göndermemiş ve filozoflara özgü bir sükûnet içerisinde askeri müdahaleye hazırlanmıştır⁵⁴¹.

Varlıkları ve yaptıkları seferler ile Bizans için tehdit oluşturmaya devam eden Pavlikanların yağma akınları devam etmiştir. Galatia (Ankara) civarına düzenledikleri bir yağma akınında Kommata (Ankara’nın güney batısı) denilen bölgeyi yağmalayıp tekrar yurtlarına çekilmişlerdir. Pavlikanların oluşturduğu tehdidi gören imparator I. Basil bizzat ordunun başına geçerek doğuya büyük bir sefer düzenlemiştir. 871 yılında gerçekleştirilen bu seferde imparator Maraş ve Samsat’a saldırıp, bölgeden önemli sayıda esir almıştır. Bizans birlikleri her ne kadar Tephrike’yi (Divriği) almayı başaramasa da, Abara, Koptos, Spathe ve birçok yerleşim yerini ele geçirip önemli sayıda Pavlikan’ı esir alıp bölgeyi terk ederek kaçmalarını sağlamışlardır⁵⁴². Bizans tehditi karşısında tutunamayan Pavlikanların bir kısmı dağlık kesimlere çekilirken önemli bir kısmı da Suriye içlerine kaçmak zorunda kalmıştır⁵⁴³.

İmparator I. Basil düzenlediği bu seferde Pavlikanları yok etmeyi başaramasa da bu görevi kayın biraderi *Scholen*’lerin *Domestikos*’u⁵⁴⁴ unvanını taşıyan Khristophoros’a vermiştir⁵⁴⁵. Pavlikanlar Ankara civarına yaptıkları akınlardan sonra geri çekilirlerken Khristophoros, güzergâh boyunca onları yakından takip etmiştir. Bizans topraklarına yağma seferleri düzenleyen bu Pavlikan ordusunun aslında sayılarının hiç de az olmağı görülmektedir. Genesius’un kayıtlarına göre Khristophoros idaresindeki Bizans süvarileri Ankara civarını yağmaladıktan sonra geri çekilen Pavlikan ordusuna çok yakın olmasına karşın müdahale edemedi onları adım adım takip etmişlerdir. Çekildikleri güzergâh boyunca Pavlikanları yakından takip eden Khristophoros, *Armeniakon* ve *Charsianos Thema*’ları

⁵³⁹ Pavlikanlar hakkında günümüze ulaşan en net bilgiler I. Basil tarafından elçi olarak Pavlikanlara gönderilen Sicilyalı Peter adında bir keşişin kaydettikleridir. Yazar eserinde Pavlikanların ortaya çıkışı, Hristiyanlığı yorumlama biçimleri ve değişik zamanlarda Pavlikanlar arasında meydana gelmiş olaylar gibi değişik konular hakkında önemli bilgiler vermiştir. Sicilyalı Peter’in el yazması eserinin tercümesi için bk., Hamilton vd., 2010: 129-168; Pavlikanların bölgedeki faaliyetleri için ayrıca bk., Theoph.Cont., 1. 266- 267.8; 268.9-23.

⁵⁴⁰ Genesius, 4.35.

⁵⁴¹ “Bu akılsız adamın barış teklifini kabul etmemesinden sonra imparator filozofca hareket ederek sesliğini korudu” Bkz, Genesius, 4.35.17-18.

⁵⁴² Skylitzes, 1.18.1-16.

⁵⁴³ Genesius, 4.35.

⁵⁴⁴ Başkent civarına konuşlandırılmış olan Tagmata’ları oluşturan süvari birliklerinden biridir. Düşmanların sınır birliklerini ve taşra ordularını geçmeleri ve başkenti tehdit etme ihtimallerine karşılık başkent civarında konuşlandırılmışlardır. Bk., Kazhdan, “Scholae Palatinae”, *ODB*, c. III, s. 1852.

⁵⁴⁵ Skylitzes, 1.19.1-4

Strategos'larına haber yollayarak hazırlık yapılması ve ağırlıklı süvarilerden oluşan özel bir birlik hazırlamaları hususunda onlara emirler göndermiştir⁵⁴⁶.

Bizans ordusunun 872 yılında Pavlikanlar'a karşı başlattığı bu mücadele bir yıl öncesine nazaran çok daha başarılı geçmiş ve Bizans ordusu Khristophoros kumandasında büyük bir zafer kazanmıştır. Pavlikanlar'ın konuşlandıkları Divriğ'i ve pek çok kale yerle bir edilmiştir. Bu başarılı sefer sonucunda ele geçirilen binlerce Pavlikan imparatorluğun pek çok yerine sürgün edilmiştir. Özellikle Balkanlara ve Trakya'ya çok sayıda Pavlikan'ın kitleler halinde taşındığı görülmektedir⁵⁴⁷. Pavlikanların lideri Khristokheiros bu mücadele esnasında öldürülmüş ve kafası kesilerek, Pavlikanlara karşı kazanılan büyük zaferin bir nişanesi olarak başkente, kutlamalar için İmparator'a gönderilmiştir.

Pavlikanların Anadolu'dan tamamıyla sökülüp atılması kolay olmamıştır. V. Konstantinos (741-775) döneminden itibaren kitleler halinde Trakya'ya göçe zorlansalar da ilerleyen yıllarda da Anadolu'da varlıklarını korudukları görülen Pavlikanlar her zaman için tehdit olarak algılanmışlardır. Ermeni tarihçi Smbat 964 yılında İmparator Nikephoros Phokas'ın yanındaki hadımları tarafından Ermenilerin ortodoks inancı reddettikleri yönünde kışkırtılmasıyla Ermenilere yönelik büyük bir katliama giriştiğini, çok sayıda Ermeni'yi öldürdüğünü kaydetmektedir⁵⁴⁸.

Pavlikanların kitleler halinde Trakya'ya nakledilmeleri Ioannes Çimiskes (969-976) zamanında da devam ettirilmiştir. Pavlikanlar Ioannes Çimiskes tarafından kitleler halinde Philippolis (Filibe) ve Trakya'nın diğer bölgelerine tehcir edilmişlerdir. Bulgarlar karşısında kazandığı başarılarından sonra doğuda da mücadelelerine devam eden Çimiskes, Bulgarlar karşısında kazandığı başarıların kalıcı olması ve Balkanlardaki Bizans nüfuzunu arttırmak için Trakya'da yoğun bir iskan siyasetine girişmiştir. Konuyla ilgili olarak Zonaras., XVII. Kitabında:

*“İmparator Ioannes Çimiskes zamanında Antakya patrikliğine atanan keşiş Theodoros, yeni imparatorundan Anadolu'da kalan Maniheiztlerin (Pavlikanlar/ τοὺς Μανιχαίους) Anadolu'da ikamet ettikleri yerlerden alınarak Trakya'ya tehcir ettirilmesini isteyince, bu sapkın tarikat mensupları Philippoupolis'e (Filibe) taşınmıştır”*⁵⁴⁹

demektedir. Zonaras'ın verdiği bu bilgi çok önemlidir. Pavlikanlar her ne kadar I. Basileios zamanında kitleler halinde yaşadıkları yerlerden çıkarılarak Trakya'ya sürgün

⁵⁴⁶ Genesius, 4. 36

⁵⁴⁷ Anderson, 1896: 131-140.

⁵⁴⁸ Smbat Sparapet, *Chronicle*, bölüm 2.

⁵⁴⁹ Zonaras, 521.15- 522.4; Georgius Kedrenos, II, s. 382.

edilmiş olsalar da, Anadolu’da hala varlıklarını sürdürdükleri, devlet ve kilise tarafından tehdit olarak algılanmaya devam edildikleri görülmektedir. I. Basileios zamanında büyük bir darbe indirilmiş olan bu mezhep mensuplarının son kalıntıları böylece Çimiskes tarafından sökülüp atılmıştır⁵⁵⁰. Ermeni tarihçi Smbat ise 972 yılı olaylarını anlatırken bir Bizans birliğinin Malatya’ya kadar geldiğini ve şehri kuşattıktan sonra teslim aldığını söyler fakat nüfus nakliyle ilgili herhangi bir bilgi vermez⁵⁵¹. Peter Charanis’in Stephenos Asoghik’ten, nakline göre ise 988 yılında imparator II. Basil, pavlikan olmayan bir grup Ermeni’yi Anadolu’dan alarak batıya, Makedonya’ya nakledip iskan etmiştir⁵⁵².

Ioannes Çimiskes ve seleflerinin Trakya’da Bulgar sınırlarında giriştikleri tehcir hareketleri tarihçi Anna Kommena tarafından ise çok başarılı ve yerinde bir uygulama olarak takdir görmüştür. Anna’nın verdiği bilgilere göre Pavlikanların Bulgar sınırlarına yerleştirilmeleri sonucu Bulgar akınları karşısında önemli başarılar elde edilmiştir. Zira Anna Kommena Pavlikanların tehcir ve Trakya’ya iskânları hakkında:

*“İonnes Çimiskes, düşmanlarımız olan sapkın Maniheistleri bizimle ittifak eder hale getirdikten sonra göçebe İskitlerin [Bulgarlar] karşısına, onlarla baş edebilecek güçler olarak (Balkanlara) yerleştirdi. Bu sayede bu bölgedeki kentler, İskitlerin sık sık yaptığı talan akınlarından kurtularak, yeniden soluk aldılar...”*⁵⁵³

demektedir. Bu tehcir siyaseti neticesinde hem Bizans’a muhalif olan Pavlikanların imparatorluğa itaatkar hale getirildiğine hem de balkanlara iskan edilmeleriyle birlikte Bulgarlara karşı devlet savunmasında ne kadar yararlı hale getirildiklerine dikkat çekmiştir.

Pavlikanların Balkanlara tehcir edilmesinden sonraki akıbetleri hakkında çok fazla bilgi yoktur. Sadece bu mezhep mensuplarının varlıklarını ve inanışlarını yaklaşık iki yüzyıl kadar sürdürdüklerine ve Bizans’ın başına bela olmaya devam ettiklerine dair önemli kayıtlar mevcuttur. Doğu bölgelerinden sürgün ile Trakya’yanın değişik bölgelerine iskan edilen bu unsurlar hakkında X. yüzyıl sonrası kaynaklarda da önemli bilgiler bulunmaktadır. Theophanes V. Kosntantine zamanında Malatya, Erzurum, Maraş ve Kuzey Suriye taraflarından Trakya’ya nakledilenlerin IX. yüzyılda bile varlıklarını sürdürdüklerini ifade ederken⁵⁵⁴, Anna Kommena ve Zonaras gibi tarihçiler, XI. yüzyıl ve sonrasında bu mezhep mensuplarının bölgede ne derece aktif bir varlık gösterdiklerine dikkat çekmektedirler. Her ne kadar Anna Kommena eserinde İmparator Çimiskes zamanında Pavlikanların Trakya’ya iskanının sınır bölgelerinin güvenliği açısından doğru bir iskan politikası olduğunu belirtmiş

⁵⁵⁰ Skylitzes, 1.3.19-23.

⁵⁵¹ Smbat Sparapet, *Chronicle*, bölüm 5.

⁵⁵² Charanis, 1961:146.

⁵⁵³ A.Kommena, *Alexiad*, 14.8.7.1-6.

⁵⁵⁴ Theophanes, 1: 422.16.

olsa da, “*Huyları gereği başlarına buyruk hareket ettiler... Filibe’nin halkı ağırlıklı Manici olduğu için yerel Hristiyan halkı eziyorlardı... Filibe’nin neredeyse tamamı Manici olmuştu... Yerel Hristiyan halkın mallarını talan ediyorlar... İmparatorun gönderdiği elçileri dinlemiyorlar...*”⁵⁵⁵ diyerek Pavlikanların bölgedeki faaliyetlerinden duyulan rahatsızlığı dile getirmekten de geri durmamıştır. Pavlikanlar sadece bölgede Bizans gücünü aksatmakla kalmamış aynı zamanda dinsel öğretilerini yerel halk arasında da yaymaya başlamışlardır. Bogomilizm adı altında yeni bir öğretiye dönüşen Pavlikan inanç esasları bölgede hızla yayılmış hatta başkente kadar sokulmuştur⁵⁵⁶.

Bizans, Anadolu’dan çıkarıp atmak için uzun uğraşlar verdiği Pavlikan sorununun üstesinden gelmiş ve Anadolu’yu bu tarikat mensuplarından temizlemeyi başarmıştır. Pavlikanların Anadolu’dan uzaklaştırılması sonucunda hem siyasi irade hem de kilise istediğini almıştır. Bizans, siyasi açıdan devletin doğu topraklarında devlet otoritesini yok sayan, hatta düzenledikleri seferlerle başkent yakınlarına kadar ilerleyerek devletin varlığını bile tehdit etmeye cüret eden ve aynı zamanda Müslüman Araplarla ortak hareket etmekten de geri durmayan bu tehdidi ortadan kaldırmış ve bu sapkınları ülkenin değişik yerlerine dağıtmıştır. Pavlikan tehlikesinin ortadan kaldırılmasıyla Bizans doğu topraklarında uzun yıllardır kaybettiği üstünlüğünü tekrar devam ettirmiştir. Müslüman ilerleyişi karşısında hep savunmada kalan devlet, karşı saldırı için tekrar hazır hale gelmiştir. Hem Pavlikanlar Anadolu’dan temizlenmiş hem de en büyük düşmanları olan Abbâsîler arasında çıkan siyasi karışıklıklar ve çalkantılar sonucu Bizans’ın doğu bölgelerindeki hissettiği baskı iyice hafiflemiştir.

Pavlikanların kitleler halinde özellikle Trakya’ya taşınması aynı zamanda batı sınırlarının da güven altına alınması adına önemli bir adımdı. Bizans devleti daha önce izlediği nüfus politikalarında da olduğu gibi yine bir denge siyaseti izlemeye devam etmiştir. Pavlikanların doğu topraklarından sökülmesi ile hem doğu toprakları kısmen güven altına alınmış hem de Bulgar tehdidi karşısında batı sınırları bu taze güç ile istihkâm edilmiştir.

Dini inanışlarından dolayı tehcire maruz bırakılanlar sadece Pavlikanlar ya da diğer heretik mezhep mensupları olmamıştır. Aynı zamanda kamu görevlileri ya da ordu mensupları da dini inanışlarından dolayı bazen siyasi iradeyle çatışma içine girince görevlerinden ve yaşadıkları yerlerden sürülerek tehcire maruz bırakılmışlardır. İkona kırıcılık dönemi nasıl sancılı başlamışsa aynı şekilde sancılı bir şekilde sonlanmışdır. Bizans özellikle İkona kırıcılığı son vermek ve ordotoks inancı yaymak için büyük mücadeleler veren imparatoriçe

⁵⁵⁵ A. Kommena, *Alexiad*, 14.8.7.6-12; Ayrıca Aleksios Kommenos’un Filibe civarına düzenlediği seferleri ve Pavlikanlarla olan mücadelesi hakkında detaylar için Bk. A.Kommenen, (çev: Bilge Umar) s. 473-478.

⁵⁵⁶ Zonaras, 743.6-11. Seidler, 1999: 95-100.

İrene zamanında önemli sayıda kamu görevlisi ve başkente konuşlanmış olan ikona düşmanı ordu mensubunu başkentten sürgün etmiştir. İmparatoriçe İrene tarafından 31 Temmuz 786 tarihinde tasvir kırılcılığı son vermek amacıyla, başkentte Havariyun kilisesinde toplanan Synod'a, başkentte konuşlanan ikona düşmanı askeri birlikler tarafından müdahale olununca önemli sayıda asker ve kamu görevlisi aileleriyle birlikte başkentten zorla tehcir edilip sürgüne gönderilmiştir⁵⁵⁷.

3.2. İsyenlar ve Güvenlik Gerekçesiyle Yapılan Tehcirler

Bizans Anadolu'da yoğun bir iskân ve tehcir siyaseti izlerken devleti meşgul eden önemli sorunlardan biri de patlak veren isyanlar olmuştur. Devlet bu politikaları icra ederken değişik zamanlarda vukubulan pek çok isyan ve iç karışıklık ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Devlet otoritesini sarsan bu isyanlara karşı tepki her zaman için çok sert olmuştur. Devlete karşı isyan eden unsurlar, ister bir kabile ya da topluluk, ister kamu görevlisi ya da ordu mensubu olsun, devletin tepkisi hiç bir zaman değişmemiştir. Devlet, uygun zaman bulduğu vakit bu isyancıları en ağır şekilde cezalandırmıştır. Bu cezalandırmalarda çoğunlukla isyan eden ya da otoriteyi bozan gruplar, bulundukları yerlerden alınarak imparatorluğun farklı yerlerine tehcire mecbur bırakılmış, sürgün edilmiştir.

Devletin izlediği bu sürgün politikasından kurtulamayanlar arasında önemli sayıda ordu mensubu ve asker de vardır. VI. Konstantinos (780-797) ve İmparatoriçe İrene (797-802) zamanında *Armeniakon Themasında* büyük bir isyan çıkaran Ermeni kökenli askerler de bu kapsamda cezalandırılmış ve bulundukları yerlerden alınarak tehcire mecbur bırakılmışlardır.

Bulgarlara karşı 20 Haziran 792 tarihinde büyük bir sefere çıkan imparator VI. Konstantinos, savaş meydanında ağır bir yenilgi alarak İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştı. Bu savaşta Bizans sadece ağır bir yenilgi almamış aynı zamanda önde gelen komutanlarını ve soylularını da kaybetmiştir⁵⁵⁸. VI. Konstantinos'un aldığı bu ağır yenilgi ve geri çekilme sonucu başkentte toplanan imparatorluk birlikleri V. Konstantinos'un oğullarından *Caeser Nikephoros*'u imparator yapmaya karar vermişlerdir. Bunu haber alan VI. Konstantinos kendi adamlarına amcası Nikephoros'un gözlerini oydurmuş ve hayatta olan diğer amcalarını da yakalatarak St. Mamas'a hapsedirmiştir. İmparator, tutuklattığı amcaları *Khristopher*, *Niketas*, *Anthimos* ve *Eudokimos*'un da dillerinin kesilmesini emrederek böylece taht için muhtemel rakiplerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. VI. Konstantinos'a ve dolayısıyla

⁵⁵⁷ Bk., "3.4 Nüfus Politikaları ve İstanbul'un Durumu"

⁵⁵⁸ Magistros Mikhail Lakhanodrakon, patrikios Bardas, Protospatharios Stephanos Kameas, önde gelen generallerden Niketas ve Theognostos Bizans'ın Bulgarlara karşı kaybettiği savaşta önemli kayıplarıdır. Bizans ordugahını ele geçiren Bulgarlar çok sayıda at, para, imparator ve maiyetine ait özel eşyaları da ele geçirmişlerdir. Bk., Theophanes, 1: 468.1-7

İrene'ye karşı girişilen bu isyana aynı zamanda *Armeniakon Thema'sı Strategos'u* patrikios Aleksios'da iştirak etmiştir. Annesi İrene ve hadım Stavrakios'un uyarısını dikkate alan VI. Konstantinos, ordunun desteğini alabileceği ve taht için karşısına aday olarak çıkabileceğini düşündüğü *Armeniakon Thema'sı Strategos'u* Aleksios'un da dilini kestirmiştir. VI. Konstantinos'un bu yaptıklarının duyulması *Armeniakon Thema'sında* büyük bir isyanın çıkmasına neden olmuştur. Ermeni askerlerinin isyanı üzerine imparator isyanın bastırılması için *Protopatharios Konstantinos Ardaser* ve Bukellarion Strategosu *Khrysokheres'i* doğruya yollamış fakat Ermeni askerleri tarafından mağlubiyete uğratılan imparatorun adamları, VI. Konstantin'e nispet yaparcasına dilleri kesilerek imparatora geri gönderilmiştir⁵⁵⁹.

Bu mağlubiyetin akabinde imparator, 792 de Thema'larda kalan diğer askeri birlikleri alarak isyankâr Ermeni askerlerinin üzerine bir sefer daha yapmıştır. Bu sefer VI. Konstantinos Ermenilere karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Sıra isyana iştirak edenlerin cezalandırılmasına gelmiştir. Öncelikle bölge yöneticileri imparatorun gazabına maruz kalmışlar ve Turmarch Spathairos Andronikos, Turmarch Theophilos ve isyana destek olan Sinop piskoposu Gregory öldürülmüştür. İsyana iştirak eden 1.000 kadar Ermeni askeri ise zincirlere vurulup başkente gönderilmiştir. İstanbul'a yaklaşan isyancı askerler Blakhernia kapısından şehre alındıkları gibi ibreti âlem için İstanbul sokaklarında teşhir edilmişlerdir. İsyana karışan bu Ermeni askerlerinin yüzüne siyah mürekkeple “*Ἀρμενιάκος ἐπίβουλος / Ermeni Hainler*” yazılıp damgalanarak, Sicilya ve diğer adalara sürgün edilmişlerdir⁵⁶⁰. Nitekim Ermeni askerlerin çıkardığı ve VI. Konstantinos döneminde Bizans'ı meşgul eden bu isyan girişimini devlet şiddetle bastırıp, isyancıları sürgüne yollayarak çözüm bulmuştur.

Bizans Devletinin VII. yüzyıldan itibaren izlediği iskân, yer değiştirme ve tehcir politikalarının önemli sonuçlarından biri de Anadolu'nun demografik yapısında yaşanan değişimler olmuştur. Dönem içerisinde farklı etnik ve kültürlerden binlerce insan devlet tarafından farklı amaç ve beklentilerle Anadolu'nun değişik bölgelerine adeta üst üste yığılmıştır. Bazı araştırmacılar, VII. yüzyıldaki önemli toprak kayıplarından sonra Bizans'ın eskisine nazaran daha Yunanlı bir görüntü vermeye başladığını, farklı dillerin konuşulduğu coğrafyaların devletten koparılması sonucu geriye kalan topraklarda kültürel açıdan Grek kültürünün daha baskın olduğunu iddia etmektedirler⁵⁶¹. Bu iddia Ege Adaları, İtalya ve Sicilya gibi yerler için kısmen kabul edilebilirken Anadolu ve Balkanlar için aynı genellemeyi yapmak doğru olmayabilir. Her ne kadar VII. yüzyılla birlikte Sasani ve sonrasında vukubulan Müslüman fetihleri ile etnik bakımından farklı unsurların yaşadıkları topraklar

⁵⁵⁹ Theophanes, 1: 468.23.

⁵⁶⁰ Theophanes, 1: 469.14.

⁵⁶¹ Charanis, 1961: 140-154.

kaybedilmiş olsa da yine bu dönemle birlikte çok sayıda etnik unsur Anadolu'da toplanmaya başlanmıştır. Bu önemli doğu eyaletlerinin kaybedilmesi ve yeni fatihlerin Anadolu üzerinden Bizans'ın varlığını tehdit etmelerinin bir sonucu olarak devlet Anadolu'da doğan insan gücü ihtiyacını karşılamak için dışarıdan önemli sayıda nüfus nakletme yoluna gitmiştir.

VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun demografik yapısında meydana gelen bu değişimin tek sebebini sadece dışarıdan Anadolu'ya getirilerek iskân edilen gruplara bağlamak yeterli olmaz. Aynı zamanda Anadolu'nun değişik bölgelerinden farklı sebeplerle alınarak Balkanlar başta olmak üzere, Ege adaları ve Akdeniz adalarına gönderilen binlerce insanın yanı sıra, VII. yüzyıldan itibaren doğu eyaletlerinde yaşanan istilalar ve Anadolu içlerine uzanan Sasani⁵⁶² ve Müslüman istilaları neticesinde de binlerce insan daha güvenli olduğuna inandıkları Anadolu'nun işgal edilmemiş yerlerine sığınmışlardır⁵⁶³. Tüm bu sayılan durumlar neticesinde Bizans idaresindeki Anadolu coğrafyasının demografik yapısında büyük değişimler yaşanmıştır.

VII. yüzyılla birlikte farklı kültür ve etnik yapıya sahip binlerce insanın Anadolu'ya iskân edilmiş olması, ayrıca Anadolu topraklarında uzun yıllar devam eden İslâm-Bizans çatışmaları, Anadolu'da meskûn olan halk için bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Öncelikle Anadolu'ya iskân edilen unsurların bölgeye ve Bizans kültürüne uyum sağlamaları kolay olmamıştır. Bizans'ın VII. yüzyıldan itibaren uyguladığı tehcir ve iskân politikaları ile baskıcı ve acımasız siyaseti neticesinde bazı gruplar fırsat buldukça Bizans himayesinden kaçmakta tereddüt etmemişler ve özellikle Müslümanların safına geçip Bizans'a karşı olan mücadelelerde yer almışlardır. Bu dönemde sadece dışarıdan Anadolu'ya iskân edilen bu grupların ihaneti değil aynı zamanda özellikle Anadolu'nun doğu bölgelerinde meskûn olup, mezhepsel farklılıkları nedeniyle İstanbul kilisesinden ve devlet politikalarından memnun olmayan başta Ermeniler olmak üzere Pavlikanlar, Yakubiler gibi Monofizit inanca sahip pek çok Hristiyan tebaa da kendi dindaşlarına karşı savaşmakta ve bölgede Bizans egemenliğine büyük sekte vurmaktaydılar.

⁵⁶² Doğu eyaletleri başta olmak üzere önemli bölgelerin Sasanilerle başlayan işgalleri sonunda ve Sasani ordularının Anadolu içlerine uzanan seferleri neticesinde önemli sayıda insan ya esir edilmiş ya da yurtlarını bırakarak daha batıya doğru kaçmak zorunda kalmıştır. Ermeni tarihçi Sebeos, M. 609 tarihinde Sasanilerin Kapadokya'ya Kayseri civarına yaptıkları seferlerde önemli sayıda yerli nüfusun Kayseri'yi boşaltarak Batı Anadolu'ya doğru kaçtıklarından bahseder. Bk., Sebeos, *Sebeo's History*, s. 64; Sasanilerin Kapadokya bölgesine ve Anadolu içlerine düzenledikleri bu seferleri hakkında Bizans kaynakları ise ağırlıklı olarak esir edilen yerli nüfusun Sasaniler tarafından götürülerek bu bölgenin metruk hale getirilmiş olması hakkında bilgiler verirler

⁵⁶³ Müslümanları Suriye'yi ele geçirmesinden sonra da önemli sayıda insan Anadolu'nun iç kesimlerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Mesela imparator I. Nikephoros'un ailesinde bu istilalar zamanında Kapadokya bölgesine gelerek yerleşen Hristiyanlar arasında olduğu iddia edilmektedir. Bk., Vasiliev, 1943: 339; Brooks, 1900: 743; Süryani Mihail de İmparatoriçe İrene zamanı olaylarını anlatırken, I. Nikephoros'un ailesinin erken dönemlerde Hristiyanlığa dönen Araplardan olduğunun söylendiğini ve İmparator Nikephoros'un bu aileden dünyaya geldiğini kaydetmektedir. Bk., Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 147.

VII. yüzyıldan itibaren aralıksız devam eden savaşlar, ağır vergi yükü, izlenen kilise siyaseti ve devlet yönetimine karşı oluşan hoşnutsuzluk birikerek II. Mikhail (820-829) döneminde büyük bir sosyal patlamaya neden olmuştur⁵⁶⁴. Tarihi kayıtlara *Slav Thomas İsyanı*⁵⁶⁵ olarak geçen bu büyük isyan kısa sürede Anadolu'da büyük bir taraftar kitlesi bulmuş ve üç yıl boyunca Bizans Devleti tüm gücünü bu isyanı bastırabilmek için harcamak zorunda kalmıştır.

Slav asıllı bir Bizans komutanı olan Thomas'ın başlattığı bu isyan Anadolu'da çıkan ilk isyan girişimi değildir. Bizans idaresinde Anadolu'da zaman zaman farklı grupların bazı isyanlar çıkardıkları görülmektedir. Genelde bu isyanlar ya tahta aday olan *strategos*'lar tarafından çıkarılmış siyasi isyanlar ya da belli bir grubun dini çatışmalar neticesindeki mezhep farklılığından kaynaklanan isyanlar olarak öne çıkarken, Slav Thomas'ın başlattığı bu isyan değişik grupların katıldığı ve farklı beklentiler içinde olan binlerce insanın ortak paydası olması bakımından önemlidir. Bu kadar farklı etnik ve kültürel yapıda insanın bu isyana katılmasında kuşkusuz devletin izlediği pek çok politikanın yanı sıra, VII. yüzyıldan itibaren izlenen nüfus politikalarının etkisi vardır.

Bizans Devletinin izlediği nüfus politikalarının yanında ekonomik, dini ve sosyal politikalar ile ağır vergi yükü ve baskılar, halk üzerinde uzun yıllar boyunca biriken bir memnuniyetsizliği de beraberinde getirmiştir. Tüm bu olumsuz şartların üst üste eklenmesiyle siyasi irade ve devlet politikalarına karşı II. Mikhail (820-829) zamanında toplumsal bir patlamaya dönüşmüştür. Bizans'ı uzun yıllar meşgul eden ve bastırıldığı zaman sonuçları itibariyle devleti çok yıpratın bu isyana aynı zamanda Hilafetten de büyük destek gelmiştir. Anadolu'da çıkacak bir isyanın Bizans'ı zor durumda bırakacağını ve bu sayede Anadolu'daki fetihlere fayda sağlayacağını uman hilafet de Thomas ve yandaşlarına büyük destek vermiştir. Abû'l- Farac, Thomas'a Müslümanların desteği hakkında: “*Bu sırada Halife Me'nun, Kral Konstantin'in oğlu olduğunu iddia eden Thoma'yı çağırdı ve onu bir ordu ile İstanbul'a karşı gönderdi*” diyerek, hilafetin Thomas'ı, II. Mikhail'e karşı kışkırtmakla

⁵⁶⁴ Rice, 2002: 172.

⁵⁶⁵ Bizans ordusunda görevli bir komutan olan Slav Thomas, M. 760 yılında doğmuştur. Doğum yeri bilinmemekle birlikte, Thomas'a “Slav” denmesinin sebebi ailesinin Pontus civarına yerleştirilen ve Scythian'dan gelenler arasında bulunmasıdır. 803 tarihinde Anatolikon Theması'nda Bardanes Turkos'un himayesinde görev almıştır. Bardanes'in isyanı başarısız olunca Thomas kaçarak Araplara iltica etmiştir. V. Leo onu tekrar geri çağırarak görevinin başına dönmesini istemiştir. V. Leon'un öldürülmesi ve II. Mikhail'in tahta çıkmasının akabinde isyan ederek yaklaşık 2 yıl sürecek kanlı bir isyanın başlamasına neden olmuştur (820-822). İsyancılar, uzun süren İstanbul kuşatması, kış şartları ve Bulgarların saldırıları sonucu başarısız olarak Arkadiapolis'e kaçmak zorunda kalmış ve burada ele geçirilen Thomas işkenceler yapılarak öldürülmüştür. Bk., Kazhdan, P., - Cutler, A. “Thomas the Slav”, *ODB*, c. III, s. 2079; Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, s. 191-192. Bury, 1912:11.

kalmayıp aynı zamanda askeri destek verdiği dikkat çekmektedir⁵⁶⁶. Sadece doğulu kaynaklarda değil Bizans kaynaklarında da Slav Thomas Abbâsî ilişkisine dair bilgiler vardır. Mesela tarihçi Kedrenos da eserinde Thomas'ın girdiği bu isyanda nasıl “*Arap yardımı*” aldığını kaydetmektedir⁵⁶⁷. Norwich ise Thomas'ın eğer tahta geçerse Bizans'ı imparatorluğun bir hilafet kalesi haline getireceğinin sözünü verdiğini belirtmektedir⁵⁶⁸.

Slav Thomas, Ermeni V. Leo (811–813) zamanında doğu bölgesinde etrafında Arap, İranlı, Ermeni, Gürcü ve Kafkaslarda yaşayan pek çok karışık unsuru toplamayı başarmıştır⁵⁶⁹. II. Mikhail'e karşı olan bu isyana neredeyse tüm Anadolu'dan büyük bir katılım olmuştur. Sadece *Armenikon Themasi* Strategos'u Olbianos ve *Opsikion Themasi* Strategos'u Katakylas bu isyana iştirak etmemiş ve II. Mikhail'in yanında yer almışlardır⁵⁷⁰.

Dönemin bir diğer önemli kroniği olan Genesius, II. Mikhail'in özellikle Anatolikon Thema'sındaki köylüler tarafından sevilmediğini hatta buralarda ikamet eden Athinganoi mezhebine mensup olanların kendisine karşı büyük bir nefret beslediklerini kaydetmektedir⁵⁷¹. Genesius'un kayıtlarında Thomas her ne kadar yaşlı ve topal bir adam olarak tasvir edilse de, aynı zamanda halk tarafından çok sevildiği ve kısa zamanda etrafına binlerce insanı toplamayı başardığı da belirtilmektedir⁵⁷².

Genesius'un bu isyan sebebiyle verdiği bilgiler ve Anadolu nüfusunun o dönemde ki durumuyla ilgili yaptığı tespitler, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Genesius, “*Hem Anadolu'da meskûn olan hem de sonradan buralara iskân edilmiş olanlar hiç tereddüt etmeden Thomas'ın etrafında toplandılar. Efendilerine kızan köleler ve Themalar, Strategosları aracılığıyla Thomas'a koşuştular*”⁵⁷³ demektedir. Genesius, bu büyük ayaklanmaya Anadolu çapında nasıl bir katılım olduğunu belittikten sonra tek tek isyana iştirak eden unsurların ismini de vermektedir. “*Hintliler, Haceroğulları, Mısırlılar, Asurlular, Medler, Abazyalılar, Zichler, İberyahılar, Slavlar, Hunlar, Kabermanlar, Vandallar, Getaeliler, Pavlikanlar, Lazlar, Khaldialılar, Ermeniler ve Anadolu'nun doğu sınırlarında yaşayan pek çok millet Thomas'ın başlattığı bu isyanda onun isyancı ordusunda yer almışlardır*”⁵⁷⁴. Bu dönem hakkında bilgiler veren bir diğer tarihçi Ioannes Skylitzes'de

⁵⁶⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, s. 218; “*Kendisini İmparator Konstantine'in oğlu olarak tanıtan Tomas'a Halife Me'mun Arap birliklerini destek olarak verip Konstantiniyye'ye yolladı*”. Bk., Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 149.

⁵⁶⁷ Kedrenos, 2.78.10

⁵⁶⁸ Norwich, c. II, 2013: 41.

⁵⁶⁹ Ostrogorsky, 1999: 191; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 351.

⁵⁷⁰ Skylitzes, 2.5.1-3.

⁵⁷¹ Genesius, 12.2.3-7.

⁵⁷² Genesius, 2.2.7-10.

⁵⁷³ Genesius, 1. 2.2.14.

⁵⁷⁴ Genesius, 2.2.33-36.

eserinde bu isyanda faal rol alan grupların bir listesinin vermiştir⁵⁷⁵. Genesius ise Skylitzes'ten farklı olarak Slavlar, Vandallar, Getaeliler, Lazlar, Alanlar ve Maniciler'i bu listeye dâhil etmiştir. Her ne kadar her iki tarihçi de bu isyanın büyümesinde ve gelişmesinde Müslümanların da etkisinin olduğunu ifade etseler de bahsi geçen grupların çoğunluğunun Anadolu'da ikamet eden gruplar olması, IX. yüzyılda Anadolu'nun renkli demografik yapısını yansıtması açısından önemlidir.

Her iki tarihçinin de bu isyana iştirak edenler hakkında verdiği bilgiler kuşkusuz hem önemli hem de kafa karıştırıcıdır. Eserde adı geçen millet isimlerinden belki çoğunun varlığına o dönem için şüpheyile yaklaşmak gerekmektedir. Özellikle Genesius'un, tek tek adlarını zikrettiği bu on yedi farklı grubun gerçekten o dönem Anadolu'sunda ikamet edip etmedikleri konusu belirsizdir. Genesius'un isyana katılan milletler diye verdiği pek çok isim aslında yaşadıkları coğrafya ile özdeşleşmiş ve o bölgede yaşayan insanları betimlemek için kullanılmıştır. Örneğin Maniciler diye kastedilenler ağırlıklı olarak Ermenilerden teşekkül eden Pavlikanlardır⁵⁷⁶. Khaldialılar diye bir milletin varlığına rastlanmaz. Sadece sonradan Thema statüsüne de yükseltilecek olan Khaldia Thema'sının sınırları içindeki bölgede yaşayan insanlar kastedilmiştir. Kroniklerde hilafetin egemenliği altındaki yerler ve Kafkas milletlerinin de Thomas'ın yanında yer aldığı, bu isyana iştirak etmiş oldukları ifade edilmektedir. Sonuç itibarıyla zikredilen bu grupların yarısının bile o dönem için Anadolu'da ikamet ettiği kabul edilse bile bu tasvir, bahsi geçen dönemde Anadolu'nun etnik bakımdan ne kadar renkli ve karmaşık bir yapıya sahip olduğunun da ispatıdır⁵⁷⁷. Bu isyana kimlerin katıldığından ziyade Bizans kroniklerinde tarihçilerin bu kadar çok millet ismini zikretmesi Anadolu'nun IX. yüzyılda demografik yapısının ne kadar karışık olduğunu gözler önüne sermesi açısından da önemlidir⁵⁷⁸. Özellikle Genesius'un bu isyana bakış açısı bir yerde o dönem Bizans Devleti'nin de Anadolu'da ikamet eden yerli halklara karşı bakış açısını yansıtmaktadır denilebilir. Zira Joseph Genesios, İmparator VII. Konstantinos zamanında bu eserini kaleme almış ve bizzat İmparatorun isteği doğrultusunda eserini yazmıştır.

Neticede Anadolu'da patlak veren ve başkenti kuşatmaya kadar ilerleyen Thomas ve taraftarlarının bu isyanı üç yıl kadar sürdükten sonra bastırılıp Thomas idam edilmiştir. Bu isyana iştirak edip Thomas'ın yanında olan pek çok insan sürülmüş, cezaya çarptırılmış ve öldürülmüştür. Geniş kitlelerin iştirak ettiği ve Hilafet tarafından da desteklenen bu isyanın sonuçları Bizans açısından sarsıcı olmuştur. Devlet tüm enerjisini bu isyanı bastırmak için kullanmış ve neticede isyan bastırıldığında da çok yorgun düşmüştür. Thomas'ı II. Mikhail'e

⁵⁷⁵ Skylitzes, 2.6.14-20; Ayrıca bk., Theoph. Cont. 52, 53.

⁵⁷⁶ Seidler, 1999:94.

⁵⁷⁷ Charanis, 1961:141-142.

⁵⁷⁸ Charanis, 1961: 141.

karşı kışkırtıp el altından yardım eden Araplar her ne kadar istediklerine ulaşamamışlar da, bu defa denizden saldırıya geçmişlerdir. 826 ve 827 yıllarında sırasıyla Girit ve Sicilya gibi stratejik açıdan çok önemli olan iki üs Arapların saldırısına maruz kalmış ve çok da direnmeden teslim olmuştur⁵⁷⁹.

Stratejik öneme sahip olan Girit'in tekrar geri alınabilmesi uzun zaman almıştır. Anadolu'da vukuu bulan bir isyanın devleti zayıf bırakması sonucu elden çıkan Girit adası ancak 961 yılında geri alınabilmiştir. Girit'in geri alınabilmesi için girişilen mücadeleden sonra da Anadolu'dan önemli çok sayıda insan güvenliği sağlamaları umuduyla adaya nakledilmiştir. Bu nüfus nakli olayı ise II. Romanos (959-963) döneminde olmuştur. Girit Adasında yuvalanmış olan Arap korsanlar yaptıkları yağma seferleriyle Ege adaları ve sahillerinde Bizans'ı husursuz etmekteydiler. Müslümanların elinden adanın alınması gerektiğini düşünen Nikephoros Phokas büyük bir donanmayla 961 tarihinde Girit'e hareket edip uzun bir kuşatmadan sonra adayı ele geçirmiştir⁵⁸⁰. Diyakoz Leon, adanın Nikephoros Phokas tarafından fethinden sonra ada da *Temenos* adı verilen bir noktaya çok sayıda askerin iskan edildiğini kaydetmiştir. Yazara göre adaya iskan edilenler Kilikya bölgesinden getirilen Ermeniler, Romalılar ve Güney Anadolu'dan getirilmiş olan farklı halklardır. Charanis ise Girit'e yerleştirilen bu Ermenilerin Pavlikanlardan olmadığını, Bizans hizmetinde olan Ermenilerden olduğunu söylemektedir⁵⁸¹. Aynı zamanda adanın güvenliğinin sağlanması için Rum ateşi yüklü savaş gemileri bırakan Nikephoros aldığı ganimetlerle İstanbul'a geri dönmüştür⁵⁸².

3.3. Trakya ve Balkan Sınırlarına Yapılan Nakiller

Devletin Anadolu'daki güvenlik açığını gidermek ve ordunun asker ihtiyacını karşılamak için giriştiği nüfus nakilleri sırasında karşılaştığı bir başka sorun ise Trakya sınırlarına dayanmış olan Bulgar tehdidi olmuştur. Bizans bir taraftan Bulgarlar üzerine askeri seferler yapıp onları ortadan kaldırmak için uğraşırken bir taraftan da Anadolu'da meskün olan özellikle heretik gurpların çıkardığı sorunlarla boğuşmak zorunda kalmıştır. Bu grupların yerlerinden sökülerek imparatorluğun başka noktalarına gönderilmeleri, hem bulundukları coğrafyada devlet otoritesini sağlamak hem de gönderilecekleri yerlerde ihtiyaç

⁵⁷⁹ Ostrogorsky, 1999: 191-192; Setton, 1954: 319.

⁵⁸⁰ Vasiliev, 1943: 390; Urfalı Mateos, s. 5.

⁵⁸¹ Charanis, 1961: 146.

⁵⁸² Nikephoros bu seferde çok fazla ganimet ele geçirmiştir. Uzun yıllardır Girit'te yuvalanan Müslüman korsanlar yaptıkları yağma seferleriyle ciddi bir servet birikimi yapmışlardır. Değerli taşlar, altın ve gümüş işlemeli zırhlar, kılıçlar, eşyalar ele geçirilmiştir. Nikephoros ele geçirdiği tüm bu ganimetleri ve esirleri Hipodromda yapılan bir törende gururla sergilemiştir. Hipodromda sergilenen esirler arasında Girit'in son hakimi olan Abdülaziz el- Kuturbi'de vardır. Diyakoz Leon, kitap II, 8.

duyulan insan gücüne fayda sağlamaları bakımından önemliydi. Anadolu'dan, yurtlarından tehcire mecbur edilen bu grupların kitleler halinde tehcir edildikleri en önemli yer devletin batı sınırları, Trakya ve Balkanlar olmuştur.

Bizans VII. yüzyıl başlarında doğu ve batı sınırlarından maruz kaldığı istilalar sırasında tercihini doğu topraklarının kurtarılmasından yana kullanınca batı sınırlarında gelişen siyasi olaylara yeteri kadar önem verememiş, bir bakıma Balkan topraklarını ikinci plana itmek durumunda kalmıştır. Balkan toprakları tarihi boyunca farklı etnik ve kültürden çok farklı unsurun üst üste yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Kavimler göçünden itibaren pek çok kavmin istilasına uğrayan bu coğrafya devlet idaresinin günden güne çöktüğü bir görüntü sergilemekteydi. I. Justinianus zamanından beri pek çok kavim bölgede yağma hareketlerinde bulunup, önemli sayıda Bizans yurttaşını ya öldürmüş ya da esir alarak bölgeyi metruk hale getirmişti. Malalas, “*Hunlar ve Slavlar Trakya'yı baştan aşağı istila edip önemli sayıda insanı yok ettiler*” demektedir⁵⁸³. Bizans, VI. yüzyılda I. Justinianus idaresinde bir zamanlar Roma İmparatorluğuna ait olan ve kavimler göçü neticesinde kaybettiği toprakları geri almak için tüm gücüyle batıda Vandallar ve Gotlara, doğuda da Sasanilere karşı büyük bir mücadeleye girişmişti. Girişilen büyük fetih hareketleri ve bu girişimin neden olduğu siyasi ve iktisadi ortamda meydana gelen Slav ve Avar istilaları, Bizans'ın Balkanları ikinci plana iterek, tüm gücüyle Anadolu'da var olma mücadelesi vermesine neden olmuştur. Bizans'ın Avar ve Slav istilasını altında kalan bu bölgeden çekilmekten ve müdahaleyi ertelemekten başka çaresi kalmamıştır. Zaman içerisinde doğudan Sasani ve batıdan gelen Avar-Slav baskıları karşısında dayanamayan devlet, batı sınırlarında istenilen başarıyı bir türlü yakalayamayan ve düşman saldırıları karşısında tutunamayan birlikleri Herakleios'la birlikte Anadolu içlerine çekmek zorunda kalmıştı.

Bizans, Herakleios döneminden itibaren doğudan Müslüman saldırılarından fırsat bulabildikçe Balkanlar ile ilgilenmeye çalışmış, bölgeye askeri seferler düzenlemiştir. II. Konstans (641-668) ve II. Justinianos (685-695/705-711) dönemleriyle birlikte zaman zaman Balkanlara seferler düzenlenmiş ve bazen zorla bazen de toprak karşılığında Bizans ordularında askerlik görevini kabul edip, Anadolu'nun boş arazilerine yerleştirilmeyi kabul eden Slavlar başta olmak üzere önemli sayıda grup Anadolu'nun değişik bölgelerine tehcir ve iskân edilmişlerdir⁵⁸⁴. Müslüman Arapların ilerleyişi karşısında önemli eyaletlerini kaybeden Bizans devleti Anadolu'ya iskân ettiği bu Slavlardan ordunun asker ihtiyacını karşılamak için faydalanma yoluna gitmiştir. Bizans, VII. yüzyıl ile birlikte devletin içine düştüğü zor durumda bile, Balkanlara olan ilgi ve alakasından vazgeçmemiştir. Her ne kadar devletin

⁵⁸³ Malalas, 490.6-8.

⁵⁸⁴ Bk., “2.3 Slavların Anadolu'ya Tehciri”.

Slavlar ve diğer gruplara karşı geniş çaplı bir askeri sefer düzenleyecek gücü ve fırsatı olmasa da, Herakleios ile birlikte Balkan topraklarını işgal eden bu Slav kabileleriyle olan diplomatik faaliyetler dikkat çekicidir.

Balkan topraklarında Hun hâkimiyetinin yıkılmasından sonra bölgede görülmeye başlayan Slav kabileleri yavaş yavaş bölgeyi istila edip, Hunlardan boşalan arazilere yerleşiyorlardı. Slav kabilelerinin bölgede görülmeleri ve Hunlardan boşalan siyasi boşluğu doldurmaları ilk başlarda Bizans adına çok da büyük bir sorun gibi görünmüyordu. Bizans her ne kadar bölgede çok güçlü olmasa da siyasi birlik kurmaktan çok uzak olan Slavlar, Bizansla irtibata geçip vasal olmayı kabul edip, oturma izni istiyor, Bizans Devleti de bu Slavları bölgede tehdit olarak algıladığı Avarlar başta olmak üzere diğer unsurlara karşı yanına çekmek için siyaset izliyordu⁵⁸⁵.

Bizans Devleti, Balkanlar ve batı sınırlarında kavimler göçünden beri hiçbir zaman düşmansız kalmamıştır. Hunlar, Avarlar, Slavlar ve en son Bulgarların bölgeye intikali ve yerleşmeleri devleti yeni ve çok tehlikeli bir düşmanla karşı karşıya bırakmıştır.⁵⁸⁶ Bizans kendisini batı sınırlarından tehdit eden unsurlara karşı önlem olarak sınırlarda değişik güvenlik tedbirleri almak zorunda kalmıştı. Bu tedbirlerin de belki en önemlisi sınır bölgelerine kurulan yeni yerleşim yerleri ve bu yerlere Anadolu başta olmak üzere değişik bölgelerden kitleler halinde binlerce insanın iskân edilmiş olmasıdır. Bu uğurda en önemli girişim V. Konstantinos (741-775) zamanında yapılmıştır.

III. Leon (717-741) zamanında hem Araplara karşı kazanılmış olan büyük zaferler hem de Emevî hanedanının yerini Abbâsîlere bırakmasının arefesinde Müslümanlar arasında baş gösteren siyasi karışıklıklar, V. Konstantinos'a doğudan bir tehlike gelmeyeceğinin habercisiydi. Müslümanlar arasında vukubulan bu siyasi karışıklıklar ve belirsizlikleri fırsata çevirmek isteyen V. Konstantinos, 746 yılında Kuzey Suriye'de ailesinin de yurdu olan Maraş'a büyük bir sefer düzenlemiştir. Maraş'ı alan imparator, buradan Suriye içlerine ve Doulikhia'ya⁵⁸⁷ kadar uzanan seferler düzenlemiştir. Aynı zamanda monofizit Suriyeliler ve heretik kabul edilen binlerce Ermeni bu sefer sonucu esir alınmış ve yine Theophanes'e göre V. Konstantinos'un bu seferinde esir alınan binlerce monofizit "*IX. yüzyılda bile varlıklarını*

⁵⁸⁵ Balkanlarda ilk defa Herakleios'un tahta geçtiği yıllarda tarih sahnesine çıkan Sırp ve Hırvatlar gibi Slav kabileleri, Bizans devletinden bölgede oturmak için izin talebinde bulunmuşlardır. Avar tehdidine karşı Bizans tarafından kullanılan bu milletlere aynı zamanda ikamet edecekleri arazi de gösterilmiştir. Devlet arazisine iskanlarına izin verilen bu gruplara aynı zamanda Herakleios Roma'dan getirttiği din adamlarını yollamış ve onları vaftiz ettirmiştir. Hırvatlara ve Sırlara Balkanlarda yerleşme izninin verilmesi ve onları Hristiyanlaştırmak için din adamlarının gönderilmesi hakkında geniş bilgi için Bk. K.Porphrygenitos, DAI, 31.8-15

⁵⁸⁶ İlk dönem Bizans-Bulgar ilişkileri detaylı bilgi için bk., Runciman, *A History of First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.

⁵⁸⁷ Kedrenos, 2.7.11-16; Menbicî, *el-Müntehab*, 259.

devam ettirdikleri Trakya'ya nakledilmişlerdir" ⁵⁸⁸. V. Konstantinos, binlerce insanın Trakya'ya nakledildiği bu seferden sonra 752 yılında doğuya, Armenia ve Mezopotamya bölgelerine büyük bir sefer daha düzenlemiştir. Theodosiopolis (Erzurum) ve Melitene (Malatya) gibi Monofizitlerin ağırlıklı olarak yaşadıkları iki önemli merkez ele geçirilmiştir⁵⁸⁹. Ermeni tarihçi Ghewond'a göre V.Konstantinos sadece bu bölgedeki monofizitleri esir almamış, aynı zamanda Araplar tarafından bölgeye yerleştirilen çok sayıda Arap ailelerini de esir alarak tehcir etmiştir⁵⁹⁰. Ele geçirilen bu yerlerden esir edilen binlerce insan da daha önceki uygulamanın bir devamı olarak Trakya'ya nakledilmişlerdir⁵⁹¹. V. Konstantinos'un bu seferi hakkında Abû'l-Farac ise Claudia ve Arman de-Arba köylerinin ahalisinin esir edildiğini ve tehcir edilerek götürüldüğünü belirtmektedir⁵⁹². Bizans kaynaklarının değinmediği ama Ebû'l-Farac'ın verdiği bir diğer bilgiye göre Maraş ahalisinin esir edilip götürülmesinden sonra bölgeye gelen Araplar da geri kalan halkı esir ederek Remle havalisine yerleştirmişlerdir. Aynı zamanda Samosata ahalisini de esir ederek götürmüşlerdir⁵⁹³. Menbicî ise V. Konstantinos'un bu faaliyetlerinden sonra Ermeni bölgesinin önde gelen bir ismi olan Kousan (Kouchan) adındaki liderlerinin idaresinde çok sayıda Ermeni'nin Bizans topraklarına iltica ettiğini belirtmektedir⁵⁹⁴. Zuqnin tarihinde ise Mervan'ın üstlerine gelmesinden korkan Kushan'ın bütün kuzey bölgesini Dördüncü Armenia bölgesini komple boşalttığı ve Ermenilerle birlikte Anadolu içlerine göç ettikleri kaydedilmiştir. Hatta yazar Kushan'ın bizzat V. Konstantinos tarafından komutan olarak atandığı belirtilmiştir⁵⁹⁵. Yine Zuqnin tarihine göre Malatya'ya gelen V. Konstantinos burada yaşayan halkı esir almamış Cezire'ye sürmüştür. Halkın gönderilmesinden sonra şehrin surlarını ve evlerini yıktırıp geri dönmüştür⁵⁹⁶.

Bizans'ın Anadolu'nun doğu bölgelerinden ve Suriye sınırlarından esir aldığı insanları batıya, Trakya ve civarına iskân uygulaması ilk defa V. Konstantinos zamanında yapılmamıştır. Özellikle Herakleios hanedanı döneminde genelde Bizans ordularının batı seferleri neticesinde esir alınan insanların Anadolu'nun muhtelif yerlerine iskân edildiğine dair kaynaklarda önemli kayıtlar varken, yine Theophanes'e göre II. Justinianus döneminde Bizans, Trakya bölgesinde yoğun bir iskân siyaseti işlemiştir. V. Konstantinos'un dedeleri de,

⁵⁸⁸ Theophanes, 1:422.16; Kedrenos, 2.10.7-8.

⁵⁸⁹ Kedrenos, 2.10.3-7; Denys de Tell-Mahre, *Chronicon*, s. 55 vd; V. Konstantinos Malatya'dan sonra Erzurum'a (Theodosiopolis, Kalikala) saldırmış ve bir kısmı Ermeni olmak üzere halktan birçok kişiyi esir almıştır. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, c. V, s.447.

⁵⁹⁰ Ghewond's History, bölüm 29.

⁵⁹¹ Theophanes, 1: 427.16.

⁵⁹² Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, s. 199.

⁵⁹³ Abû'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, s. 200.

⁵⁹⁴ Menbicî, *el-Müntehab*, 271.

⁵⁹⁵ *The Chronicle of Zuqnin*, s. 190.

⁵⁹⁶ *The Chronicle of Zuqnin*, s. 189-190.

babası III. Leon henüz çok küçük yaştaiken ailesiyle birlikte II. Justinianus zamanında uygulanan tehcir politikaları neticesinde Trakya bölgesine iskân edilenler arasında yer almıştır. Bu konuda kayıtları olan Theophanes'in, II. Justinianus dönemi olaylarını anlatırken Trakya'ya yapılan nakiller hakkında bilgiler vermemiş olmaması da düşündürücüdür. II. Justinianus döneminde doğu bölgelerinden alınarak Antalya başta olmak üzere Ege adalarına nakledilen Merdailer hakkında bilgiler veren Theophanes'in, ancak III. Leon dönemi olaylarını anlatırken III. Leon'un ailesiyle birlikte II. Justinianus döneminde Trakya'ya yerleştirilmiş olduğundan bahsetmektedir. III. Leon ve ailesinin Trakya'ya gelişleri hakkında net bir bilgi olmasa da muhtemelen II. Justinianus'un Bulgarlar ve Slavlar üzerine düzenlediği sefer esnasında Anadolu'dan sefere katılanlar arasında yer alıp bu bölgeye yerleşmişlerdir. Yine doğu bölgelerinden toplanan Merdailer'in bir kısmı Trakya ve civarına iskan edilmiş olmalıdır. Burada dikkat çeken bir başka konu ise monofizit inanca sahip olan ve Trakya'ya göç etmek zorunda bırakılan bu insanların inançlarını da muhafaza etmiş olmalarıdır. Zira Bizans tarihinde "İkona Kırıcılık Dönemi" diye geçen dönemin başlangıcı III. Leon ile birlikte Suriye hanedanı zamanına denk gelmektedir. Sadece bu dönemde değil Pavlikanlar başta olmak üzere doğu bölgelerinden alınarak Trakya ve Balkanlara iskan edilen pek çok unsur aradan uzun yıllar geçmesine rağmen inanç ve dünya görüşlerini değiştirmeden yaşamışlardır. III. Leon ve ailesinin doğdukları topraklardan kopararak Trakya'ya sürgün edilmeleri belki ilk başta talihsiz bir durum gibi görünse de, III. Leon ve sülalesine taht yolunu açan, ailesine ve kendine sürgün acısını yaşatan II. Justinianus olmuştur. İmparator II. Justinianus (705) darbe sonucu tahtan indirilmiş, bir daha taht için hak iddia etmemesi için burnu kesilerek, Kerson'a sürgüne gönderilmiştir. Tahtı kolay kolay bırakmak istemeyen devrik imparator kendisine bu muameleyi layık görenlerden intikam almak ve kaybettiği tahtını geri kazanmak için Hazarlardan kaçarak Bulgar topraklarına gelip Bulgarlarla ittifak yaparak 705 yılında İstanbul üzerine yürümüştür. Devrik imparator Bulgar askerleriyle desteklenen ordusuyla birlikte başkent yolunda Trakya'dan geçerken III. Leon, II. Justinianus'u saygıyla karşılamış ve askerleri için 500 tane koyun vererek devrik imparatorun hizmetinde olduğunu göstermiştir. III. Leon'un bu sadakati karşısında II. Justinianus'da kendisine *Spatharios* unvanı vermiştir. II. Justinianus'un hizmetine girmesi sayesinde talihi değişen III. Leon artık hızla yükselmeye başlamış, değişik devlet işlerinde görev almış ve en sonunda II. Anastasios zamanında da *Anadolu Theması'na Strategos* olarak terfi etmiştir⁵⁹⁷.

Doğu sınırlarında olduğu gibi batı sınırlarında da Bizans hiçbir dönem düşmansız kalmamıştır. Avarların bölgede zayıflamasından sonra Balkanlarda Bizans'ın karşısına çok

⁵⁹⁷ Theophanes, 1:391; Ostrogorsky, 1999:145.

daha güçlü bir şekilde Bulgarlar çıkmıştır. Bizans fırsat buldukça Balkanlara hem Slav kabileleri üzerine hem de Bulgarlar üzerine seferler yapmış olsa da bölgede Bizans aleyhine gelişen olaylar karşısında nihai bir çözüm bulamamıştır. V. Konstantinos dönemiyle birlikte Bizans'ın batıda, Trakya'da izlediği nüfus politikaları bu yeni düşman ve neden oldukları tehditleri önlemeye yönelik olmuştur. V. Konstantinos dönemine kadar Balkanlardan esir alınan çok sayıda grubun, doğuya tehcir edilerek Anadolu'ya iskan edilmesine karşın bu dönemden itibaren Anadolu'nun farklı bölgelerinden toplanan grupların Trakya'ya iskan edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu çerçevede Bizans'ın, Trakya'da bu siyaseti izlemesinde kuşkusuz Anadolu'daki siyasi ve ekonomik durumunu güçlendirerek Müslümanlara karşı kazandığı başarıların payı büyüktür.

III. Leon zamanında 717 yılında halifenin kardeşi Mesleme büyük bir ordu ile başkente doğru hareket edip Sardis ve Bergama gibi şehirleri yağmaladıktan sonra Çanakkale'den Trakya'ya geçerek müstahkem Bizans kalelerini tek tek fethederek başkent önlerinde kamp kurmuştu⁵⁹⁸. Uzun ve sert geçen kış şartları, salgın hastalıklar, Mısırlı Hristiyan tayfanın ihaneti ve Bulgar saldırıları gibi nedenlerle büyük bir yenilgi alan Müslümanlar çekilmek zorunda kalmışlardı⁵⁹⁹. Müslüman Arapların bu kuşatmada kayıpları çok fazla olmuştur. Ermeni tarihçi Ghewond'a göre Müslümanların asker kaybı 500.000'i bulmuştur⁶⁰⁰. Denizde kazanılan bu büyük başarıdan sonra kara savaşlarında ısrar eden Müslümanlar, Anadolu içlerinde İznik'e kadar uzanan seferlerine devam etseler de, Amorion'a yakın Akroinon mevkiinde 740 yılında müslümanlara karşı III. Leon büyük bir zafer daha kazanmıştır. İsaoria hanedanlığı döneminde Bizans'ın Müslümanlara karşı kazandığı bu büyük başarılarından sonra Müslümanlar zaman zaman Anadolu içlerine uzanan seferler yapsalar da artık başkenti kuşatacak derecede ileri gidememişlerdir. Ostrogorsky'e göre Bizans bu tarih itibarıyla “*Taarruza uğrayan değil, taarruz eden*”⁶⁰¹ durumuna yükselmiştir. Bu durum Bizans'ın yüzünü batı sınırlarına dönmesindeki en önemli etkidir.

V. Konstantinos dönemiyle birlikte doğudan batıya, Trakya'ya yapılan nüfus nakillerinde farklı bir yol izlenmeye başlanmış, daha planlı ve programlı bir iskân siyaseti güdülmüştür. Doğudan batıya nakledilen insanlar genelde mevcut yerleşim yerlerine yakın

⁵⁹⁸ Denys de Tell-Mahre, *Chronique*, s. 12; Mesleme'nin bu büyük seferinde Süryani Mihail'in belirttiğine göre 200.000 süvari, 5.000 tam donanımlı savaş gemisi, 12.000 Bulgar askeri, 6.000 deve ve 6.000 katır bulunmaktaydı. Müslüman Araplar bu sefer için uzun süre hazırlık yapmışlardı. Bk., Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, 332-334 vd.; Brooks, 1899:23-26; Haldon, 1999:83.

⁵⁹⁹ Brooks, 1923: 119 vd.

⁶⁰⁰ Ghewond's History, bölüm 27.

⁶⁰¹ Ostrogorsky, 1999: 156 vd.

köylere ya da sınırlara gelişi güzel iskân edilmekteydi⁶⁰². Sadece II. Justinianus zamanında Kıbrıs Adasından tehcir edilenler için bugünkü Çanakkale civarında Justinianopolis isimli bir yerleşim yeri inşa edilmiş ve ada sakinlerinin önemli bir kısmı buraya iskân edilmişti. Kıbrıslıların Anadolu'ya iskânında planlı programlı, bir takım imtiyazların verildiği bir iskân siyaseti izlenmişti. Bizans, VIII. yüzyılla birlikte Anadolu'dan Trakya'ya naklettiği kalabalık kitleler için farklı bir iskân siyaseti gütmeye başlamıştı. V. Konstaninos ile birlikte doğudan getirilen insanlar için Bulgar sınırlarında yeni yerleşim yerleri inşa edilmeye başlanmıştır. Patrik Nikephoros'un ifadesiyle bu insanlar için *“kendilerine özel yerleşim yerleri”* inşa edilmiştir⁶⁰³. Önceki yılların aksine yapılan nüfus transferleri belirli bir bölge ya da şehre değil, bizzat yeni kurulan yerleşim yerlerine yapılmıştır. III. Leon zamanında Müslümanlara karşı kazanılan büyük zaferden sonra artık Anadolu'da Müslüman ilerleyişine dur diyen devlet batı sınırlarında uzun yıllardır devam eden karışıklığa müdahale etme fırsatını yakalamıştır. Bizans'ın batı sınırlarında giriştiği bu iskân siyasetinin arefesindeki durum için Theophanesin önemli tespitleri vardır. Bölgenin metruk halde olduğuna dikkat çeken Theophanes, V. Konstantinos'dan itibaren bölgede Bizans nüfuzunun artırılması için devletin izlediği iskân siyasetinin nihai amacı hakkında önemli ipuçları vermiştir. Bölge nüfusunun yıllardır değişik saldırılar neticesinde azalmasının da bir sonucudur ki bölgede ihtiyaç duyulan insan gücü için Anadolu'nun doğusundan getirilen Ermeniler ve Suriyeli monofizit Hristiyanların bölgeye transferleri yeterli olmamıştır. *“Doğulu monofizitlerin yanı sıra Yunanistan'dan, Ege adalarından ve güney bölgelerden pek çok insanı aileleriyle birlikte buralara yerleştirilmiştir, çünkü buralarda arazi sahibi çok az insan vardı. (V.Konstantinos) onları buralara müstahkem mevkilere yerleştirdi”* diyen Theophanes Bizans'ın bölgede yoğun bir iskân faaliyetine giriştiğine dikkat çekmektedir⁶⁰⁴.

Bizans, Trakya'da Bulgar sınırlarına iskân edilen bu insanlar sayesinde batıdan gelebilecek saldırılara karşı bir tampon oluşturmayı hedeflemiştir. Devlet, daha önceki yıllarda özellikle Anadolu'nun doğu sınırlarında Slavlara yönelik uyguladığı iskân siyasetinde

⁶⁰² Theophanes'e göre İsauria bölgesinden ele geçirilen pek çok esir II. Justinianus'un saltanatının ilk yıllarında Trakya bölgesine iskan edilmiştir. II. Justinianus'un saltanat yılları olaylarını aktaran Theophanes onun döneminde yapılan nüfus nakilleri hakkında bilgi verirken Lübnan dağlarından Merdailerin, Kıbrıs'tan ada sakinlerinin tehcirleri hakkında önemli bilgiler vermesine karşın, Maraş civarından Trakya'ya yapılan nakiller hakkında bilgi vermez. Buna karşılık III. Leon'un tahta çıktığı ilk yıl olan Hilkat 6209 /M. 716 yılında Isauria hanedanı kurucusu olan III. Leon'un atalarının II. Justinianus'un ilk saltanat yıllarında Maraş'tan alınarak Trakya'ya yerleştirilenler arasında olduğunu ifade eder. Bu insanların tam olarak Trakya'nın neresine yerleştirildikleri hakkında net bir bilgiye rastlanmaz. Bk., Theophanes, 1: 391; Leon'un ailesi hakkında bk., *West-Syrian Chronicle*, s. 63.

⁶⁰³ “Konstantinos Trakya'da Malatya ve Erzurum'dan getirdiği Suriyelilerin ve Ermenilerin iskanı için evler inşa ettirmeye başladı” Bk., Nikephoros, 66.11-14; Levthçenko ise V. Konstantine'in doğudan getirilen insanları Balkanlarda Sardica ile Edirne başta olmak üzere eski yerleşim yerlerine iskan ettiğini söylemektedir. Bk. Levthçenko, 1979: 129.

⁶⁰⁴ Theophanes, 1:429.22-25.

bir hususu iyi tecrübe etmiştir. Zira yurtlarından zorla göç etmeye mecbur bırakılan insanlar Bizans'ın düşmanlarının safına geçerek ihanette bulunmuşlardır. Daha önceki uygulamalarda olduğu gibi yine ihanete uğramak istemeyen devlet, bu defa yeni kurduğu bu yerleşim yerlerine iskân ettiği insanlara bir takım imtiyazlar vermiştir. Nikephoros'un ifadesiyle *“Bu insanların her türlü ihtiyaçları karşılanarak (Onlara) cömert hediyelerle bağışlarda bulunulmuştur.”*⁶⁰⁵

V. Konstantinos zamanında Bizans'ın Trakya'da Bulgar sınırında izlediği bu iskân politikaları Bulgarları fazlasıyla rahatsız etmiştir. Sınırlarında inşa edilen yeni yerleşim yerleri ve kitleler halinde insanların getirilerek bu noktalara yerleştirilmesi Bulgarları endişelendirmiştir. Bölgede Bizans gücünün artması Bulgarların en son istedikleri şeydir. Bu nedenle Bulgarlar, kendi sınırlarında inşa edilen yeni yerleşim yerleri ve doğudan getirip sınırlarına iskân edilen insanlar için Bizans'tan vergi talebinde bulunmuşlar fakat Bizans tarafından bu teklifin kabul edilmemesi üzerine iki taraf arasında uzun yıllar sürecek olan savaşlar başlamıştır⁶⁰⁶. Vergi taleplerinin reddedilmesini bahane eden Bulgarlar, Trakya'ya büyük bir yağma seferi düzenleyip önlere çıkan ne varsa yakıp yıkmışlar ve esir aldıkları insanları da yanlarına alarak geri çekilmişlerdir⁶⁰⁷. Bulgarların Trakya'ya olan akınları ve bölge ahalisini esir ederek Bizans'ın iskân politikasına bir tepki olarak karşı hamle yapmaları üzerine V. Konstantinos bizzat ordusunun başında Bulgarlara karşı harekete geçmiştir. V. Konstantinos neredeyse ömrünün büyük bir bölümünü Bulgarlar ile olan mücadeleye ayırmış, hatta son nefesini bile Bulgarların üzerine yaptığı bir sefer sırasında vermiştir⁶⁰⁸.

V. Konstantinos'un Trakya'da Bulgarlara karşı olan mücadelelerini fırsat bilen Müslümanların Anadolu içlerine olan akınları da devam etmiştir. Kapadokya civarına kadar seferler düzenleyen Müslümanlar geri çekilirken az sayıda Ermeni onlarla birlikte gitmiştir⁶⁰⁹. Balkanlarda Bulgarlara karşı üstünlük kurmak için büyük bir mücadele veren imparator aynı zamanda bölgede ikamet eden diğer unsurlar üzerine de seferler yapmıştır. Mesela 758 yılında Makedonya üzerine yaptığı bir seferde o civarda oturan Slavları kendisine tabi kılmıştır⁶¹⁰. Balkanlarda Avar egemenliğinin çökmesinden sonra pek çok unsur başıboş kalmıştır. Tek başlarına siyasi bir oluşum içine giremeyen bu kabileler ve binlerce insan bölgede Bizans ve Bulgar gücü arasında sıkışıp kalmışlardı. Bulgar egemenliğine girmek istemeyenler ise Bizans'tan sığınma talebinde bulunarak Bizans'a iltica etmek zorunda kalmışlardır. V.

⁶⁰⁵ Nikephoros, 66.11.

⁶⁰⁶ Nikephoros, 66.11.

⁶⁰⁷ Theoph.Cont., 1.216.12-17.

⁶⁰⁸ Ostrogorsky, 1999:156-157; Bu dönemde Bizans-Bulgar mücadeleleri hakkında detaylı bilgi için bk., Runciman, 1930: 34-43; Arda, 2012: 64.

⁶⁰⁹ Theophanes, 1:430.13.

⁶¹⁰ Theophanes, 1:430.21-22.

Konstantinos zamanındaki Bizans-Bulgar mücadeleleri tüm şiddetiyle devam ederken Bulgar tahtına geçen Teletz zamanında çok sayıda Slav, Bulgar baskısına dayanamayarak kaçtığı gibi Bizans'a iltica etmiş ve Bizans tarafından da Anadolu'ya iskan edilmişlerdir⁶¹¹.

V. Konstantin'in Trakya'da Bulgar sınırlarında izlediği bu iskân siyasetini halefi, oğlu IV. Leon da (Hazar Leon 775-780) devam ettirmiştir. IV. Leon 776 yılında Suriye'ye büyük bir sefer düzenlemiştir. Yaklaşık 100.000 askerin katıldığı bu büyük sefere Bizans'ın büyük *Themaları* da iştirak etmiştir. *Thrakasion Thema'sı Strategosu Mikhail Lakhanodrakon*, *Anatolikon Thema'sı Strategosu Ermeni Artavasdos*, *Boukellerion Strategos'u Tatzattes*, *Armenikon Theması Strategosu Karisteroçes* ve *Opsikion Thema'sından Strategos Gregorios Mousouliakos*, bu büyük seferde Bizans ordularına öncülük etmişlerdir. Maraş'ı kuşatan Bizans ordusu Suriye'ye kadar olan yerleri ele geçirip yağmalarda bulunmuştur. Bu sefer sonunda da çok sayıda esir ve Suriyeli Yakubi ele geçirilmiştir⁶¹². IV. Leon da, babası V. Konstantinos'un Trakya'da yürüttüğü iskân siyasetini devam ettirerek bu sefer sonucu ele geçirilen ve esir edilen bu *mezhep* mensuplarını imparatorluğun batı sınırlarına Trakya'ya taşıma kararı almıştır⁶¹³. Trakya'ya tehcir edilen bu esirlerin nerelere iskân edildiği hakkında net bilgi olmasa da muhtemelen babasının Bulgar sınırlarına kurdurduğu yeni yerleşim yerlerine iskân edilmişlerdir.

Suriye'ye düzenlenen bu yağma seferinin hemen arkasından IV. Leon, Müslümanların bu sefere karşılık vereceğini düşünerek bir takım tedbirler almayı da ihmal etmemiştir. Nitekim Bizans ordularının bu seferine ve esirler alarak bölgedeki insanların Trakya'ya taşınmasına çok sinirlenen Abbâsî Halifesi Mehdi, Suriye ve Mezopotamya'dan topladığı orduları Emir Hasan kumandasında Anadolu'ya yollamıştır. Arapların karşısına açık alanlarda çıkılmaması emrini veren imparator, kalelere asker takviyesi yaparak, Anadolu kalelerine yüksek rütbeli subaylarını da yollayıp hazırlıklar yapmıştır. Ayrıca 3.000 kişilik özel bir birlik göndererek Arapların geçecekleri güzergâhlarda pusular kurulmasını, tarlaların yakılmasını, Arap atlarının yiyecek bulamaması için her türlü hazırlığın yapılmasını da emretmiştir. Nitekim Dorylaion (Eskişehir) önlerine gelen Arap ordusu zorlu geçen yolculuktan ve atlarının yiyecek bulamaması gibi sıkıntılardan dolayı fazla kalamadan geri çekilmek zorunda kalmışlardır⁶¹⁴.

Bizans Devletinin V. Konstantinos ile Trakya'da Bulgar sınırlarında başlattığı iskân siyaseti halefleri tarafından devam ettirilmiştir. Bu uygulama ilk başlarda her ne kadar Anadolu'dan istenmeyen unsurların zorla toplatılarak bu bölgelere iskân edilmesi şeklinde

⁶¹¹ Bk., "2.3 Slavların Anadolu'ya Tehciri"

⁶¹² Theophanes, 1:451.11-17.

⁶¹³ Theophanes, 1:452.1-2.

⁶¹⁴ Theophanes, 1: 452; Süryani Mihail, *The Chronicle of Michael the Great*, s. 156.

başlamış olsa da ilerleyen yıllarda farklı gruplar farklı amaçlar için bölgeye iskân edilmeye devam edilmiştir. Bizans'ın Trakya sınırlarında izlediği bu siyaset I. Nikephoros (802-811) döneminde de hız kesmeden devam ettirilmiştir. Fakat bu dönemde yapılan iskân faaliyetlerini önceki dönem uygulamalarından ayrı tutmakta fayda vardır. V. Konstantinos ve IV. Leon zamanına kadar Trakya'ya yerleştirilen unsurlar ağırlıklı olarak Bizans'ın Anadolu'da istemediği, devlet otoritesine karşı sorun yaratan heretik mezhep mensuplarıydı. I. Nikephoros zamanında ise Anadolu *Thema*'larında ikamet etmekte olan çok sayıda insan yurtlarından koparılarak Balkanlara, kaybolan Bizans idaresinin yeniden tesisini vücuda getirmek ve *straiotes* olarak askerlik hizmetlerini devam ettirmek için yeni görev yerlerine göç etmeye mecbur bırakılmışlardır⁶¹⁵. Tehcire maruz bırakılan bu insanların önemli bir kısmı Mora Yarımadasının batı taraflarına yerleştirilmişlerdir⁶¹⁶. II. Justinianus, V. Konstantinos ve IV. Leon dönemlerinde Bulgar sınırlarının güvenliği için yapılan nakiller yerine bu defa askeri seferlerin yanında bölgenin kültürel anlamda da Bizanslılaştırılması için yapılan bir girişim olmuştur. Bulgarlara karşı amansız bir mücadele başlatan I. Nikephoros, seleflerinin bölgede izlediği iskân siyasetini devam ettirmekle kalmamış, askeri amaçlar dışında bölgede Bizans hâkimiyetinin arttırılması için fazladan radikal adımlar atmıştır. Theophanes, “*Themalarda yaşayan Hristiyanlara mallarını, mülklerini zorla sattıran imparator, yurtlarından kopardığı bu insanları Sklivania'ya göç etmeye mecbur bıraktı*” demektedir⁶¹⁷. İmparatoriçe İrene zamanında Selanik'te Slavlar üzerine yapılan seferler ve kazanılan başarılarından ve Pelopones'deki Slav isyanından sonra sıra batı topraklarında kalıcı başarılar için daha sağlam adımlar atmaya gelmişti ki bu da ancak bölgede Bizans nüfuzunun arttırılması ve Bizans kültürünün yayılmasıyla mümkün olabilirdi. Bölgeye yapılan askeri seferler uzun soluklu başarıları beraberinde getirmemekte, Balkanların derinliklerine kadar uzanan askeri seferler her ne kadar başarılı olsa da, düşman mağlup edilip esirler alındıktan ve Bizans orduları bölgeden ayrıldıktan sonra her şey eski haline dönmekteydi. Tüm bunları göz önünde bulunduran I. Nikephoros imparatorluğun değişik bölgelerinden ve özellikle Anadolu'dan çok sayıda insanı Balkanlara göç etmeye mecbur bırakmıştır. Böylece I. Nikephoros, selefleri gibi Balkanlardan ele geçirilen Slavların Anadolu'ya tehciri ya da Anadolu'dan uzaklaştırılmak istenen gruplardan kurtulmak için tehcir politikaları yerine ilk defa Anadolu Themalar'ında yaşayan pek çok Hristiyan vatandaşını Slavlar ve Bulgarların işgali altında olup bir zamanlar önemli Bizans toprakları olan bölgelere zorla göç ettirilmeleri

⁶¹⁵ Ostrogorsky, 1999: 178.

⁶¹⁶ Charanis, 1961: 143.

⁶¹⁷ Theophanes, 1:486.11-13.

ve iskânlarına yönelik bir siyaset izlemiştir. I. Nikephoros'un bu tehcir uygulaması Theophanes tarafından çok eleştirilmiştir.

“Toplanan bu insanlar Sklavinian’a yerleştirildi. Bu olay o kadar acıdır ki, insanlar atalarının mezarları başında bu yaşananları görmedikleri için onlara dualar etti. Bu muameleye maruz bırakılan Hristiyanlar için bu uygulamanın mahkûm olmaktan hiç bir farkı yoktu. Bu vatandaşlardan bazıları ise yurtlarını terk etmektense ölmeyi tercih edip kendilerini astılar” demektedir⁶¹⁸.

Anadolu Themalarından yapılan bu nakiller kısa sürede bitmemiş yaklaşık altı ay sürmüştür. *“İmparatorun Tüm bu emirleri yerine getirildi ve uygulama altı ay, yani Eylül den Mart ayına kadar ki Paskalyaya kadar sürdü”*⁶¹⁹ şeklinde belirtilmektedir. I. Nikephoros'un bu iskân siyaseti çok sert başlamış, öncelikle Anadolu Thema'larında oturan Hristiyan ahaliye malları ve mülkleri zorla sattırılmıştır. Bu tehciye maruz kalan insanların yurtlarını terk etmeye ve askerlik göreviyle Sklavinia'ya gitmeye pek de istekli olmadıkları görülmektedir. İlerleyen olaylardan da anlaşılacağı üzere I. Nikephoros'un Themalarda yaşayan Hristiyan halkın Trakya'ya iskân edilmesine yönelik politikası sayesinde kurulacak olan yeni Thema'lar ile Bizans hâkimiyeti giderek güçlenmiştir⁶²⁰.

I. Nikephoros Balkanlarda tam bir hâkimiyet kurmak konusunda kesin kararlıdır. Bölgede Bizans nüfuzunun arttırılması için ilk adım olan nüfus nakillerinden sonra sıra askeri mücadeleye gelmiştir. Bulgarlara karşı amansız bir mücadele başlatan I. Nikephoros idaresindeki Bizans orduları Bulgar topraklarına önemli seferler düzenlemiştir. Bulgarlara karşı girişilen bu büyük mücadele I. Nikephoros'un sonunu da beraberinde getirmiştir. I. Nikephoros, Bulgarlara karşı başarılı savaşlar yapan ve yine bir Bulgar seferi esnasında vefat eden V. Konstantinos kadar şanslı değildir. 811 yılında Bulgarlara karşı girişilen büyük mücadelede Bizans orduları çok büyük bir yenilgi almış ve esir düşen imparator savaş meydanında öldürülmüştür. Bir Bizans imparatorunun savaş meydanında öldürülmesi bölgede dengelerin hızla değişmesine neden olmuştur. Bölgede Bizans ve Bulgar mücadelesi arasında kalan çok sayıda grup, Bulgarların tarafına geçmiş ve Bizans'ın itibarı zedelenmiştir⁶²¹.

İmparator I. Nikephoros'un Bulgarlar ile olan mücadele esnasında öldürülmesi Bizans'ın Balkanlarda yürüttüğü hâkimiyet mücadelesine ve nüfus politikalarına önemli bir

⁶¹⁸ Theophanes, 1:486.11.

⁶¹⁹ Theophanes, 1: 486.19 -22

⁶²⁰ Ostrogorsky, 1999:180-81.

⁶²¹ İmparator Nikephoros'un Bulgarlar tarafından katledilmesini Theophanes şöyle aktarmıştır: *“Nikephoros'un kafasını keserek bir sırığın üzerine asan Kurum, bizim rezilliğimizi görmek ve kendisini tebrik etmek için gelen kabilelere bunu göstermiştir. Daha sonra kafatasını soyarak bunu gümüşle kaplatmış ve bunu kadeh yaparak Slovenyalı kabile reisleriyle içki içerken kullanmıştır”*. Bk., Theophanes, 1:491.17-22; Stephenson, 2006:88-100; Norwich, c. II, 2013: 23.

sekte vurmuştur. İmparatorun katledilmesinden sonra eniştesi I. Mikhail Rangabe (811-813) Bizans tahtına geçmiştir. I. Mikhail, hem ekonomik anlamda hem de dış politikada I. Nikephoros kadar aktif bir siyaset izlememiş ve özellikle başkentte kilise ve din adamlarını memnun etmek için kilise taraftarı bir politika izlemeyi yeğlemiştir⁶²².

Bizans Devleti'nin Trakya'da, Bulgar sınırlarında izlediği iskân politikaları Bulgarlar ile olan münasebetlerin bozulmasına neden olmuştur. İki taraf arasında yapılan ve I. Nikephoros'un öldürülmesiyle biten savaş sonunda iyice cesaretlenen Bulgarlar, 812 yılında Mesembria'yı bir ay süren kuşatmadan sonra ele geçirmişlerdir. Doğu'dan ve Anadolu'dan toplanan insanların Balkanlara iskânındaki öncelikli amaç her ne kadar devlet hâkimiyetini korumak ve bölgede Bizans nüfuzunu arttırmak olsa da, bazen bu uğurda yapılan tehcir politikaları sonuçları itibariyle Bizans açısından beklenmedik olayları da beraberinde getirmiştir. Anadolu *Thema'larından* ve doğu sınırlarından Balkan sınırlarına iskân edilen bu insanlar dillerini, kültürlerini ve bazı becerilerini de yeni görev yerlerine taşımışlar ve yaymışlardır⁶²³. Theophanes, Bulgarların Nesebur şehrini ele geçirip yakıp yıkmasını I. Nikephoros zamanında izlenen iskân politikasının bir sonucu olarak yorumlamıştır. Ona göre vafiz olmak için I. Nikephoros'a gelen Arap kökenli birisi, kabul gördükten sonra askerlik göreviyle Trakya'da Edirne'ye yerleştirilmiştir. İmparator hem bu adamın rütbesine uygun maaş bağlamamış hem de bu adam durumundan şikâyetçi olup bunu bildirmek için kendisiyle görüşmeye gelince imparatorun adamları tarafından bir güzel dövülmüştür. Bunun üzerine bu Arap, Bizans hizmetinden kaçarak Bulgarlara sığınmıştır. Askerlik becerisi yüksek olan bu Arap, aynı zamanda kale kuşatmaları ve kuşatma silahlarının yapımı konusunda da son derece uzman bir askerdir. Bulgarlara kuşatma silahlarının nasıl yapılacağı ve nasıl kullanılacağı konusunda tüm bildiklerini öğretmiş, böylece Bulgarlar bu adamdan öğrendikleri sayesinde Nesebur'u kuşatıp ele geçirmiş ve şehri yağmalamışlardır⁶²⁴. Bizans'ın o ana kadar Trakya ve civarına iskân ettiği pek çok insan Bulgarlar tarafından esir alınarak Makedonya ve civarına tehcir edilip Bulgar hâkimiyetinin sürdüğü yerlere nakledilerek iskân edilmişlerdir⁶²⁵.

Bizans'ın kendi sınırlarında izlediği iskân siyasetinden son derece rahatsız olan Bulgarlar aynı zamanda fırsat buldukça Bizans'ın güttüğü bu politikayı bozmaya çalışmaktan

⁶²² Theophanes eserinde I. Nikephoros'un ekonomik ve tehcir siyasetini ne kadar eleştirdiyse, I. Mikhail'in izlediği tam tersi politikaları, özellikle kilise ve din adamlarına olan para bağışlarından son derece memnun olarak övgüler yağdırmıştır, zaten Theophanes'in I. Nikephoros'a karşı olan düşmanlığının en önemli nedeni de kiliseyi kapsayacak şekilde uyguladığı vergi politikaları olmuştur. Bkz. Theophanes, 1: 493.32-33.

⁶²³ Augustin, *The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists*, s.33.

⁶²⁴ Theophanes, 1: 498.4-16; Bulgarlar Mesembria'yı işgal ettiklerinde aynı zamanda 36 sifon dolusu grek ateşini de ele geçirmişlerdir. Genelde sadece İstanbul'da kullanılmasına alışık olduğumuz bu silah ilk defa başkent dışında bir Bizans şehrinde bulunmuştur. Müslümanların başkent kuşatmalarında Bizans'ın en büyük silahı olan grek ateşi sayesinde çok önemli zaferler kazanmıştı. Bu silahın Mesembria'ya götürülmüş olması Bizans'ın Bulgar tehlikesini ne kadar ciddiye aldığına da bir işarettir.

⁶²⁵ Adonts, 1956:5.

da geri durmamışlardır. İmparator Nikephoros'un savaşta esir edilerek öldürülmesi Balkanlardaki Bulgar hâkimiyetini arttırmış, Mesembria ve Develtos şehirleri Bulgar saldırılarına dayanamamış ve teslim olmuştur. Bu şehirleri tahrip eden Bulgarlar, Bizans'ın bölgede güttüğü iskân politikasına cevaben şehir halkını ve şehir piskoposunu esir alarak kendi ülkelerine tehcire mecbur etmişlerdir. Yurtlarından zorla göç etmeye mecbur bırakılan insanlar ya Bizans-Bulgar savaşlarında telef olmuşlar ya da Bulgarlar tarafından esir edilerek götürülmüşlerdir. Anadolu'nun doğusunda konuşlanmış olan Monofizit Ermeniler başta olmak üzere bulundukları bölgede sorun yaratan unsurların tehcir ve iskân politikaları neticesinde batı sınırlarına yerleştirilmeleri ve akıbetleri hakkında görüş beyan etmeyen kaynaklar, Anadolu'dan tehcire mecbur bırakılan, Theophanes'in ifadesiyle "*Dürüst Hristiyanlar*" için aynı hassasiyeti göstermemiştir. Balkanlarda Bizans nüfuzunun artması ve bölgenin Bizanslılaştırılması için malları zorla sattırılan bu Hristiyanlar, Bulgar mücadeleleri sırasında telef olmaktan kurtulamamışlardır. Bu başarısız iskân siyasetinin faturasını I. Nikephoros'a kesen Theophanes, bölgeye iskân edilmiş olan Hristiyanlardan sağ kalanların evlerine dönmek zorunda kaldıklarını ve başlarına gelen her türlü musibet ve kötülüğün tek mümessili olarak da Bulgar sınırlarında gereksiz ve başarısız bir iskân siyaseti güden imparator Nikephoros olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır⁶²⁶. Bulgar savaşları sırasında bölgeye iskân edilmiş olan çok sayıda asker yaşamını yitirirken Bizans özellikle Anadolu Themalarından getirilen askerlerin ailelerine yönelik yardımlarda da bulunmuştur. Theophanes, her ne kadar I. Nikephoros zamanında izlenen bu iskân siyasetini eleştirmiş olsa da yaşamını yitiren bu thema askerlerinin dul kalan eşlerine I. Mikhael Rangabe (811-813) zamanında beşer talen ücret ödendiğini de kaydetmektedir⁶²⁷.

I. Nikephoros'un Bulgarlara karşı giriştiği büyük mücadele esnasında savaş alanında öldürülmesinin akabinde gelişen siyasi olaylar hakkında önemli bilgiler veren *Skylitzes* ise, I. Mikhael Rangabe (811-813) zamanında da Bizans'ın bölgede varlığını güçlendirme ve Bulgarlara karşı üstün gelme mücadeleleri esnasında Bulgar sınırlarında iskân siyasetine devam edildiğini kaydetmektedir. Yazara göre yine bu dönemde devam eden Bizans-Bulgar savaşlarının pek çok nedeni vardır ama en önemlisi Bulgarların bölgeye yerleştirdiği bazı unsurların yerleşim yerlerini terk ederek aileleriyle birlikte Bizans'a sığındığı ve Bizans tarafından bunların değişik bölgelere yerleştirilmiş olmasıdır. Yine Bulgarlar tarafından esir alınarak götürülen pek çok Bizanslının kaçarak I. Mikhael'e iltica etmesi ve Bizans'ın bu

⁶²⁶ "Ankhialos, Beroia, Nikaia, Probatan kalesi ve diğer kalelerden Hristiyanlar çekilmek zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda Philippolis ve Philippi'deki insanlarda bu yerleri terk etmek zorunda kaldılar. Tüm bunların sorumlusu ise Nikephoros'tur. Onun çılginca giriştiği bu tehcir siyasetidir. Her ne kadar kendisince başarılı sayılıp övünse de sonuç itibarıyla onun izlediği bu politikalar parçalandı gitti." Bk., Theophanes, 1:496.8.

⁶²⁷ Theophanes, 1:494.3-4.

kişileri ata yurtları olan yerlere yerleştirmiş olması iki taraf arasındaki krizi arttırmıştır. Skylitzes'in Bulgarlardan kaçan Bizanslı esirler diye bahsettiği topluluklar muhtemelen V. Konstantinos'dan beri Anadolu'dan getirilerek bölgeye yerleştirilmiş olan insanlardır. Kaynakların verdiği bu bilgilere göre ki iki taraf arasında uzun yıllar süren bu mücadeleler arasında pek çok insan zaman zaman saf değiştirmek zorunda kalmıştır. Bizans'a iltica eden bu insanlar Bulgarlar tarafından esir alınarak kendi bölgelerine yerleştirilen insanlardır. Bulgar Hanı Krum, Bizans'a iltica eden tüm bu adamların hepsinin iade edilmesini talep etmiştir⁶²⁸. Bizans-Bulgar mücadelesinin tüm şiddeti ile devam ettiği bu dönemde Bulgarlar özellikle Karadeniz kıyıları boyunca Bizans'ın sahip olduğu kaleler üzerine akınlar yapıp önlerine ne gelirse yakıp yıkmışlardır. I. Mikail Rangabe, Anadolu, Makedonya ve Trakya Thema'larından oluşan ordusuyla Krum üzerine yürümüş ve Haziran 813'te iki ordu Edirne yakınlarında karşılaşmıştır. Bizans orduları tüm gücüyle saldırırken Bulgar ordusunu yok olmaktan kurtaracak olan Anadolu Thema'sı Strategosu olan Leon'un ihaneti olmuştur. Anadolu Thema'sı askerleri savaş alanından çekilince dengeler değişmiş ve Bizans ordusu ağır bir yenilgi almıştır. 17 Temmuz'da başkent civarına kadar gelen Bulgar orduları şehri kuşatma altına almışlardır. Bizans ordularının aldığı mağlubiyet ve Bulgarların başkenti kuşatmaları I. Mikhail Rangabe'ye tahtı kaybettirmiş ve devrik imparator keşiş olmaya zorlanmıştır. Boşalan Bizans tahtına Anadolu Thema'sı Strategos'u Ermeni Leo (813-820) geçmiştir. Yeni imparator V. Leo, Bulgar tehlikesini bertaraf edebilmek için Krum ile barış görüşmeleri yaparken Bulgar hanına bir suikast planı hazırlamış ama Krum son anda bunu fark edince canını zor kurtarmıştır⁶²⁹. Bizans'ın bu suikast girişimi Krum'u çok kızdırmış, başkent civarı ve nerdeyse tüm Trakya'yı baştan aşağı yakıp yıkan Bulgarlar, özellikle Edirne'yi işgal etmişler ve burada ele geçirdikleri çok sayıda insanı Tuna'nın ötesine sürgün etmişler ve bölgeyi metruk hale getirmişlerdir⁶³⁰.

Bizans Devleti uzun yıllar Anadolu'dan uzaklaştırmak istediği unsurları Trakya'ya, Bulgar sınırlarına nakletmiştir. Ağırlıklı olarak II. Justinianus zamanından beri değişik zamanlarda farklı sebep ve amaçlar için çok sayıda insan başkent ile Bulgarlar arasında meskûn olan arazilere iskân edilmişlerdir. Özellikle V. Konstantinos ve halefleri zamanında doğu bölgelerinden ele geçirilen monofizitler, Trakya ve Balkanlara tehcir edilirken ilerleyen yıllarda Pavlikanlar gibi heretik mezhep mensupları da bu bölgelere iskân edilmişlerdir. Sebep her ne olursa olsun burada Bizans'ın öncelikli amacı Bulgar tehdidine karşı başkent ve çevresini korumak ve bu göçmenleri Bulgar saldırılarına karşı tampon olarak kullanmaktır.

⁶²⁸ Skylitzes, 1.6.3-9.

⁶²⁹ Theophanes, 1: 503.17-21.

⁶³⁰ Skylitzes, 5.1.8-10.

3.4. Nüfus Politikaları ve İstanbul'un Durumu

Bizans Anadolu'da izlediği nüfus politikalarında özellikle bazı bölgelerin nüfusunun korunması ve azalmaların olduğu zamanlarda yeniden nüfuslandırılması hususuna çok daha fazla önem vermiştir. Devlet VII. yüzyılın sıkıntılı döneminden çıkmak için askeri ihtiyaçlar doğrultusunda sınır bölgelerine ve önemli geçitlerin olduğu noktalarda azalan nüfusun yerine hemen yenilerini yerleştirmiştir. İslâm ordularının Anadolu içlerine uzanan seferleri neticesinde nüfusunu kaybetmiş olan bölgeler dışarıdan getirilen ya da Anadolu içlerinden kaydırılan topluluklarla iskan edilmiştir. Bu noktada devletin İstanbul ve çevresinde izlediği nüfus politikalarını ayrı tutmakta fayda vardır. Konstantinopolis M.S. 324 tarihinde kurulduğu andan itibaren tıpkı Roma gibi elde ettiği bir takım imtiyazlar sayesinde hızla büyümüş ve genişlemiştir. Yeni başkent kuruluğu ve gelişmesi esnasında sadece Roma'nın sahip olduğu bir takım avantajlar sağlanmakla kalmamış⁶³¹ aynı zamanda yapılan kamu binaları, su temini için kemerler ve sarnıçlar, gıda ihtiyacını gidermek için tahıl ihracatı gibi kalabalık bir nüfusun ihtiyacını karşılayacak adımlar da atılmıştır⁶³². Aynı zamanda Roma ve civarından çok sayıda insan aileleriyle birlikte bu yeni başkent ve civarına iskân edilip boş alanlar bu nakillerle doldurulmaya çalışılmıştır. Konstantinopolis nüfusu, özellikle VII. yüzyılın başlarından başlayarak VIII. yüzyıl sonlarına kadar önemli bir düşüş eğilimine girmiştir. Başkent nüfusunda yaşanan bu değişim ve düşüşün en büyük etkeni ise salgın hastalıklardan kaynaklanmıştır. 540'lı yıllarda görülmeye başlayan ve kısa sürede başkente kadar ulaşan vebanın neden olduğu nüfus kaybının izleri uzun süre silinememiştir. Aynı zamanda VII. yüzyılla birlikte yaşanan istilalar ve Müslüman Araplarca 674-678 / 717-718 yıllarında yapılan başkent kuşatmaları ve en son olarak 740'lı yıllarda yaşanan büyük veba salgını başkent nüfusunu büyük oranda yok etmiştir. VII. yüzyıl başlarında tahmini olarak 500.000 civarında olan başkent nüfusunun veba salgınları ve istilalar neticesinde VIII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde 30.000- 40.000'e kadar düştüğü tahmin edilmektedir⁶³³.

Konstantinopolis ne zaman ki bu felaketlerden birisine maruz kalsa ve nüfusunda bir azalma olsa, hemen gerekli adımlar atılarak imparatorluğun farklı bölgelerinden toplanan insanlar başkente doğru yola çıkarılmış ve şehrin ihtiyacı olan insan gücünün yerine konması için girişimlerde bulunulmuştur. İstanbul, imparatorluğun diğer şehirleri gibi sıradan bir şehir değildir. Konstantinopolis, imparatorluğun başkenti, doğuyla batı arasında sürdürülen ticaretin en önemli noktası ve devletin kalbidir. Şehrin insan gücüne olan ihtiyacına diğer bölgelere nazaran daha fazla önem verilmiştir. Mesala yaşanan veba salgınlarından

⁶³¹ Ostrogorsky, 1999: 42.

⁶³² Magdalino, 2002: 529.

⁶³³ Haldon, 2007: 73.

imparatorluğun pek çok yeri etkilenirken, salgın başkente kadar uzanıp buraları etkilediğinde devletin tepkisi her zaman başka olmuştur. Devletin İstanbul ve çevresine verdiği bu önem kroniklerde de kendisini göstermektedir. VII. ve X. yüzyıl arası kaleme alınan kroniklerde de İstanbul'un her zaman için merkez alındığını, diğer bölgelere nazaran daha fazla bilgi verildiğini görmek mümkündür.

İstanbul ve çevresinin nüfusunu etkileyen en önemli husus deprem ve veba salgınlarıdır. V. Konstantinos zamanında 747 yılında Sicilya ve Kalabria'da başlayan veba salgını kısa sürede başkente kadar ulaşmış ve pek çok insanın yaşamını yitirmesine neden olmuştur⁶³⁴. Başkent nüfusunu olumsuz etkileyen bu salgının izlerini silmek isteyen imparator V. Konstantinos, 755 yılında gerekli adımları atmış ve imparatorluğun değişik bölgelerinden ve imparatorluğa bağlı adalardan toplattığı binlerce insanı başkent ve çevresine iskân ettirmiştir⁶³⁵. İstanbul'a bu dönemde iskân edilen insanların tam olarak nerelerden getirilerek iskân edildikleri net değildir. Theophanes'e göre veba salgını 745 yılında yaşanmış ve 755'e gelindiğinde ise nüfus önemli oranda azalmıştır⁶³⁶. Bunun üzerine Ege adaları, Yunanistan ve imparatorluğun güneyinden toplanan insanlar aileleriyle birlikte başkente iskân edilmişlerdi. Nikephoros ise İstanbul'a getirilen bu insanların ağırlıklı olarak Bizans egemenliğinin sürdüğü adalardan ve topraklardan getirildiğine dikkat çekmektedir⁶³⁷.

Devletin başkentte izlediği nüfus politikalarında dikkat çekici bir başka husus ise Bizans'ın İstanbul'a nüfus nakilleri yaparken ve şehrin ihtiyacı olan insan gücünü yerine koyarken çok dikkatli davranmış olmasıdır. Çoğunlukla İstanbul'a iskân edilenler ya Ege adalarından ya da Yunanistan'dan getirilmiştir. Mesela V. Konstantinos zamanında 746 ve 752 yıllarında Malatya, Erzurum ve Maraş gibi bölgelerde Ermeni ve Suriyeli Monofizitlere karşı seferler yapılmış ve bu seferler neticesinde binlerce kişi esir alınmıştır. Esir alınan bu insanlar Trakya'ya, Bulgar sınırlarına nakledilmiştir⁶³⁸. Aynı tarihlerde veba salgını neticesinde binlerce insanın yaşamını yitirmesine ve İstanbul'un insan gücüne ihtiyacı olmasına rağmen, doğu sınırlarından ele geçirilen bu insanların Bulgar sınırlarına gönderilmesi devletin İstanbul'a nakledilecek nüfus konusunda ne kadar seçici olduğunu göstermektedir.

⁶³⁴ Bu dönem meydana gelen bu veba salgının özellikle başkent ve civarında neden olduğu yıkım hakkında detaylı bilgi için bk., "1.1.1 Salgın Hastalıklar ve Doğal Afetler".

⁶³⁵ Theophanes, 1:422.29- 423.4.

⁶³⁶ M.755 tarihinde başkente ve çevresi için izlenen bu iskan siyasetinde tehcir edilenlerin tam olarak nerelerden getirildiği konusu tartışmalıdır. Theophanes'in verdiği bilgiye göre veba salgını 745 yılında yaşanmış ve 755'e gelindiğinde ise başkent nüfusunun önemli oranda azalması sonucu Ege adaları, Yunanistan ve imparatorluğun güneyinden toplanan insanlar aileleriyle birlikte başkente iskân edilmişlerdir. Bk., Theophanes, 1:422.29-423.4.

⁶³⁷ Nikephoros, 64.10-12.

⁶³⁸ Bk., "3.3 Trakya ve Balkan Sınırlarına Yapılan Nakiller"

Bizans esasında özellikle doğu kökenli olanlara hem dini çatışmalar nedeniyle hem de zaman zaman Müslümanlarla ortak hareket etmiş olmalarından dolayı her zaman şüpheyle yaklaşmıştır. Ermenilere bu noktada ayrı bir parantez açmakta fayda vardır. Ermeniler öncelikle Sasanilerle ve daha sonra da Müslümanlarla zaman zaman ittifak halinde Bizans'ın karşısında olmuşlardır. Bu yüzden devlet, tarihi boyunca her zaman bu bölgede oturan Ermenilere karşı şüpheyle yaklaşmıştır. Ermeni Tarihçi Sebeos, İmparator Mavrikios'un, Sasani hükümdarına gönderdiği bir mektupta Bizans'ın Ermenilere karşı bakış açısını en iyi şekilde aktarmıştır. Sebeos, bu mektupta Bizans imparatoru Mavrikios'un Ermeniler hakkında şunları yazdığını ifade etmektedir.

“Greklerin (Bizans) Kralı Mavrikios Pers hükümdarına Ermeni Prensleri ve mahiyetleri hakkında bir mektup yazılmasını buyurdu. Buna göre Mavrikios: “Bu Ermeniler sapkın ve asi bir millettir. Bunlar bizim aramızda meskûn olup, fesat çıkarmaktadırlar. Şimdi! Ben bana ait olanları toplayarak Trakya'ya yerleştireceğim. Sen de sana ait olanları al Doğu'ya gönder! Böylece eğer oralarda ölecek olurlarsa, sayısız düşman ölmüş olacak! Yok, ölmeyip gittikleri yerlerdeki insanları öldürecek olurlarsa bu defa da sayısız düşmanı öldürmüş olacaklar! Böylece biz de barış içinde yaşıyor olacağız! Yok bunlar buralarda kalacak olurlarsa bize hiçbir zaman huzur vermeyecekler”⁶³⁹ demektedir.

Bizans'ın Ermenilere karşı olan bu bakış açısı ve güvensizlik duyguları hakkında sadece Sebeos'un kayıtları yoktur. X. yüzyılın önemli tarihçilerinden İmparator VII. Konstantinos da eserinde devletin doğu sınırlarında yaşayan Ermeniler hakkında önemli bilgiler vermiştir. İmparator kaleme aldığı *De Administrando Imperio* da oğlu Romanos'a imparatorluk komşuları hakkında bilgiler ve öğütler verdikten sonra Ermeniler hakkında uyarılarını sıralamıştır. VII. Konstantinos:

“Kuzey İskitleri ile ilgili olarak yeteri kadar bilgi verildi sevgili çocuğum, ihtiyacın olduğunda verdiğim bu bilgilerin sana her zaman büyük avantajlar ve yararlar sağlayacağını göreceksin. Bundan başka güneşin doğduğu yerlere kadar olan bölgeleri de ihmal etmemeli ve bu bölgelerde yaşayanların kendi kontrollerini kaybederek hangi nedenlerle Romalılara tâbii olduklarını bilmelisin”

diyerek Ermeniler hakkında söylediklerine dikkat çekmiştir⁶⁴⁰. Buna göre imparator: Ermeniler hakkında:

“Roma [Bizans]imparatorunun huzurunda ilk eğilen ve ona tâbi olan Taron prensi merhum Krikorikios idi. O aslında ikiyüzlü birisiydi. İmparatorun dostluğuna saygı

⁶³⁹ Sebeos, *Sebeos's History*, s. 31.

⁶⁴⁰ K. Porphyrogenitos, *DAI*, 43.2-6.

duyduğunu iddia etse de aslında Arapların halifesini memnun etmek için rol yapıyordu ve değişik zamanlarda Roma imparatoruna bağlı eyaletlere karşı Suriye'den gelen ordulara kılavuzluk yapmakta ve Romalıların [Bizans'ın] gizli planlarını Suriye'deki Arap düşmanlara ifşa etmekteydi. Halifeye gönderdiği mektuplarla bizim aramızda olan olayları anlatıyor ve onları bilgilendiriyordu. Roma [Bizans]davasına tarafgir gibi görünürken, aksine Arap davasına iyilik yapmayı yeğlemiş bulunuyordu. Bununla birlikte o, sürekli o bölgedeki barbarların [Arapların] hoşuna gidecek değerli hediyeler göndermekteydi.”

diyerek bölgede meskûn olan Ermenilere güvenilemeyeceğini, Araplarla işbirliği yaptıklarını ve Bizans ile ilgili haberleri Araplara sızdırdıkları gibi değişik konularda uyarılarda bulunmuştur⁶⁴¹. Yine bir başka Bizans tarihçisi Mikhael Attaliates'de İmparator Romanos Diogenes'in doğu topraklarında seferde iken Ermenilerin Bizans askerlerine karşı saldırılarını ve imparatorun Ermenilerin bu saldırılarından askerlerini korumak için ne gibi önlemler aldığını anlatmaktadır. Yine Türklerin durdurulamaz ilerleyişlerinin sebebi olarak da dinden sapan ve sapkın kabul edilen Ermeniler yüzünden tanrının cezalandırması olarak gösterilmektedir⁶⁴².

Bu yüzden devlet İstanbul ve çevresinin ihtiyaç duyduğu nüfusu öyle her yerden getirmemiştir. Özellikle doğu bölgelerinden tehcir edilen insanlar çoğunlukla Bulgarlarla savaşmaları ve batı sınırlarından gelebilecek tehlikeleri önlemeleri için sınır bölgelerine, uçlara yerleştirilmiştir. Doğru bölgelerine nazaran devletle çatışma içinde olmayan, mezhep farklılığının çok az olduğu Ege adaları ve Yunanistan gibi bölgelerde yaşayanlar İstanbul'da ihtiyaç duyulan insan gücünü yerine koyma noktasında devletin ilk başvurduğu yerlerden olmuştur.

Bizans imparatorluğunun İstanbul ve civarında izlediği nüfus politikaları sadece başkentte eksilen nüfusun yerine yenisinin konmasıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda bazen başkentte meskûn olup siyasi irade ile çatışan ve siyasi iradenin güvenliği için başkentten uzaklaştırılması gerektiği düşünülen unsurlara karşı da tehcir girişimlerinde bulunulmuştur. Başkent'in sahip olduğu nüfusun ne kadar çok olduğundan ziyade devletle çatışmaya girmeyecek, kilise ve siyasi irade ile ters düşmeyecek unsurlar başkentte tutulmaya çalışılmış, bunun dışında kalanlar ise ya yok edilmişler ya da sürgüne gönderilmişlerdir. Bu sürgün ve başkentten uzaklaştırılanlar kimi zaman kamu görevlileri kimi zaman da kitleler halinde ordu mensupları olmuştur.

⁶⁴¹ K. Porphyrogenitos, *DAI*, 43.7-17.

⁶⁴² Attaliates, *Historia*, s. 104; Bizans'ın doğu sınırlarında Ermenilere karşı yürüttüğü nüfus politikaları ve Türklerin gelmesinden önce Ermenistan'ın ilhak edilmiş olması bu bölgelerin Türklere karşı kaybedilmesine sebep olarak gösterilmektedir. Bk., Eyice, 1971:155-156.

Tasvir düşmanlığı hareketinin Bizans'ı kasıp kavurduğu yıllarda haliyle başkentte konuşlanmış olan önemli sayıda askeri birlik de körü körüne bu hareketin hararetli bir savunucusu olmuştur. İmparatoriçe İrene zamanında 31 Temmuz 786 tarihinde İstanbul'da Havariyun kilisesinde tasvir kırıcı harekete son vermek için bir Sinod toplanmış fakat bu girişim V. Konstantinos zamanında temelleri atılan *Scholarii*, *Excibitores* ve başkentte konuşlanmış olan diğer *tagmalar*⁶⁴³ tarafından kiliseye yapılan bir baskınla dağıtılmıştır⁶⁴⁴. İmparatoriçe İrene başkentte bulunan ve V. Konstantinos gibi körü körüne tasvirlerle karşı düşman olan bu askeri birliklerin başkentten uzaklaştırılmadan istediği gibi hareket edemeyeceğini anlayınca bu *Tagma* birliklerinin sürgüne gönderilmesine karar vermiştir. Tasvir düşmanı bu birliklerin başkentten uzaklaştırılmasından önce imparatoriçe hadım Stavrakios'u Trakya'ya göndermiş ve buradaki askeri birlikleri başkente gelme konusunda ikna etmiştir⁶⁴⁵. Müslümanlara karşı yapılacak bir seferi bahane eden İmparatoriçe, başkent *Tagma*'larını doğuya, düşmanla savaşmaları için sefere gönderme kararı aldığını bildirmiştir. İmparatorluk maiyeti ve doğuda Araplara karşı seferle görevlendirilen askerler başkentten çıkıp Malagina'ya doğru ilerledikleri sırada ikona taraftarı Trakya birlikleri hızla şehre girerek başkentten kontrolünü ele almışlardır. İrene'nin istediği olmuştur. Tasvir taraftarı birliklerin şehre girmesiyle imparatoriçe, *Tagma* birliklerine: “*Silahlarınızı teslim edin! Artık sizleri hizmetimde istemiyorum*” diye haber göndermiştir⁶⁴⁶. Teslim olmak zorunda kalan bu askerler ve aileleri zorla gemilere bindirilerek bazıları memleketlerine, bazıları da imparatorluğun farklı yerlerine sürgüne gönderilip, dağıtılmışlardır⁶⁴⁷. Başkent askeri birliklerinin bu şekilde sürgüne gönderilmesiyle imparatoriçe, kendine daha yakın olan ikona taraftarı birlikleri başkente doldurmuştur⁶⁴⁸.

Başkentten ihtiyaç duyduğu insan gücü için sadece salgın hastalıklar ve savaşlar sonucu meydana gelen aksaklıkların ve eksikliklerin giderilmesi için tehcirler yapılmamıştır. Bazen de kuraklık kıtlık gibi nedenlerden dolayı şehrin ihtiyacının giderilmesi için dönemsel nüfus nakilleri yapılmıştır. Buna en güzel örnek V. Konstantinos zamanında yaşanan büyük bir

⁶⁴³ Tagma: V. Konstantine zamanında başkentte kurulan askeri birlikler.

⁶⁴⁴ Theophanes, başkentte konuşlanmış olan *tagma*'larının synod'u basmalarını “..*kötü ruhlu öğretmenlerinin (V. Konstantine) vasiyetini hatırlayan askerler.*” diyerek V. Konstantine'in ikonalara olan düşmanlığının başkentte bulunan askeri birliklerde de nasıl devam ettiğine dikkat çeker. Bu askeri birlikleri oluşturan askerlerin ve kamu görevlilerin çoğunun ikona düşmanı olması başkentten sürülmelerine, uzaklaştırılmalarına neden olacaktır. Bk., Theophanes, 1: 461.19- 461.24.

⁶⁴⁵ Theophanes, 1: 462.5 - 10

⁶⁴⁶ Theophanes, 1: 462.14; Esasında H.170 /M.786-787 yıllarında Taberî'nin aktardığına göre Süleyman b. Abdullah el-Bakkâi komutasında bir İslâm ordusu Anadolu içlerine uzanan bir sefer yapmıştır. Fakat Taberî bu seferin nereye yapıldığı, ne kadar sürdüğü ve sonucu hakkında bilgi vermez. Önemli bir sefer olmamasına rağmen İrene'nin muhalif ordu mensuplarından kurtulmak için bu seferi bahane ettiğini anlıyoruz. Bk., Taberî, c. XXX, s.100.

⁶⁴⁷ Theophanes, 1:462.15-17.

⁶⁴⁸ Refik, 2003:48.

kuraklık sonrası izlenen geçici nüfus politikasıdır. Bu yüzyılda çok büyük bir kuraklık yaşanmış ve başkentde yaşanan bu kuraklıktan fazlasıyla nasibini almıştır. Theophanes: *“Cennetten gelen o temiz suyumuz kesildi! Sarnıçlar ve hamamlar bom boş kaldı! Eskiden gürül gürül akan pınarlarımız kurudu”* diyerek yaşanan kuraklığın büyüklüğüne ve özellikle başkent üzerindeki tesirine dikkat çekmiştir⁶⁴⁹. Yaşanan bu kuraklık yüzünden başkent nüfusu çok etkilenmiştir. Kuraklık sonucu başkent nüfusunda da bir azalma olduğu ve insanların evlerini terk ettiği görülmektedir.

Konstantinopolis’in su ihtiyacını karşılayan Valens Su kemerleri şehrin can damarıydı. İmparator Heraklios devrinde 626 yılındaki İstanbul kuşatmasında başkent ahalisini susuz bırakmak ve kuşatmadan netice alabilmek için Avarlar tarafından tahrip edilen bu su kemerlerinin yeniden inşası için harekete geçilmiştir. V. Konstantinos, imparatorluğun dört bir tarafından su kemerlerinin onarılmasında görev alacak usta ve işçilerin başkente getirilmesi için talimat vermiştir. Bu dönemin bir diğer önemli kaynaklarından olan Nikephoros, kuraklık ve başkente getirilen usta ve işçilerden bahsederken⁶⁵⁰, Theophanes imparatorluğun hangi bölgesinden kaç kişinin hangi amaçla başkente getirildiği ve görevleri ile ilgili daha detaylı bilgiler vermektedir. Buna göre; Asya ve Pontus’dan ev ustası olarak 1.000 kişi ve sıvacı olarak 200 kişi, Yunanistan ve adalardan seramik ustası olarak 500 kişi, Trakya’dan işçi olarak 5.000 kişi ve çömlek ustası olarak da 200 kişi İstanbul’a getirilmiştir⁶⁵¹. Anadolu’dan ve imparatorluğun değişik bölgelerinden başkente getirilen bu insanlar, denetçi olarak da bir patrikiosun idaresine bağlanmıştır. Bu işçiler işlerini bitirip su kemerlerini tamir ettikleri zaman şehir, ihtiyacı olan suya kavuşmuştur. Theophanes’in bu dönemdeki su kemerlerinin onarımı ve başkent su sorununun çözümü için başkente getirilen bu insanlar hakkında verdiği bilgiler sayesinde aynı zamanda VIII. yüzyılda imparatorluğun bahsi geçen bölgelerinin hangi zanaat dallarında öne çıktıkları hakkında da fikir sahibi olunmaktadır.

Devlet böylelikle VII. yüzyıldan itibaren izlediği iskân politikalarıyla İstanbul nüfusunu etkileyen olaylara çözüm aramış, nüfusun azalmasına mücadele etmemiştir. Salgın hastalıklar, uzun yıllar devam eden savaş hali ve benzeri zorlukların aşılması ile VII. yüzyıl

⁶⁴⁹ Theophanes, 1:440.14-15; Prokopius, I. Justinianus’un faaliyetlerini eleştirdiği *“Gizli Tarih”*’te İstanbul’un su ihtiyacını karşılayan en önemli yapı olan bu su kemerlerinin tam anlamıyla kullanılamadığından, imparatorun bu kemerlerin onarılması için her hangi bir girişimde bulunmamasından yakınır. I. Justinianus batı seferleriyle meşgul iken Slav-Avar ordularının Trakya bölgesine ve başkent civarına sık sık akınlar yaptığı malumdur. Buna göre su kemerlerinde meydana gelen tahribat Herakleios dönemindeki Avar-Slav kuşatmalarından çok önce başlamış ve belki en büyük tahribatıda başkent Avarlar tarafından kuşatıldığı sırada almıştır. Bk., Prokopius, *Anecdota*, 53.

⁶⁵⁰ Nikephoros, 75.23-27

⁶⁵¹ Theophanes, 1: 440.20 -23

başından itibaren düşüş eğiliminde olan başkent nüfusu özellikle IX. yüzyıldan itibaren artışa geçerek Komnenoslar döneminde 400.000 civarına yaklaşmıştır⁶⁵²

⁶⁵² Dagron, 2002:394-395.

SONUÇ

Anadolu etnik ve kültürel açıdan farklı unsurların iç içe yaşadığı renkli bir tarihi coğrafyadır. Etnik ve kültürel yapının bu kadar renkli olmasının temel nedeni, değişik zamanlarda önemli sayıda insanın dışarıdan Anadolu'ya getirilerek iskân edilmiş olmasıyla ilişkilendirilebilir. Anadolu coğrafyasının gerek stratejik konumu, gerekse Anadolu'ya hâkim olan siyasi güçler ve sahip olmak isteyen rakipleri arasında yaşanan savaşlar ve mücadeleler, tarihin hemen hemen her döneminde Anadolu'nun sosyal ve demografik yapısında önemli değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Anadolu'nun geçmişinden gelen demografik yapısındaki bu renklilik Bizans egemenliğinin sürdüğü zaman zarfında da devam etmiştir. VII. yüzyılda yaşanan olaylardan sonra Anadolu coğrafyasının Bizans Devlet tarihi açısından üstlendiği rolde büyük bir değişim yaşanmıştır. Dolayısıyla Bizans Devleti özellikle VII. yüzyıldan itibaren izlediği nüfus politikalarıyla etnik ve kültürel açıdan farklı toplumları Anadolu'nun muhtelif yerlerine naklederek iskân ettiği gibi yine hemen hemen aynı dönemde binlerce insanı Anadolu'dan toplayıp imparatorluğun farklı kesimlerine tehcir ederek, Anadolu'nun demografik yapısının sürekli değişmesine ve çeşitlenmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Bizans, VII. yüzyılda yaşadığı büyük krizden sonra hem batıda hem de doğuda önemli topraklarını kaybetmiştir. Özellikle Suriye, Mısır ve Filistin gibi imparatorluğa yüksek ekonomik girdi sağlayan eyaletlerin kaybedilmesi ve bu toprakları Bizans'ın elinden alan İslâm ordularının Akdeniz ve Anadolu üzerinden fetih politikalarına devam etmeleri imparatorluğu yıkılmanın eşiğine getirmiştir. Bizans, bu tehdit karşısında mecburen Anadolu'nun işgal edilmemiş iç ve batı bölgelerinde tutunma çabası içine girmiştir. Bizans'ın giriştiği bu var olma ve kaybettiği toprakları geri alma mücadelesinde devletin en önemli dayanağı Anadolu coğrafyasının verdiği destek olmuştur. Bu buhran dolu karanlık yıllardan çıkabilmek için devlet tüm varlığıyla Anadolu'ya sarılmış ve bu var olma mücadelesinde ihtiyaç duyduğu insan gücünü farklı coğrafyalardan temin ederek Anadolu'da yoğun bir iskân siyaseti izlemiş ve değişik milletleri farklı zamanlarda Anadolu'nun önemli yerlerine yerleştirmiştir. Anadolu'nun işgal edilmemiş bölgelerinde yeni bir idari yapılanmaya giden devlet, Anadolu'yu eyaletlere ayırıp sonradan *Thema* sistemi denilecek olan askeri birlikleri bu alanlara iskân etmiştir. Bu yüzyıldan itibaren Kafkaslardan Balkanlara, Suriye sınırlarından Akdeniz ve Ege adalarına kadar imparatorluğun dört bir tarafından önemli sayıda halk farklı zamanlarda Anadolu'ya çekilerek stratejik noktalara iskân edilmiş ve Bizans'ın giriştiği bu var olma mücadelesinde kullanılmıştır.

VII. yüzyılda Bizans topraklarının Anadolu coğrafyasına merkezlenmesiyle yeniden girilen bu siyasi yapılanma yanı sıra Anadolu nüfusunun değişim dönüşüm sürecini olumsuz etkileyen faktörler de olağanüstü bir şekilde devreye girmiştir. Anadolu bu süreçte salgın hastalıklar, depremler ve sel baskınları gibi doğal afetlerin neden olduğu toplu insan kayıplarına sahne olmuştur. Anadolu nüfusu VI. yüzyıldan itibaren hem savaşlar hem de bu sayılan doğal afetler ve veba gibi salgın hastalıklar yüzünden bir azalma eğilimi içerisine girmiştir. Özellikle veba salgınlarının neden olduğu insan kaybı bir takım iktisadi ve sosyal sorunları da beraberinde getirmiştir. İmparatorluğun farklı bölgelerinde ortaya çıkan veba salgınları kara ve deniz ticareti sayesinde limandan limana sirayet ederek kısa zamanda Anadolu ve başkente kadar hızlı bir yayılma göstermiştir.

Anadolu nüfusunu etkileyen unsurlar arasında veba kadar olmasa da zaman zaman yaşanan depremler, sel baskınları, kıtlık ve kuraklık gibi durumlar sonucunda da önemli sayıda insanın etkilendiği ve hayatını yitirdiğine dair kaynaklarda önemli bilgilere rastlamak mümkündür.

Veba ve doğal afetlerin neden olduğu insan kayıplarından sonra devletin izlediği nakil politikalarında dikkat çekici en önemli husus ise başkent ve civarının diğer bölgeler nazarında bir adım öne çıkmış olmasıdır. Veba, kuraklık, deprem ve sel baskınları gibi felaketler hakkında bilgiler veren Bizans kaynakları her zaman için İstanbul ve çevresini odak noktası yapmışlardır. Muhtelif zamanlarda Anadolu'nun farklı bölgelerinde meydana gelen bu felaketler hakkında kısa kısa bilgiler verilirken, İstanbul'da meydana gelen nüfus kayıpları ve devletin aldığı tedbirler, dışarıdan getirilen nüfusun, nerelerden ve nasıl getirildikleri gibi daha detaylı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu felaketlerin Anadolu nüfusuna olan tesirleri ve sonuçları hakkında kısa bilgiler veren Bizans kaynakları dışında özellikle Süryani ve Ermeni kaynaklarında daha fazla bilgiye rastlamak mümkündür.

Anadolu nüfusunu olumsuz etkileyen bir başka önemli husus ise Anadolu şehirlerinin maruz kaldığı istilalar ve Anadolu'da yapılan savaşlardır. Herakleios Bizans tahtına geçtiği sırada Sasaniler, Suriye ve Filistin gibi eyaletleri işgal etmiş ve kısa sürede Anadolu'da görünüp, Kapadokya'dan başkente kadar olan bölgelerde işgallerde bulunmuşlardır. Herakleios nezdinde Bizans'ın başlattığı büyük mücadele meyvelerini vermiş ve Sasaniler işgal ettikleri alanlardan çıkarılmışlardır. Sasani tehlikesinin bertaraf edilmesinin akabinde bu defa Sasanilerden daha tehlikeli bir düşman olan İslâmiyetin ortaya çıkması bölgedeki tüm dengeleri yeniden değiştirmiştir. Bizans'ın önemli ve zengin eyaletleri tek tek elinden alınmış ve İslâm orduları kısa sürede Anadolu içlerinde ilerleyip başkente kadar uzanan seferlerine başlamışlardır. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu nüfusunu en fazla etkileyen husus ise

kuşkusuz İslâm ordularının Anadolu içlerine olan seferleridir. Hem Bizans hem de diğer kaynaklarda Anadolu içlerine sızan İslâm ordularının fetih faaliyetleri hakkında bilgiler verilirken muhakkak “*Sık sık yağmalanan şehirler, esir edilen ve kılıçtan geçirilen yerli halk*” hakkında bilgilere rastlamak mümkündür. İslâm ordularının muhtelif zamanlarda yaptıkları bu seferler Anadolu’nun sosyal ve iktisadi hayatında da büyük bir yıkımın yaşanmasına neden olmuştur. Önemli kentler yağmalanmış, önemli büyüklükteki araziler boşaldığı için üretim durma noktasına gelmiş ve en önemlisi ise işgal edilen bölgenin nüfusu esir edilerek İslâm ülkelerine götürülmüştür. İslâm-Bizans mücadelelerinin Anadolu nüfusuna olan tesiri ilk olarak Suriye’nin kaybından sonra kendisini göstermiştir. Suriye’nin kaybından sonra İslâm orduları ile mücadele etmenin ve onları durdurmanın mümkün olmadığını anlayan Herakleios, Suriye –Anadolu sınır hattını boşaltarak buradaki yerli nüfusu iç kesimlere çekme kararı almıştır. İki taraf arasında oluşturulan bu insansız alanda ise hem Müslümanlar hem de Bizanslılar güvenlik ihtiyaçları gözeterek farklı unsurları iskân etmişlerdir. Bölge uzun yıllar her iki tarafın da hâkimiyet mücadelesi verdikleri bir alan olarak kalmıştır. Bizans kaybettiği toprakları geri almak ve İslâm ordularının ilerleyişini durdurmak adına Slavlar başta olmak üzere çok sayıda insanı bu sınırlara naklederek iskân etmiştir. Müslümanlar ise zaman zaman hem Bizans’ın Anadolu’ya iskân ettiği Slavları kendi taraflarına çekip hem de Suriye’nin iç kesimlerinden getirttiği Arap kabilelerini bölgeye iskân ederek Bizans’ın bölgede izlediği iskân siyasetine karşı cevap vermiştir. Neticede Suriye’nin kaybedilmesinden sonra İslâm-Bizans mücadelesinin en sert yaşandığı alan olan Anadolu coğrafyası bu mücadelelerden fazlasıyla etkilenmiş ve Anadolu içlerine seferler düzenleyen İslâm orduları yerli nüfusa büyük darbe vurmuştur. Bizans izlediği tehcir ve iskân siyaseti ile Müslümanların nüfus üzerinde neden olduğu bu yıkıma çareler aramıştır.

Bizans VII. yüzyıldan itibaren gerek İslâm ordularının Anadolu içlerine ve başkente kadar uzanan seferleri neticesinde, gerekse veba, deprem ve sel baskınları gibi doğal afetlerin nüfus üzerinde neden olduğu yıkımı gidermek için çok sayıda insanı Anadolu’nun belirli bölgelerine iskân etmiştir. Bizans’ın dışarıdan Anadolu’ya getirerek iskân ettiği topluluklar arasında belki de en önemlisi Balkanlardan yapılan nakillerdir. Balkanlardan çoğunluğunu Slav menşeli toplulukların oluşturduğu gruplar bazen zorla, bazen de gönüllü olarak Anadolu’nun değişik bölgelerine nakledilerek iskân edilmiştir. Herakleios döneminde Balkanlarda Sırp ve Hırvatlarla kurulan önemli ilişkiler vardır. İmparatorluktan Balkanlarda toprak talep eden bu gruplara ikamet izninin yanında din adamları da gönderen Herakleios, bu grupları kendisine tabi kılmaya çalışmıştır.

Bizans Devleti Anadolu'da ihtiyaç duyulan insan gücünün giderilmesi noktasında her türlü fırsatı değerlendirmesini bilmiştir. Herakleios'un tahta geçtiği ilk yıllarda özellikle Kafkaslardan Gürcüler, Hazarlar, Ermeniler ve bölgede yaşayan pek çok unsur Bizans ordusunda kendisine yer bulmuş ve bunların muhtemelen pek çoğu da hizmetleri karşılığında Anadolu'nun farklı bölgelerine iskân edilmişlerdir. Anadolu nüfusuna karşı İslâm taarruzlarının neden olduğu yıkım sadece doğu sınırları üzerinden olmamıştır. Aynı zamanda Akdeniz ve Ege üzerinden de başkente kadar uzanan seferler yapan İslâm orduları bu güzergâhlarda bulunan adalar ve sahil kesiminde bulunan yerleşim yerlerini de fazlasıyla yakıp yıkmışlar ve buralarda meskûn olan nüfusa büyük darbe indirmişlerdir. İslâm ordularının denizlerden ilerlemesi ve başkent yakınlarına kadar sokularak başkenti kuşatması Bizans açısından bir takım güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Müslümanların Bizans'ın Akdeniz ve Ege kıyılarında sahip olduğu nüfusa büyük darbe indirmesi ve beraberinde gelen bu güvenlik zafiyetini gidermek için özellikle II. Justinianus zamanında da önemli sayıda Merdai Lübnan dağlarından alınarak önemli bir kısmı Antalya bölgesine iskân edilmiştir. Yine Müslümanların başkent kuşatmalarında üs olarak kullandıkları önemli bir yer olan Kapıdağ Yarımadası ve Çanakkale civarına ise Kıbrıs adasından getirilen binlerce insan başkent güzergâhında ki bu stratejik yerlere iskân edilmişlerdir. II. Justinianus döneminde Antalya'dan Çanakkale'ye kadar uzanan sahil şeridi boyunca izlenen bu yeniden nüfuslandırma girişimleriyle Müslümanların Akdeniz ve Ege üzerinden ilerlerken neden olduğu tahribat giderilmeye ve metruk hale getirilen bu yerlerin yeniden meskûn hale getirilmesi amaçlanmıştır.

İslâm-Bizans mücadeleleri esnasında izlenen nüfus politikalarını iki farklı dönemde değerlendirmek gerekir. Emevîler döneminde savunma amaçlı Anadolu'ya yapılan nüfus nakilleri ilk dönemi temsil eder. Abbâsîler dönemiyle birlikte savunmadan taarruza geçen devlet bu defa ilk dönem Anadolu'da biriken sorunları çözmek amacıyla Anadolu'dan dışarıya doğru nüfus nakilleri yapmaya başlamıştır. İslâm ilerleyişini durduran ve karşı taarruza geçen devlet özellikle doğu topraklarındaki muhalif kesimleri Anadolu'dan uzaklaştırarak bu bölgelerdeki hâkimiyetini pekiştirme yoluna gitmiştir.

Bizans'ın Anadolu'da izlediği nüfus politikaları sadece dışarıdan yapılan, tek taraflı nüfus nakilleriyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda Anadolu'da ikamet etmekte olan ve mezhep çatışmaları başta olmak üzere bulundukları coğrafyada devlet hâkimiyetini sekteye uğratan gruplara karşı da büyük bir tehcir mücadelesi başlatılmıştır. Anadolu'nun özellikle doğu bölgelerinde meskûn olan başta Ermeniler olmak üzere Pavlikanlar, Yakubiler gibi monofizit eğilimli gruplara karşı amansız bir mücadelenin yaşandığına da şahit olunmaktadır.

Erzurum, Malatya, Sivas ve Maraş gibi noktalarda yuvalanmış olan ve Bizans'a karşı Müslümanlarla iş birliği yapmaya kadar işi ileri götüren bu *heretik* mezhep mensupları değişik zamanlarda kitleler halinde Trakya'ya, Ege Adalarına ve Bulgar sınırlarına tehcir edilmişlerdir.

Bizans bir taraftan dışarıdan Anadolu'ya nüfus nakilleri yaparken bir taraftan da Anadolu'da meskûn olup kendisine sorun çıkartan unsurlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu heretik mezhep mensuplarının Anadolu'dan temizlenip atılması hiç de kolay olmamıştır. Hilafetin de ciddi destek verdiği bu gruplar her fırsatta Bizans ordularına saldırmakla kalmayıp başkent yakınlarına uzanan yağma seferleri düzenlemişlerdir. Müslüman saldırılarına karşı koymaya çalışan devlet aynı zamanda içten de bu *heretik* mezhep mensuplarının çıkardıkları isyanlar ve sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmış ve çareyi bunların bulundukları yerlerden uzaklaştırılmalarında bulmuştur. IX. yüzyıla ait bir Bizans kroniğinde geçen “*Bizler Müslümanlarla hem denizden hem karadan savaşırken bunu fırsat bilen Pavlikanlar da arkamızdan bize saldırmaktaydı*” ifadeleri durumu net bir şekilde açıklamaktadır. Sık sık Ermeni isyanı ve Ermenilerin çoğunluğunu oluşturduğu *heretik* mezhep taraftarları Bizans tarafından ciddi anlamda takibata uğratılmıştır. Bu nedenledir ki devlet bu topluluklara karşı her zaman için şüpheyle ve temkinle yaklaşmış, Müslümanlarla kendilerine karşı işbirliği yapmalarını hiçbir bir zaman affetmemiştir. Zaten önemli Bizans kaynaklarında da Anadolu'nun doğusunda kümelenmiş olan Ermenilere karşı güvenilemeyeceği ve İslâm ordularıyla Bizans'a karşı yaptıkları işbirlikleri hakkında önemli kayıtlar mevcuttur.

Bizans, VII. yüzyıldan itibaren izlediği nüfus politikaları ve *Thema* sistemi sayesinde Anadolu'da durumunu güçlendirmiştir. Bizans'ın izlediği nüfus politikaları sayesinde de bu *Thema*'ların nüfusu artmış ve X. yüzyıla gelindiğinde Thema sayısı sadece Anadolu'da 17'ye yükseltilmiştir. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu coğrafyasının Bizans için ne kadar büyük öneme sahip olduğunun bir başka delili ise Anadolu'da meskûn olan *Thema Strategos*'larına ödenen maaşlardan anlaşılmaktadır. X. yüzyılın en önemli tarihçilerinden olan imparator K. Porphrogenitos, *De Ceromonies* adlı eserinde imparatorluk genelinde meskûn olan *Thema Strategoslarına* ödenen maaşların listesini vermektedir. Buna göre en fazla maaşı Anadolu'da bulunan 4 büyük *Thema Strategos'u* almaktadır⁶⁵³. Aslında sadece *Thema Strategos*'larına ödenen maaşlar bile devlet için Anadolu'nun önemine işaret etmektedir. Özellikle III. Leon zamanında Müslümanların giriştiği son başkent kuşatmasının da başarısızlıkla sonuçlanması

⁶⁵³VII. Konstantinos, *Anatolikon Thema'sı Strategos'unun* yıllık 40 pound altın, *Armeniakon Thema'sı Strategos'unun* yıllık 40 pound altın, *Thrakasion Thema'sı Strategos'unun* 40 pound altın, *Opsikion Thema'sı Strategos'unun* ise 30 pound altın maaş aldığını bildirmektedir. Bk., *De Cerimoniss*, 1:696.13-697.10, yine diğer Thema Strategoslarına ödenen maaşlar için Bk., 1:696.15-697.10.

ve Bizans ordularının kazandığı başarıdan sonra İslâm tehlikesi daha az hissedilmeye başlanmıştır. Anadolu'da durumunu kuvvetlendiren devlet, bir zamanlar kendisinin olan ama uzun yıllar kontrolünü kaybettiği başta Balkan toprakları olmak üzere farklı bölgelerde tekrar egemenlik kurmak için Anadolu'nun verdiği güven ve gücü de arkasına alarak bir genişleme politikası gütmüştür. Bizans, VIII. yüzyıldan itibaren Trakya'da Bulgar sınırlarında yoğun bir iskân siyaseti izlemiştir. İlk başlarda Bulgar sınırlarına inşa edilen yerleşim yerlerine Ermeniler gibi *heretik* mezhep mensupları nakledilirken, I. Nikephoros zamanında bölgenin kültürel açıdan da Bizanslılaştırılması için önemli sayıda Anadolu'lu vatandaşını buralara nakletmiştir. Bizans, kavimler göçünden beri bir şeyi iyi tecrübe etmiştir ki Balkan yarımadasında başıboş dolaşan grupların yağma hareketleri ve saldırıları başkente kadar olan bölgelerin ıssızlaşmasına ve bölgede devlet otoritesinin sarsılmasına neden olmaktaydı. Hunlar, Gotlar, Antlar, Slavlar, Avarlar ve son olarak Bulgarların işgal ettiği Balkan toprakları, her zaman önemli bir tehdit olarak devletin karşısına çıkmıştır. Bizans, özellikle Anadolu'nun doğusunda İslâm sınırlarında yaşayan ve mezhep farklılığı nedeniyle devlet otoritesi ve kiliseye karşı duran sapkın olarak gördüğü unsurları bu bölgelere tehcir ve iskân siyaseti izlemiştir. Bizans'ın heretik grupları Anadolu'dan Balkanlara tehcir ederken düsturu her zaman için Ermeni tarihçi Sebeos'un da belirttiği gibi *“Gönderildikleri yerlerde ölürlerse sayısız düşman ölmüş olacak, yok ölmeyip öldürecek olurlarsa da yine sayısız düşman ölmüş olacak”* olmuştur. Böylelikle Anadolu'da meskûn olup devlet otoritesini sarsan ve Bizans ile çatışma halinde olan unsurların temizlenmesi ve özellikle Bulgar sınırlarında bir tampon bölge oluşturulması amaçlanmış ve bu uğurda Bulgar sınırlarına inşa edilen yerleşim yerlerine binlerce insan zorla gönderilmiştir. Anadolu'dan batı sınırlarına tehcir edilen bu heretik grupların uzun vadede Bizans'a fayda sağladığı söylenemez. Özellikle XI. yüzyıl ve sonrasına ait kaynaklarda Bizans'ın bölgeye iskân ettiği heretik mezhep mensuplarının bölgedeki faaliyetleri, yerli Hristiyanlarla yaşadıkları sorunlar ve Bizans egemenliğini sarsıp yarattıkları kargaşa durumları hakkında önemli kayıtlara rastlamak mümkündür.

Bizans'ın Anadolu'da izlediği bu nüfus politikaları sadece dışarıdan Anadolu'ya ya da Anadolu'dan dışarıya insanların taşınmasıyla sınırlı olmamıştır. Aynı zamanda Anadolu içinde de önemli sayıda insanın ihtiyaçlar doğrultusunda farklı yerlere geçici ya da kalıcı şekilde kaydırıldığı da olmuştur. Başkentin insan gücüne olan ihtiyacı her zaman için öncelikli olarak görülmüştür. Mesela V. Konstantinos zamanında Anadolu'nun farklı bölgelerinden önemli sayıda insan şehrin ihtiyacı olan su kemerlerinin onarımı için başkente nakledilmiştir. Aynı zamanda yeni kurulan yerleşim yerlerine ve sonradan *Thema* statüsüne

yükseltilmiş olan Antakya-Tarsus hattında oluşturulan sınır geçitlerine ve küçük karakollara da *Anatolikon ve Kappadokia Themalarından* önemli sayıda nüfus nakilleri yapılmıştır.

Bizans'ın ilgili tarihler arasında yoğun bir şekilde tehcir ve iskân politikası izlediği yerler bu politikalardan fazlasıyla etkilenmiştir. Öncelikle VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun demografik ve kültürel yapısında önemli değişimler yaşanmış ve bu politikalar bu bölgelerde derin izler bırakmıştır. Her ne kadar Anadolu'ya iskân edilen Slavlar gibi unsurlar Müslümanların safına geçmiş olsa ya da Slav Thomas isyanında olduğu gibi büyük bir isyana kalkışsa da, Bizans-İslâm mücadelelerinin başladığı andan itibaren savunma ihtiyaçları gözetilerek Anadolu'ya yapılan nüfus nakilleri ile genel itibariyle devlet açısından istenilen başarı sağlanmıştır denilebilir. Anadolu içlerine sızan düşman saldırıları karşısında direnen ve ayakta kalmayı başaran devlet, özellikle Makedonya hanedanlığı döneminde tekrar taarruza geçme imkânını bile yakalamıştır. Devletin tehcir siyasetine mecbur bıraktığı grupların iskân edildikleri bölgelerin mevcut düzenine uyum sağlayıp sağlayamadıkları bir diğer önemli sorundur. Mesela Lübnan dağlarından ve doğu sınırlarından toplanan Merdailerin başta Akdeniz kıyıları ve Antalya civarı olmak üzere yerleştirildikleri bölgelerde devlet otoritesine ve yerel düzene alışmaları kolay olmamıştır. Aradan yüzyıllar geçmiş olsa da IX. yüzyılda dahi yerel yöneticilerle yaşadıkları sorunlar ve idaresi zor bir millet olduklarına dair önemli kayıtlar vardır. Bizans'ın izlediği nüfus politikaları ve tehcirlerden en fazla etkilenen maruz bırakıldıkları bu muameleyi unutmayıp yüzyıllar sonra bile Bizans'a karşı düşmanlıklarını her fırsatta gösteren bir başka grup ise Ermenilerdir.

Aynı zamanda Balkan sınırlarında izlediği iskân siyaseti de uzun vadede karşısına yeni sorunlar olarak çıkmıştır. X. yüzyıla ait kaynaklarda Balkanlara iskân edilmiş olan Pavlikanların iskân edildikleri yerlerdeki yerli nüfusa karşı olan düşmanca tutumları ve devlet iradesini yok sayan hareketleri devam etmiş ve her fırsatta içlerindeki düşmanlığı göstermekten çekinmemişlerdir. Devletin izlediği bu tehcir ve iskân siyasetinin bir başka sonucu ise kültürel etkileşim alanında kendisini göstermiştir. Özellikle Anadolu'dan Trakya ve Balkan sınırlarına tehcir edilen Pavlikanlar gibi gruplar dini inançlarını buralara taşımıştır.

Sonuç olarak Bizans Devleti, VII. yüzyıldan itibaren içinde bulunduğu kriz ortamından çıkabilmek için tüm gücünü Anadolu'da toplayıp Bizans-İslâm mücadeleleri neticesinde yıpranan Anadolu'nun elinden alınmasına izin vermemiştir. Anadolu Bizans'ın son kalesi olmuştur. Devlet, öncelikle Anadolu'da durumunu sağlamlaştırmış ve sonrasında hem doğu hem de batıda taarruza geçme imkânını yakalamıştır. Bizans bu mücadelesini desteklemesi ve Anadolu'nun kaybedilmemesi için Anadolu'nun stratejik noktalarına yoğun nüfus nakilleri yapmıştır. Anadolu'nun ihtiyacı olan insan gücü temin edilirken aynı zamanda

bir denge siyaseti de izlenmiş ve sadece dışarıdan Anadolu'ya değil bazen de Anadolu'dan dışarıya önemli sayıda insan nakledilmiştir. İmparatorluğun farklı bölgelerinden alınarak yerleri değiştirilen bu insanlar sayesinde aynı zamanda toplumlar arasında kültürel alışveriş, bilim ve teknik becerilerinin aktarılması konusunda da önemli paylaşımlar ve aktarımlar yaşanmıştır. Bu politikaların belki en önemli sonuçlarından biri de Anadolu'nun VII. yüzyıldan itibaren sosyo-kültürel ve etnik yapısında yaşanan değişimler olmuştur. Devletin VII. yüzyıl krizinden çıkmak ve Müslüman Araplar tarafından yok edilme tehdidine karşı uyguladığı politikalar orta vadede başarılı görünse de, XI. yüzyıldan sonra hem doğuda hem de batıda gelişen olaylar neticesinde, bu politikaların bir sonucudur ki devletin yıkılmasına da zemin oluşturmuştur. Özellikle IX. yüzyılın ilk yarısında Ermenilerin kitleler halinde Müslümanlardan geri alınan Malatya, Kilikya, Tarsus ve Antakya gibi şehirlere nakledilmeleri ve daha sonrasında Ermenistan'ın ilhakı Türklerin bölgede rahat hareket etmelerine imkân sağlamıştır. Hem bu politikalar hem de X. yüzyıl ortalarında yaşanan ve kaynakların belirttiğine göre 7 yıl süren kıtlık ve kuraklık doğu bölgelerinde nüfusu olumsuz etkilemiş, tenhalaştırmıştır.

KAYNAKÇA

1) ANA KAYNAKLAR

a) Bizans Kaynakları

- Agathias, *The Histoies*, çev. Joseph D. Frendon, New York 1975.
- Anna Commena, *Alexiadis*, ed. Ludovicus Schopenus, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1839; Türkçe çev. Bilge Umar, *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996; İngilizce çev. E.R.A. Sewter, *The Alexiad of Anna Commena*, Penguin Books, London 1969.
- Augustin, *The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists*, çev. Philip Schaff, Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, New York 1890.
- Constantinnus Porphyrogenitus, *De Thematibus Et De Administrando Imperio*, ed. Immanuel Bekkeri, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1840; İngilizce çev. Jenkins, R.J.H., *De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks Papers, Washington 1967.
- Constantinnus Porhyregenitus, *De Cerimoniis I-II*, ed. I.I.Reiski, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1829.
- Constantine Porphyregetinos, *Three Treastises on Imperial Military Expeditions*, çev. John Haldon, Wien 1990.
- Chronicon Paschale*, ed., L. Dindorf, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1832.
- Digenes Akrites*, çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2009.
- Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History (AD431-594)*, çev. E. Walford, 1846.
- Georgius Cedrenus, *Ionnis Scylitzae Ope, I-II*, ed. I. Bekkeri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1838-39.
- Ioannes Malalas, *Chronographia*, ed. L.Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1831; İngilizce çev. Elizabeth, J.- Jeffreys, M. - Scott, R., *The Chronicle of John Malalas*, Australian Association Byzantine Studies, Melbourne 1986.
- Ioannes Zonaras, *Annales I-II*, ed. Mauricii Pinderi, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1841-44; Türkçe çev. Bilge Umar, *Tarihlerin Özeti*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Joseph Genesius, *Regum Libri*, ed. C. Lachman, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1834; İngilizce çev. A. Kaldellis, *Genesios on the Reigns of the Emperors*, Association for Byzantine Studies Canberra, Australia 1998.
- Ioannes Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. çev. J. Worthley, Cambridge 2010.

- Leo the Deacon, *Historiae*, ed. C. B. Hase, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828; İngilizce çev. Talbot, A.M.,- Sullivan, D.F., *History of the Leo the Deacon*, Washington 2005.
- Michael Attaliota, ed. *Historia*, I.Bekkeri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1853; Türkçe çev. Umar, B., *Mikhael Attaleiates Tarih*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Mass, M., *John Lydus and the Roman Past*, New York 1992.
- Nikephoros, *Patriarch of Constantinople Short History*, çev. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1990.
- Prokopius of Caesarea., *Historia Arcana*, ed. Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1838; Türkçe çev. Orhan Duru, *Gizli Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001; İngilizce çev. Richard Atwater, *Secret History*, Chicago, 1927; Anthony Kaldellis, A. (2010). *Secret History*, Hackett Publishing Company.
- Prokopius of Caesarea., *De Bello*, ed. Dindorfii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1833.
- Photius, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, çev. Cyril Mango, Harvard Üniversitesi Yayınları, Washington 1958.
- Theophanes, *Chronographia I*, ed. Ioannis Classeni, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1839.
- Theophanes, *Chronographia II*, ed. Immanuel Bekkeri, Corpus Scriptorum Historia Byzantinae, Bonnae 1841; İngilizce çev. Mango, C.- Scott, R., *The Chronicle of Theophanes Confessor A.D 284- 813*, Oxford 1997; Turtledove, H., *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*. Philadelphia 1982.
- Theophanes Continuatus, ed. I. Bekkeri,. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1838; İngilizce çev. Ihor Sevcenko, *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. XLII, Germany 2011.
- Theophylactus Simocatte, *Historiarum*, ed. I.Bekkeri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1834; İngilizce çev. Whitby M. - Whitby M., *The History of the Theoplactus Simocatta*. Oxford 1985.

b) İslâm Kaynakları

- Muhammed el-Vâkıdî, *Fütûhu 'ş-Şâm*, çev. Hasan Gülşen, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2016; Al-İmâm Al-waqidî, *Futûhushâm* (The Islamic Conquest of Syria), İng. Çev. Mawlânâ Sulaymân al-Kindî, Ta-ha Publishers, 2000.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XV, çev. R. Stephen Humphreys, Suny Series in Near Eastern Studies, New York 1990.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XVIII, çev. Michael G. Morony, Suny Series in Near Eastern Studies, New York 1987.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXIII, çev. Martin Hinds, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1990.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXIV, çev. David Stephan Powers, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1989.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXV, çev. Khalid Yahya Blankinship, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1989.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXVIII, çev. Jane Dammen McAuliffe, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1995.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXIX, çev. Hugh Kennedy, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1990.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXX, çev. C.E. Bosworth, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1989.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXXIII, çev. C.E. Bosworth, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1991.
- Al Tabarî, *The History of Al Tabarî*, XXXIV, çev. Joel L. Kraemer, Suny Series in Near Eastern Studies, New York, 1989.
- Belâzurî, *Futûhu 'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- İbnü't-Tıktaka, *El-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-târîh*, redaktör, Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, c. I-XII.
- İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Halîfe b. Hayyât, *History on the Umayyad Dynasty (660-750)*, çev. Carl Wurtzel, Liverpool Üniversitesi, İngiltere 2015.
- Minorsky, V., *Hud'ud al-Alam "The Regions of the World"*, Cambridge 1982.

Mesûdî, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, çev. Murat Ağar, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

c) Ermeni ve Süryani Kaynakları

Agapios de Hierapolis, *Histoire Universelle*, fran.çev. Alexandre Vasiliev, Patrologia Orientalis, Paris 1909.

Chronique de Michel le Syrien (nşr. ve trc. J.B. Chabot), I-III, Paris 1899-1905; İngilizce çev. Bedrosian, R., *The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*, N.J. 2013; Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, *Süryani Patrik Mihail'in Vekinamesi* (İkinci Kısım 1042- 1195), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Basılmamış Nüsha.

Denys de Tell-Mahre, *Chronique* (Fran. Trc. J.B. Chabot), Paris 1895.

Hebraeus, B., *Abû'l-Farac Tarihi I-II*. çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

Ghewond, *Ghewond's History*, çev. Rober Bedrosian, N.J., 2006.

Movses Dasxurants'i's *History of the Aghuans*, çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2010; Bir diğer çevirisi için bk., Movses Dosxurancı, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. C.J.F.Dowsett, London, 1961.

Sebeos, *Sebeo's History*, çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.

Smbat Sparapet's Chronicle, çev. Robert Bedroian, New Jersey 2005.

The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, Charles, R.H., London 1916.

The Chronicle of Zuqnin, (Bölüm III ve IV. M. 488-775), çev. Amir Harrak, Canada 1999.

The Chronicle of Joshua the Stylite, çev. J. Watt ve F. Trombley, Liverpool 2000.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, çev. Krikor H. Maksoudian, Atlanta-Georgia, 1987.

2) ARAŞTIRMA ESERLER

a) Kitaplar

Archer, I., Ferrris, R.H, Herwig, H. ve Timothy, H.E.T. (2006). "Dünya Savşa Tarihi", Akyüz Yayınları, İstanbul 2006.

Artamonov, M.İ. (2004). *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*. çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

- Atiya, Aziz S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. çev. Nurettin Hiçyılmaz, Can Matbacılık, İstanbul.
- Avcı, C. (2003). *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Babinger, F. ve Köprülü, F. (1996). *Anadolu'da İslâmiyet*. çev. Ragıp Hulusi, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Bury, J. (1920). *Early History of the Slavonic Settlements in Dalmatia, Croatia and Serbia*, London.
- Baker, E. (1995). *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*. çev. Mete Tunçay, İmge Kitapevi, İstanbul.
- Brooks, E.W. (1913). *The Successors of the Heracleius to 717*. Cambridge Medieval History, England.
- Bury, J. (1912). *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A.D.802-867)*. Macmillan Yayınları, Londra.
- Çağatay, N. (1993). *Başlangıçtan Abbâsilere Kadar İslâm Tarihi*. TTK, Ankara.
- Çelik, M. (1999). *Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri*, Akademi Kitapevi, İzmir.
- Demirkent, I. (2005). *1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri ve Siyasi Durumu, Bizans Tarih Yazıları*. Dünya Yayınevi, İstanbul.
- Diehl, C. (2006). *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*. çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, İstanbul.
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Tubitak Yayınları, İstanbul.
- Durant, W. (ts). *İslâm Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Eser, İstanbul.
- El Cheikh, N.M. (2010). *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Evans, J.A. (1996). *The Age of Justinian*, Routledge Yayınları, London 1996.
- Eyice, S. (1971). *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*. TTK, Ankara.
- Eyice, S. (2006). *Tarih Boyunca İstanbul*. Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Horden, P. (2006). *Mediterranean Plague in the Age of Justinian*. The Cambridge Companion the Age of Justinian, ed. Michael Maas, Cambridge.
- Haldon, J. F. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. çev. Ali Özdamar, Kitap yayınevi, İstanbul 2007.
- Haldon, J. F. (2009). *A Social History of Byzantium*. Blackwell Publishing.
- Haldon, J. F. (1990). *Byzantium in the Seventh Century*. Cambridge Universitesi Yayınları. f
- Hamilton, J., Hamilton. B. ve Stoyanov. Y. (2010). *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*. çev. Leyla Kuzucular, Yurt-Kitap Yayın, Ankara.

- Herrin, J. (2010). *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Honigman, E. (1970) *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan, İstanbul.
- Jenkins, R., (1966). *Byzantium The Imperial Centuries A.D. 610-1071.*, New York.
- Kobyli, Z. (2008). *The Slavs*. The New Cambridge Medieval History I.
- Kaegi, W.E., *Bizans ve ilk İslâm Fetihleri*. çev. Mehmet Özay, İstanbul 2000.
- Kaegi, W.E. (1981). *Byzantine Military Unrest 471-843*. Amstersdam.
- Kurat, A.N. (1937). *Peçenek Tarihi*. Devlet Basımevi, İstanbul.
- Levtchenko, M. V. (1979). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*. çev. Maide Selen, Milliyet Yay. İstanbul.
- Lombard, M. (1983). *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Lemerle, P. (2004). *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İletişim Yayınları.
- Mango, C. (2007). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*. çev. Gül Çağalı Güven, Yapıkredi Yayınları, İstanbul.
- McEvedy. C. ve Jones. R. (1978). *Atlas of World Population History*. Penguin Books, England .
- Norwich, J.J. (2013). *Bizans: Erken Dönem (MS 323-802)*. çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Norwich, J.J. (2013). *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*. çev. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devlet Tarihi*. çev. F ikret Işıltan, TTK, Ankara.
- Palmer, A. (1983). *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*. Liverpool.
- Pryor, J.H. ve Jeffreys, E. (2006). *The Age of the Dromon*, Leiden Boston.
- Ramsay, W.M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Refik, A. (2003). *Bizans İmparatoriçeleri*. Yay.Haz. Mehmet Genç, İstanbul.
- Runciman, S., *Medieveal Mancy: A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1947.
- Runciman, S. (1930). *A History of the First Bulgarian Empire*. London.
- Rice, T.T. (2002). *Bizans'ta Günlük Yaşam*. çev. B. Altınok, Özne Yayınları, Ankara.
- Seidler, G.L. (1999). *Bizans Halk Hareketleri'nin İdeolojik Kökeni*. çev. Mete Tunçay, Özne Yayınları, İstanbul.
- Stratos, A.N. (1980). *Byzantium in the Seventh Century (A.D. 685-711)*. Amsterdam.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. TTK, Ankara.

- Turnbull, S. (2004). *The Walls of Constantinople AD 324-1453*. Osprey Yayınları.
- Uçar, Ş. (1990). *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*. İstanbul 1990.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul.
- Vasiliev, A.A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev.: Arif Müfit Mansel, Maarif Matbaa, Ankara.
- Vasiliev, A.A. (1946). *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge Yayınları.
- Vryonis, S. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. California University Press.
- Yılmaz, S. (2015). *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Withington, J.A. (2008). *A Disastrous History of the World: Chronicles of War, Eartquakes, Plague and Flood*, Piatkus, Great Britain.
- Wellhausen, J. (1960). *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*. çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Wellhausen, J. (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

b) Sözlükler ve Referans Kaynaklar

- Kazhdan, A.P., -Talbot, A.M.,- Cutler, A.,- Gregory, E. ve Ševčenko, N.P., *The Oxford Dictionary of Byzantium I-II-III.*, Oxford, Washington 1991.
- Hild, F. ve Restle, M. (1981). *Tabula Imperii Byzantini II (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandon)*, Wien
- Belke, K. (1984). *Tabula Imperii Byzantini IV (Galaen end Lykaonien)*, Wien.
- Hild, F. (1990). *Tabula Imperii Byzantini V (Kilikien und Isaurien)*, Wien.
- Belke, K. (1996). *Tabula Imperii Byzantini IX (Paphlagonien und Honorias)*, Wien.
- Venning, T., *A Chronology of the Byzantine Empire*, Palgrave Macmillan, New York 2006.
- Rosser, H.J., *Historical Dictionary of Byzantium*. Scarecrow Press 2001.
- Sophocles, E.A. (1900). *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, (B.C. 146-A.D.1100)*. New York.

c) Tezler

- Akdere, M., *Konstantinos Porphyrogenitus, De Admnistrando Impreio (Açıklama ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 2008.

- Arda, Ş., *Bizans İmparatorluğu'nun Bulgarlar ile İlişkileri (Başlangıçtan 1018'e Kadar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.
- Aydın, H., *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Jung, L.H., *Bizans Siyasî ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonoklazma Dönemi (787-843)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

d) Makaleler ve Bildiriler

- Ayhan, A., (2009). "Dünyada ve Türkiye'de Veba Salgınları". *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 16: 145-162.
- Aybirdi, C. (1989). "Ortaçağın Büyük Veba Salgını". *Bilim ve Teknik Tubitak Yayınları*, 263: 43-45.
- Adonts, N. (1956). "Basil I. The Armenian". *The Armenian Review*, 9 (1): 3-21.
- An, A. (2000). "Kıbrıs Ermenileri". *Tarih ve Toplum*, 34: 26-30.
- Anderson, J. (1986). "The Campaign of Basil I Against the Paulician". *CR*, 10 (3): 131-140.
- Allen, P. (1979). "The Justinianic Plague". *Byzantion*, 49: 5-20.
- Attar, A. (2007). "Ermeni Tarih Yazıcılığı". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22 (1): 1-18.
- Akbaba, G. (1999). "Bir Salgının Öyküsü: Veba". *Bilim ve Teknik*, 377: 98-101.
- Arık, F. Şamil (1992). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16 (27): 13-32.
- Arık, F. Şamil. (1991). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15 (26): 27-57.
- Apak, A. (2009). "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18: 95-122.
- Ashburner, W. (1910). "The Farmer's Law". *The Journal of Hellenic Studies*, 30: 85-108.
- Ayhan, A. (2009). "Dünyada ve Türkiye'de Veba Salgınları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 16: 145-162.
- Avcı, C. (2009). "Sugûr", *TDVİA*, 37: 473-474.
- Bakır, M. (2007). "How did the Byzantines Deal With the Earthquakes and their Aftermath?", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Koç Vakfı Yayınları*, İstanbul, ss. 23-27.

- Baldwin, (1991). "John Malalas" *Oxford Dictionary of Byzantium*. II: 1275.
- Bahadır, G. (2011). "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi IV.-VII. Yüzyıllar". *Turkish Studies*, 6 (1): 685-703.
- Baynes, N. H. (1952). "The Emperor Heraclius and the Military Theme System". *English Historical Review*, 67: 380-381.
- Baynes, N. H. (1904). "The First Campaign of Heraclius against Persia". *English Historical Review*, 19: 694-702.
- Brooks, E.W. (1899). "The Campaign of 716-718 from Arabic Sources", *The Journal of Hellenic Studies*, 19: 19-31.
- Brooks, E.W. (1898). "The Arabs in Asia Minor (641-675) From Arabic Sources". *Journal Hellenic Studies*, 18: 182-208.
- Bosworth, C. (1992). "The City of Tarsus and The Arab-Byzantine Frontiers, in Early and Middle Abbasid Times". *Journal of the International Society for Oriental Research*, 33: 269-286.
- Bowman, S.B. (1991). "Athinganoi". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I: 223.
- Canard, M. (1956). "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri". çev. İ.H. Danişment, İstanbul Enstitüsü Mecmuası II, İstanbul, 217-222.
- Cavagna, A. (2012). "Slav Halkları". *Ortaçağ*, ed. Umberto Eco, İstanbul, s.74
- Charanis, P. (1966). "Observations on the Demography of the Byzantine Empire". *Thirteenth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford.
- Charanis, P. (1975). "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor". *Dumbarton Oaks Papers*, 129: 1-20.
- Charanis, P. (1959). "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century". *Dumbarton Oaks Papers*, 13: 23-44.
- Charanis, P. (1961). "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire". *Comparative Studies in Society and History*, 3(2): 140-154.
- C.V.Arendonk. (1978). "İbn Hurdâzbih". *İA*, 5(2): 755
- Cl.Huart. (1987). "İbnüttiktaka". *İA*, 5(2): 874-875.
- Çoğ, M. (2008). "İslâm-Bizans İlişkileri Bağlamında Pavlikanlar Üzerine bir Değerlendirme". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 73-87.
- Darkot, B. (1978). "Anadolu". *İA*, İstanbul, I: .428-430.
- Demirkent, I.(1998). "Herakleios", *DİA*, XVII: 210-215.
- Di Fiore, (2012). "Hristiyan Doktrinin Tanımı ve Sapkınlıklar". *Ortaçağ*, ed. Umberto Eco, Alfa Yayınlar, İstanbul, s.137-146.

- Dols., M.W. (1974). "Plague in Early Islamic History". *Journal of the American Oriental Society*, 94 (3): 371-383.
- Downey, G. (1955). "Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454". *Speculum*, 30(4): 596-600.
- Downey, G. (1958). "The Size of the Population of Antioch". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 89: 84-91.
- Dagron, G. (2002). "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries". *The Economic History of Byzantium* DOS, 39(2): 392- 461.
- Fayda, M. (1993). "Cerâcime". *DİA*, VII: 389-390.
- Fayda., M. (2012). "Vâkıdî". *TDVİA*, 42: 471-475.
- Fayda, M. (1993). "Cebele. B. Eyhem". *DİA*, VII: 184-185.
- Foss, C. (1991). "Asia Minor" *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. I, ss. 205-207.
- Foss, C. (1991). "Anatolikon" *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. I, ss. 89-90.
- Foss, C., "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *Dumbarton Oaks Papers*, 48 (1994), ss. 1-52.
- Garsoian, N. (1991). "Paulicans". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 1606.
- Girolamo, C. D. (2012). "Çevre, Ortam ve Nüfus". *Ortaçağ*, ed. Umberto Eco, İstanbul, ss.253-257.
- Gregoy, T.E. (1991). "Samothrace". *Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 1837.
- Gregory, T. (1991) "*Gregory Ab 'ûl-Faraj*", *ODB*, c. II, s. 878-879.
- Haber, M., v.dğr. (2011). "Influences of history, geography, and religion on genetic structure: the Maronites in Lebanon". *European Journal of Human Genetics*, 19: 334-340.
- Hizmetli, S. (2000). "İbnü't-Tıktakâ", *TDVİA*, 21: 232-233.
- İplikçioğlu, B. (1991). "Anadolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III: 109-110.
- Jacono, C. L. (2012). "*Emevî Halifeliği*". *Ortaçağ*, ed. Umberto Eco, İstanbul, ss. 132-136.
- Janin, R. (1920). "La Thrace Byzantine", *Echos d'Orient*, 19 (120): 385-402.
- Kazhdan, A. (1991). "Theophanes the Confessor". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 2063.
- Kazhdan, A. ve A.Cutler. (1991). "Constantine VII Porphyrogennetos". *The Oxford Dictionary of Byzantium* III: 502.
- Kazhdan, A. (1991). "Nikephoros I". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 1477.
- Kazhdan, A. (1991). "Genesios". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II: 828-29.
- Kazhdan, A. (1991). "Leo The Deakon". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c.II, s.1217.

- Kazhdan, A. (1991). "Theophanes the Contnriatus". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 2061-2062.
- Kazhdan, A. (1991). "Komnena Anna". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. II, s. 1142.
- Kazhdan, A. (1991). "Zonaras, John". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 2229.
- Kazhdan, A. (1991). "Attaliates Michael". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I: 229.
- Kazhdan, A. (1991). "Theme". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 203.
- Kazhdan, A. ve Cutler, A. (1991). "Skylitzes John". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 1914.
- Kazhdan, A. (1991). "George Kedrenos". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II: 1118.
- Kazhdan, A. (1991). "Theophanes the Confessor". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 2063
- Kazhdan, A. (1991). "Scholae Palatinae". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 1852
- Kazhdan, A. (1991). "Limes". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II: 1229.
- Kazhdan, A. ve Cutler, A. (1991). "Thomas the Slav". *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III: 2079
- Kurat, A.N. (2011). "Avarlar", yay.haz. Serkan Acar, *TİD, Ege Üniversitesi Yayınları*, 26: 81-110.
- Kurtuluş, R. (1998). "Hudûdü'l-Âlem", *TDVİA*, XVIII: 304.
- Lammens, H. (1978). "Merdeîler", *İA*, VII: 757-758.
- Laiou, E.A. (2002). "The Human Resources", *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century. DOS*, 39(1): 47-48.
- Magdalino, P. (2002). "Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development", *The Economic History of Byzantium DOS*, 39(2): 529- 537.
- Nassi, G. (1993). "İki Bizans Gizemci Hareketi ve Osmanlı Tasavvufunun Doğuşu". *Tarih ve Toplum*, 19: 40-46.
- Ostrogorsky, G. (1959). "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century". *Dumbarton Oaks Papers*, 13: 1-21.
- Ottoni, C., Ricaud, F., Vanderheyden, N., Brucato, N., Waelkens, M. ve Decorte, R. (2011). "Mitochondrial Analysis of a Byzantine Population Reveals the Differential Impact of Multiple Historical Events in South Anatolia". *European Journal of Human Genetics*, 19, ss. 571-576.
- Patlagean, E. (1999). "Yoksullar", *Cogito Bizans*, Yapıkredi Yayınları, 17: 127-160.
- Ponteselli, M. (2012). "Barbar Göçleri ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Sonu". *Ortaçağ*, ed. Umberto Eco, İstanbul ss. 64-69.

- Rosser, J.H. (2001). "Asia Minor". *History Dictionary of Byzantine*, Scarecrow Press, s.37.
- Russell, J.C. (1958). Late Ancient and Medieval Population, *Transactions of the American Philosophical Society*, 48 (3): 1-152.
- Roland, A. (1992). "Secrecy, Tecnology and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium 678-1204". *Technology and Culture*, 33: 655-679.
- Roberto, U. (2012). "Step Halkları ve Akdeniz Bölgesi: Hunlar, Avarlar, Bulgarlar", *Ortaçağ*, ed. Umberto Eco, İstanbul.
- Subaşı, Ö. (2010). "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5 (3): 1828- 1859.
- Setton, K.M. (1954). "On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and Their Alleged Occupation of Athens", *American Journal of Archaeology*, 58(4): 311-319.
- Stephenson, P. (2006). "About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria", *Dumbarton Oaks Papers*, 60: 87-109.
- Şeşen, R. (1986). "Vâkıdî", *DİA*, c. XIII: 151-153.
- Vryonis, S. (1992). "Bizans Devri Anadolu Tarihindeki Problemler", çev. Ekrem Memiş, *TİD*, Ege Üniversitesi Yayınları, VII: 303-326.
- Teall, J.L. (1965). "The Barbarians in Justinians's Armies", *Speculum*, 40(2): 294-232.
- Tülücü, S. (1984). "Büyük İslâm Tarihçileri ve Eserleri". *Diyanet Dergisi*, 20(3): 35-42.
- Uçar, Ş. (1986). "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara" 2(1):65-83.
- Vercleyen, F. (1997). "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler", çev. Feda Şamil Arık, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19 (30): 299-317.
- Vryonis, S.J. (1962). "The Question of the Byzantine Mines". *Speculum*, 37: 1-17.
- Yaltırak vd. (2003). "Marmara Denizinde Tarihsel Depremler: Yerleri, Büyüklükleri, Etki ve Güncel Kırılma Olasılıkları", *İTÜ Avrasya Yerbilimleri Enstitüsü*, IV: 174-180.
- Yıldız, H.D. (1991). "Avâsım", *TDVİA*, IV: 111-112.
- Yıldız, H.D. (1994). "Ecnâdeyn Savaşı", *DİA*, X:385.
- Yorulmaz, Ş. (993). "Madencilik Tarihi ve Anadolu'nun Önemi", *Tarih ve Toplum*, 20: 29-33.
- Whitby, L.M. (1982-83). "The Great Chronographer and Theophanes", *BMGS*, VII: 1-20.

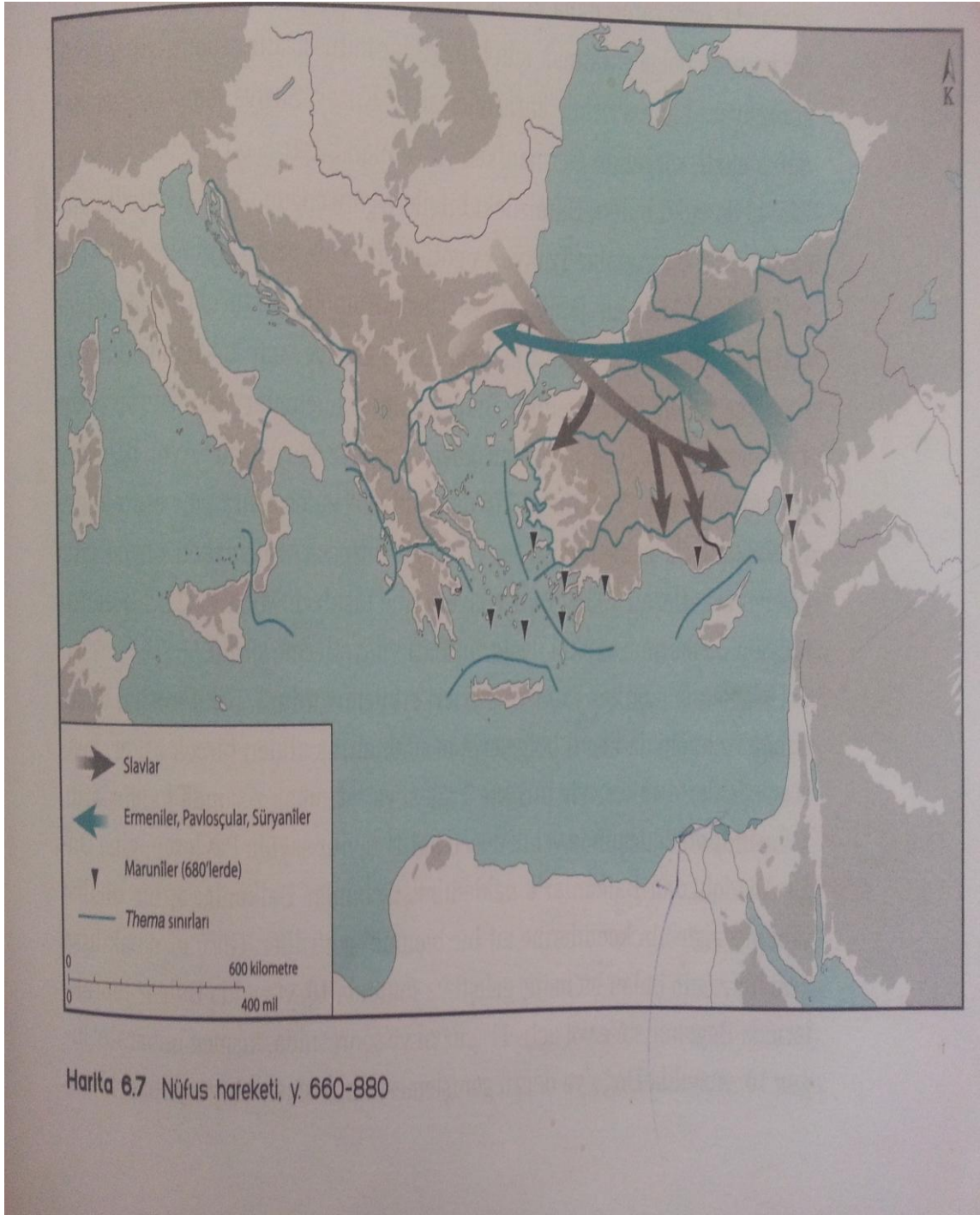
e) İnternet Kaynakları

http://www.tertullian.org/fathers/agapius_history (erişim tarihi 17.08.17)

<http://www.deprem.gov.tr/tr/tarihseldepremler> (erişim tarihi 11.07.2017)

EKLER
HARİTALAR ve MİNYATÜRLER

EK 1.**Nüfus Nakilleri Haritası**

Kaynak: John Haldon, Bizans Tarih Atlası, s. 129.

EK 4

Minyatür 3. Thomas'ın Birliklerinin Anadolu'da Bir Şehre Saldırması ve Şehir Halkını Katletmesi

Kaynak: Skylitzes El Yazması Madrid Ulusal Kütüphanesi

EK 5- Hükümdar Listesi

İslâm Halifeleri

Hulafâ-yi Râşidîn

Hz. Ebû Bekir	11-13/632-634
Hz. Ömer	13-23/ 634-644
Hz. Osman	23-35/644-656
Hz. Ali	35-40/656-661

Emevî Halîleri

I. Muâviye b. Ebî Süfyan	41-60/661 -680
I. Yezid b. Muâviye	60-64/680-683
II. Muâviye b. Yezid	64-64/683-683
I. Mervan b. Hakem	64-65/684-685
Abdûlmelik b. Mervan	65-86/685-705
I. Velid b. Abdîlmelik	86-96/705-715
Süleyman b. Abdîlmelik	96-99/7 15-717
Ömer b. Abdilazîz	99-101/717-720
II. Yezid b. Abdîlmelik	101-105/720-724
Hişâm b. Abdîlmelik	105-125/724-743
II. Velid b. II. Yezid	125-126/7 43-7 44
III. Yezid b. I. Velid	126-126/7 44-7 44
İbrahim b. I. Velid	126-126/7 44-7 44
II. Mervan b. Muhammed	127-132/744-750

Abbâsî Halifeleri

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh	132-136/750-754
Ebû Ca'fer el-Mansur	136- 158/754-775
Muhammed el-Mehdî	158-169/775-785
Musâ el-Hâdî	169-170/785-786
Harun er -Reşîd	170- 193/786-809
Emin	193- 198/809-813
Me'mun	198-2 18/813-833
Mu'tasım	2 18-227/833-842

Vâsık	227-232/842-847
Mütevekkil	232-247/847-861

Bizans İmparaorları

I.Iustinianos	527-565
II. Iustinos	565-578
I. Tiberios Konstantinos	578-582
Mavrikios	582-602
Phokas	602-610
Herakleios	610-641
III. Konstantinos ve Heraklonas	641 -641
Heraklonas	641 -641
Konstans	641 -668
IV. Konstantinos	668-685
II. Iustinianos	685-695
Leontios	695-698
II. Tiberios	698-705
II. Iustinianos (ikinci defa)	705-711
Philippikos	711 -713
II. Anastasios	713-715
III. Theodosios	715-717
III. Leon	717-741
V. Konstantinos	741 -775
IV. Leon (Hazar Leon)	775-780
VI. Konstantinos	780-797
İmparatoriçe Irene	797-802
I. Nikephoros	802-811
Stavrakios	811 -811
1. Mikhail Rangabe	811-813
V. Leon	813-820
II. Mikhail	820-829
Theophilos	829-842
III. Mikhail	842-867
I.Basil (Makedonya Sülalesi)	866/867-886

VI. Leo	886–912
Alexander	912–913
Konstantine VII Porphyrogenitus	913–959
I. Romanus Lecapenus	919–944
II. Romanus	959–963
II. Basil	963–976
VII. Constantinos	963–1025
II. Nicephorus Phokas	963–969
Ioannes Tzimisces	969–976
II. Basil	976–1025

EK 6 Tarihsel Depremler Listesi

Milad	Yıl	Ay	Gün	Saat	Dakika	Vakit	Kaynak	Enlem	Boylam	Yer	Siddet	Açıklama
M.S	518	5	0	0	0		B3	370.000	370.000	Antakya	VIII	I=VI(8)
M.S	520	0	0	0	0		C1	360.000	280.000	Rodos	VI	515 ve 516 Rodos depremleriyle idantik
M.S	522	0	0	0	0		B2	380.000	230.000	Korint boğazı	VIII	I=IX(1)
M.S	524	0	0	0	0		B1	370.000	360.000	Anazorba-Adana Sidon, Beyrut, Biblos	VIII	525(9),I=VI(8), Tsunami,r=200Km
M.S	525	5	20	0	0		B2	335.800	353.800		VIII	36.23 N(8), 36.1 E(8), r=200Km
M.S	525	10	4	0	0		B2	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	526	0	0	0	0		C1	410.000	290.000	İstanbul	VII	527 İstanbul depremiyle idantik olabilir.
M.S	526	5	29	0	0		A1	360.000	360.000	Antakya, Samandağ	IX	I=VI (8), 36.12 N(8), 35.9 E(8)
M.S	526	10	4	0	0		B2	360.000	360.000	Antakya	VI	
M.S	527	0	0	0	0		B3	410.000	290.000	İstanbul	VII	526 İstanbul depremiyle idantik olabilir.
M.S	527	3	0	0	0		C1	360.000	360.000	Antakya	VI	
M.S	528	0	0	0	0		B2	370.000	290.000	Fethiye.Finike	VII	I=VI(8)
M.S	528	0	0	0	0		B2	410.000	360.000	Amasya	VII	529 (15)
M.S	529	0	0	0	0		C1	340.000	360.000	Beyrut	VII	29.01.529 ile idantik olabilir.
M.S	529	11	29	0	0		A1	360.000	360.000	Antakya ve yöresi	IX	29.11.528(2,20), 528(9,6),I=X(8,20), r=250Km
M.S	532	0	0	0	0		B2	350.000	370.000	Homs,Hama, Antakya	VII	
M.S	533	11	0	0	0		A1	410.000	290.000	İstanbul	VII	I=V(8),?.11.530(15)
M.S	534	0	0	0	0		C1	0.00	0.00	İçel yöresi	VIII	
M.S	541	8	16	0	0		A1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	16.08.542(8,1),541(2)
M.S	543	9	6	0	0		A1	400.000	280.000	Erdek, Bandırma	IX	I=IX-X(1),Tsunami
M.S	545	11	0	0	0		A3	410.000	290.000	İstanbul	VI	I=V(8)
M.S	546	0	0	0	0		B3	410.000	290.000	İstanbul	VII	I=VI(8), ?.11.545 İstanbul depremi idantik olabilir.
M.S	547	0	0	0	0		B3	410.000	290.000	İstanbul	V	?.02.548 İstanbul depremiyle idantik olabilir.
M.S	548	2	0	0	0		A1	410.000	290.000	İstanbul	V	
M.S	549	0	0	0	0		C1	410.000	290.000	İstanbul	V	550 İstanbul depremiyle idantik olabilir.
M.S	550	0	0	0	0		C1	410.000	290.000	İstanbul	V	
M.S	551	0	0	0	0		C3	410.000	360.000	Amasya	VI	
M.S	551	7	7	0	0		B1	390.000	230.000	(Korint Körf.Kuzeyi)	IX	I=XI(1), Tsunami
M.S	551	7	9	0	0		A1	340.000	350.000	Beyrut,Tyr,Sidon,Batroun	IX	06.07.551(4),I=XI(4), r5=500Km,Tsunami
M.S	553	0	0	0	0		B1	360.000	360.000	Antakya	VII	I0=VI(8)
M.S	553	8	15	0	0		A1	410.000	290.000	İstanbul,Kocaeli	X	15.08.551(9), 11.07.554(9),554(2), 16.08.554(8),I0=5 ve VII(8),555(11), 15.08.555(8,2), 16.08.555(2)

M.S	554	0	0	0	0	C1	0.00	0.00	İstanköy	VIII	Tsunami
M.S	554	0	0	0	0	B2	340.000	350.000	Beyrut,Sidon,İskenderun	IX	r5=500Km, 553(6,9),555(2)
M.S	557	0	0	0	0	C1	360.000	360.000	Antakya	VII	
M.S	557	4	2	0	0	Gece B1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	558(9,12)
M.S	557	10	16	0	0	A1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	06.10.557(1), 06.10.558(9), 14.11.557(8), 04.12.558(9), 14.12.558(2)
M.S	557	12	14	0	0	Gece A1	410.000	290.000	İstanbul ve yöresi	VIII	
M.S	559	0	0	0	0	B1	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	560	0	0	0	0	B3	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	561	0	0	0	0	A1	370.000	360.000	Anazarba, Antakya	VIII	
M.S	565	0	0	0	0	A2	330.000	360.000	Şam,Halep,Baalek,Beyrut	VIII	
M.S	579	0	0	0	0	B1	360.000	360.000	Antakya ve yöresi	VII	Io=VI(8), Lübnan'da
M.S	580	0	0	0	0	C2	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	581	0	0	0	0	C1	360.000	360.000	Antakya	VI	
M.S	582	0	0	0	0	C1	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	583	0	0	0	0	C1	360.000	360.000	Antakya		
M.S	583	5	10	0	0	B1	410.000	290.000	İstanbul	VII	
M.S	587	9	30	0	0	A1	360.000	360.000	Antakya	IX	31.10.589(2),581, 60000 ölü(2), Lübnan'da=IV(2)
M.S	590	0	0	0	0	C3	0.00	0.00	Antakya		
M.S	601	4	20	0	0	B1	410.000	290.000	İstanbul	VII	Io=VI(8)
M.S	602	0	0	0	0	C1	0.00	0.00	Zanzegur,Ordubad-SSCB	VIII	
M.S	611	0	0	0	0	B2	410.000	290.000	İstanbul	VII	247 No'lu depremle idantik olabilir.
M.S	639	0	0	0	0	C1	360.000	260.000	Antakya	VII	
M.S	658	6	0	0	0	B2	0.00	0.00	Mezopotamya,Suriye,Filistin	VIII	
M.S	659	1	10	0	0	C1	0.00	0.00	Suriye,Filistin	VIII	251 No.lu depremle idantik olabilir.
M.S	667	0	0	0	0	C1	410.000	240.000	(Halkidikiya Y.Adasının NE'i)	VIII	
M.S	677	0	0	0	0	B3	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	678	0	0	0	0	B1	0.00	0.00	Kuzey Suriye,Mezopotamya	IX	37.14 N(8), 38.8 E(8),Io=VI(8)
M.S	688	0	0	0	0	B2	380.000	270.000	İzmir	IX	
M.S	713	2	28	0	0	A3	0.00	0.00	Suriye	IX	Io=VI(8), Antakya'da büyük tahribat yaptı.
M.S	715	0	0	0	0	A2	370.000	380.000	Mümbiç-Suriye	IX	Tsunami
M.S	715	0	0	0	0	A1	400.000	300.000	İznik,İstanbul	IX	41.0N(1), 29.5E(1)
M.S	716	0	0	0	0	C2	360.000	360.000	Antakya	VII	
M.S	718	0	0	0	0	B1	370.000	390.000	Urfa	VIII	Io=VI(8)
M.S	726	0	0	0	0	C1	400.000	460.000	Vajotz-SSCB	VIII	
M.S	732	0	0	0	0	B1	410.000	290.000	İstanbul ve yöresi	VIII	I=VII(2,8)
M.S	735	0	0	0	0	B1	400.000	460.000	Vajotz-SSCB	VIII	265 No.lu depremle idantik olabilir.
M.S	737	0	0	0	0	B1	400.000	460.000	Vajotz-SSCB	IX	
M.S	740	10	26	8	0	A1	410.000	290.000	İstanbul,İzmit,İznik	VIII	736

M.S	741	0	0	0	0	C1	400.000	440.000	Ağrı yöresi	VII	M=4.5,h=10 Km
M.S	742	0	0	0	0	C3	0.00	0.00	İstanbul		
M.S	747	1	0	0	0	B3	0.00	0.00	Suriye,Filistin Antakya	IX	18.01.746(2)
M.S	750	0	0	0	0	B2	0.00	0.00	Suriye,Mezo potamya	VIII	
M.S	756	3	0	0	0	B3	0.00	0.00	Suriye, Filistin	VII	
M.S	771	0	0	0	0	C1	0.00	0.00	Fırat Havzası	VIII	
M.S	775	0	0	0	0	B2	360.000	360.000	Antakya, Halep	VII	
M.S	789	2	0	0	0	A1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	I0=VI(8), 790(6), 09.02.790(9)
M.S	791	0	0	0	0	C1	360.000	370.000	Halep	VIII	
M.S	796	4	0	0	0	Gece B1	350.000	250.000	Girit	IX	
M.S	796	5	0	0	0	A1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	I0=VI(8), 795,797(8), ?.05.797(2), 797(12)
M.S	802	0	0	0	0	B2	0.00	0.00	Fırat Havzası, Mezopotamya	IX	803(2)
M.S	815	8	0	0	0	B2	0.00	0.00	Trakya ve İstanbul	VIII	I0=IX(2), I0=VI(8), 816(8)
M.S	830	0	0	0	0	C3	0.00	0.00	Suriye		
M.S	835	0	0	0	0	C1	360.000	360.000	Antakya	VII	Lübnan'da I0=III
M.S	840	0	0	0	0	C1	410.000	290.000	İstanbul	VI	
M.S	846	0	0	0	0	C1	0.00	0.00	Antakya ve Hama	VIII	
M.S	847	0	0	0	0	A2	330.000	360.000	Şam,Antakya Musul	IX	Lübnan'da I=VII(4) 844-845(4)
M.S	851	0	0	0	0	C1	400.000	450.000	(Erivan yöresi)	VIII	M=5.2,h=10 km
M.S	854	0	0	0	0	C1	0.00	0.00	Trakya	VIII	
M.S	854	0	0	0	0	B2	400.000	450.000	Erivan'ın kuzeydoğusu	VIII	285 No.lu depremle idantik olabilir.
M.S	856	0	0	0	0	C1	380.000	230.000	(Korint Körfezi yöresi)	VII	
M.S	858	1	0	0	0	B1	400.000	450.000	Erivan Yöresi	VIII	I0=VII(5),M=4.5(5), h=10 km
M.S	859	4	0	0	0	A1	360.000	360.000	Antakya,Laz kiye,Şam,Ha ma	IX	I0=VI(8),Lübnan'da
M.S	860	5	0	0	0	B3	410.000	290.000	İstanbul	VII	862(12),I0=VI(8)
M.S	861	8	0	0	0	B3	410.000	290.000	İstanbul	VI	Koordinatları şüpheli
M.S	863	4	0	0	0	B1	400.000	450.000	Erivan Yöresi	VIII	M=4.9(5),h=10 km
M.S	864	0	0	0	0	C1	0.00	0.00	İstanbul	VII	
M.S	865	0	0	0	0	C3	400.000	440.000	Tovin-Erivan yöresi		
M.S	865	5	0	0	0	C1	350.000	250.000	Girit ve Siklat adaları	IX	
M.S	865	5	0	0	0	B1	410.000	290.000	İstanbul	IX	
M.S	867	0	0	0	0	C1	360.000	360.000	Antakya	IX	
M.S	867	1	0	0	0	B2	410.000	290.000	İstanbul	VIII	I=VII(8),I=IX(1), 301 No.lu deprem le idantik olabilir
M.S	869	0	0	0	0	C1	400.000	440.000	Tovin-Erivan yöresi	IX	120.000 veya 12.000 ölü(2)
M.S	870	1	0	0	0	A3	410.000	290.000	İstanbul	VIII	I=VI(8)
M.S	893	3	0	0	0	B1	400.000	450.000	Erivan yöresi	VIII	M=5.3(5),h=5 km. (5)

M.S	894	0	0	0	0	B2	0.00	0.00	Kuzey Suriye,Doğu Anadolu	VIII	
M.S	896	3	0	0	0	C1	410.000	230.000	Selanik Körf.'nin Batısı	VIII	
M.S	896	9	0	0	0	C1	420.000	230.000	Strumica-Yugoslavya	IX	
M.S	913	0	0	0	0	C3	360.000	250.000	Girit,Santorin	VII	
M.S	915	0	0	0	0	C1	410.000	290.000	İstanbul	VII	
M.S	926	0	0	0	0	C3	0.00	0.00	Trakya	VI	40.9 N(8),28.3 E(8)
M.S	945	0	0	0	0	C2	410.000	290.000	İstanbul		I=VI(8),I=VIII(1)
M.S	960	0	0	0	0	C1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	
M.S	963	7	0	0	0	B1	370.000	370.000	Halep-Kuzey Suriye	VIII	
M.S	968	9	0	0	0	C1	410.000	290.000	İstanbul	VIII	
M.S	968	9	0	0	0	B1	410.000	350.000	Kastamonu, Çorum,Amasya	IX	
M.S	969	5	0	0	0	C2	0.00	0.00	İstanbul	VI	
M.S	972	0	0	0	0	C1	360.000	360.000	Antakya	VII	Lübnan'da
M.S	972	0	0	0	0	C1	400.000	440.000	Erivan yöresi	VII	M=5.0(5),h=8 km.(5)
M.S	985	9	0	0	0	B1	400.000	290.000	İzmit,Bandırma,Erdek	VIII	
M.S	986	10	0	0	0	A1	410.000	290.000	İstanbul ve yöresi,Trakya	IX	26.10.975(1,8),989(2) 11.986(8), r5=400 km.,Tsunami
M.S	991	4	0	0	0	A2	330.000	360.000	Şam,Baalbek	VIII	Lübnan'da I=VII(4), Tsunami
M.S	995	0	0	0	0	C1	390.000	400.000	Palu,Sivrice	VI	39.3 N(8),40.7
M.S	995	0	0	0	0	B2	410.000	430.000	Kars yöresi	VI	

<http://www.deprem.gov.tr/tr/tarihseldepremler> (erişim tarihi 11.07.2017)

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Mevlüt AKDERE
Doğum Yeri - Tarihi: Fethiye/Muğla-20.05.1982

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Fethiye Lisesi, 1999.
Lisans Diploması : Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi /Tarih Bölümü, 2005.

Yüksek Lisans

Diploması : Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008.

Tez Konusu : İmparator VII. Konstantinos Porhyrogenetos'un De
Administrando Imperio Adlı Eserinin Türkçeye
Tercüme ve Tenkidi

Yabancı Dil : İngilizce

Çalıştığı Kurumlar : Yapıkredi Sigorta /Allianz Sigorta / Sigorta Uzmanı

E-Posta : akdere1907@gmail.com